

Hová tűnt a katonatiszt
avagy a nagy háború apró csodái

Hová tűnt a katonatiszt

avagy a nagy háború apró csodái

Szerkesztette: Cseke Gábor

A címlapon Vidarény Iván: Az őrszem című fotója

2016

Nagy Háború mint múlttá málló jelen

Mentséges szavak egy vallomásgyűjteményhez

Ismét egy könyv, mely nem az enyém, mert nem én írtam, mégis atyaián ragaszkodom hozzá, elvégre magam hordtam össze, szabad akaratból és senki által nem kényszerítve, mintha a sajátomon szorgoskodnék.

A téglá nem enyém: a ház viszont igen...

De miféle tégláról is van szó?

Emlékek málladozó romjai közt turkáltam hónapokon át, a Nagy Háború centenáriumának hangulatában. Használható, ép darabokat kerestem az egymás összevisszaságában is rendkívül kusza illeszkedésű, valamire való emléktöredékek között.

Kínos és kimerítő élmény ez a mindenre figyelő, éber tallózás a hitelesnek látszó feljegyzések tömkelegében. Kétség akkor támadhat, ha a tanúságot utólag vetették papírra – legtöbbször igazolásul, magyarázatképpen. A többi esetben a háború mibenlétét – levegőjét, életrendjét, folyamányait – rögzítő azonnali jegyzések magukon őrzik a pillanat melegét, az események még nem állnak csatarendbe, egyszerűen megtörténnek, valami előre nem látott logikának, ám mégis sejthető törvényszerűségeknek megfelelően. Amikor papírra kerülnek, még nem emlékek, csupán tények, benyomások, pillanatnyi gondolatok, társítások, sejtések lenyomatai, nem egyszer formátlan, darabos kifejezései, rögtönzések, sietős, fáradt csírái majdani tényrajzoknak, vallomásoknak vagy – hétpróbás hallgatásoknak.

Van valami, ami miatt a háború naplószerűen megörökített töredezettsége ma olykor többet mondhat – mert hátsó szándék nélkül teszi – minden tudományos megállapításnál. Nem okok, tényezők, nem szerteágazások, titkos szövetségek, árulások és beugratások szinte-szinte kibogozhatatlan szövevényéből próbál folyamatos, végtelenbe vesző pamutszálat sodorni s belőle egynemű, öltéseivel egymásba simuló egyen-szvettert kötni a történelem kidüllesztett mellkasára. Viszont képes kitapintani a múlt egyre gyengülő pulzusát a mind jobban fakuló és rejtezkedő személyes emlékezetek révén.

Azt is próbáltam elképzelni – miközben a háborúra emlékezők irományai után keresgéltem (most, hogy ezt elolvastam, jövök rá, mennyire nagyképű lenne, ha azt írtam volna helyette, hogy – kutattam...), bármiféle stratégia és módszer nélkül, ahogy virágot keres egy gyanútlan fickó a mezőn, aki még csak nem is füves ember, de nem is patás állat, hogy a mezőt mindenütt terített asztalnak nézze, és nem is egyszer, – hogyha az én életemet arra a száz év előtti időre szabják, úgy vajon a naplóírók közé tartoztam volna, vagy hagyom szemem-fülem mellett elosonni a percek és napok láncolatából összeálló történelmet.

Amilyen felszabadultságot jelent az írás műveletének végére pontot tenni, annyi görcsös ellenállást vált ki belőlem minden kirótt írói feladat, még ha e muszájt magam szabom is ki saját magamnak. Tanú rá néhány öntudatosan elkezdett és félbe maradt, megunt, elpanamázott naplókísérletem, ami mindenre jó volt, csak arra nem, hogy tények, események halmazát rögzítse a történések mentén, a maguk gazdagságában. Nagyképpően hajtogattam azt a ki tudja, honnan felszedett „aranyigazságot”, hogy – sebj, ami fontos egy életben, az amúgy is megmarad az emlékezetben, ami viszont kihull, azért biztosan nem kár. Merthogy az nem is volt fontos. (Tetszetős, magabiztos dölyfe ez a mindent legyűzni vélő fiatalságnak, amikor a

legkisebb siker is egekig emel, a nagy kudarcok pedig már csak akkor látszanak, amikor az ember ténylegesen a gödör legmélyén találja magát).

Ma is megválaszolatlan kérdés: ha mindez mégis másként történik, ugyan, mihez kezdhetnék a sok felhalmozott ténnyel, adattal, jegyzettel? Értelmezni kellene és élettapasztalatom során felhalmozott legjobb tudásom szerint kellő kritikával illetnem. Eredendő forrásaim, önmagukban, semerre sem mutató, meddő értékek maradnának, kritika nélküli mesék, fantáziálások, spekulációk.

Elképzelem, hogy egy veszedelmes ütközet kellős közepén találom magam, ahol élénken, tisztán látom a körülöttem felbukkanó történések közeli apró részleteit, de pár méteres körzeten túl mind sűrűbb löporfüstbe, zúrzavarba vész az egész, az összefüggések koszorúja, a vezérszemlélet áttekintő ereje.

Látom, amit látok – és az az enyém, az én igazságom. De azon túl nem látom az összetevőket, a mozaikot, ami kiadja a végső rajz színes, forma-gazdag összképét. Így érezheti magát a tengeri permet, ég és föld között, mielőtt szétfreccsen a parti sziklán, de a viharokról, a tengeráramlatokról, a változatos vízi világról csak többé-kevésbé színes történeteket tudna mesélni. Miközben maga is elenyészik.

A huszadik század hajnalán élő és alkotó Bársony István egyik novellája, néhány bevezető mondatot leszámítva, abból áll, hogy elolvastat velünk egy asszonyi levelet, amelyet az a férjéhez írt, s amely a következő mondatokkal kezdődik: „Mert a mit én írok, azt nem szánom senkinek sem. Csak az emlékezetnek, ami szintén meghal, elmúlik egyszer. Ha nincs a ki emlékezzék, akkor emlék sincsen; és én nem gondolok rá vágyó örömmel, hogy vajha lenne idő, a mikor e sorokban összekeresgéli valaki a lelkem foszlányait.”

Azt remélem, hogy az ilyen érdekmentes ambíció szülte sorok, feljegyzések, ha nem is kimondottan távolra tekintők, de saját köreiken belül legalább pontosak, becsületesek; szándékaikban azt célozzák, ami felé e könyvvvel magam is törekszem. Válogatásom alapja a véletlen ugyan, a merő esetlegesség, célja viszont a sokféle forrásból merítés révén a nézőpontok gyakori felsorakoztatása, helyszín és eseményközeg meglepetésszerű kipécézése, az emlékező műfajok változatossága (különös előszeretettel tallózva naplók, levelek, beszámolók szövegében és egyéb, az eseményeket még azon melegében rögzítő feljegyzésekben), az emlékezők kellően megoszló társadalmi rétegződése, hátország és hadszíntér közötti különbségtétel teljes semmibevétele, a formai szempontok mellékvágányra terelése...

A válogatás nemegyszer járt a bőség zavarával, amit úgy oldottam volna föl, hogy türelemre intve, visszafogtam magam, arra gondolván, hogy a túlcsorduló edényből amúgy is menthetetlenül odavész a fölösleg, s a könyvtáblák közé préselt vizsgálati anyag se lehet több mint amennyit megbír a természetes emberi kíváncsiság. Ebben állt munkám vezérelve és -fonala, s óvatosságból inkább álltam meg a teljesség élménye híján (az éhesen maradt kíváncsiság kevésbé figyelemromboló a gondolati túlterhelésnél), mintsem hogy túllépjem az előttem megnyíló medret.

A hályogkovács-féle ügyködés veszélyét elkerülendő, néhány témába vágó munkát is fellapoztam, s örömmel nyugtáztam, hogy a történelmi kutatás neves szakembereit is élénken foglalkoztatja a múltbeli események írásos (rögzített), személyes emlékekben lecsapódó továbbélése és értelmezése. Érthető, hogy őket elsősorban az érdekli, mennyire vegyenek komolyan egy-egy naplót, emlékiratot, utólagos tanúvallomást valamely történelmi eseményről, a történelmi idő jellegzetes csomópontjairól.

Szenti Tibor, aki 1988-ban megjelent (*Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Tények és tanúk, Magvető, Budapest*) gyűjteményét jóval alaposabb tudományos beágyazottsággal, de hasonló elkép-

zeléssel állította össze, ezt írja a munka bevezetőjében: „Az emberi sorsot ott lehet igazán megismerni és a kör ott zárul, ahol a sok millió egyéni életből kibontakozik a világesemény, a történelem egy korszaka, amely országok vagy valamilyen eszmei, gazdasági érdek alapján társult szövetséges nemzetek további sorsát meghatározza. Ez a fajta dokumentum sohasem pótolhatja a hadtörténeti, történeti munkákat. Nem az a feladata, hogy velük versenyezzen, hanem az, hogy hitelesítse, kiegészítse azokat.”

Szenti Tibor rendet rak általa gyűjtött anyagában, értelmez és összehasonlít – valódi tudományos munkát végez. Felvázolja az ábrázolandó világháborús események sors-stációit, majd nagyító alá veszi dokumentumait, gazdag jegyzetanyaggal kötve be azokat a tudományos forrásállomány vérkeringésébe. Könyvében az olvasmányosság szempontja nem szerepel fő helyen, többre tartja a tudományos precizitást és formai követelményeket. Pillanatra sincs szándékom versenyre kelni véle, ezért is tekintettem művét – az eligazító módszertani értelmezéseken túl – mindenek előtt forrásnak, mint ami egy a sok közül, s a maga jelentésségében elhelyezhető a nagy háború rugalmasan kezelt idővonalán.

Hasonlóan viszonyultam a VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.) egyik panelje előadásainak kötetben megjelentetett anyagához (*Emlékirat és történelem. Szerkesztette: Horváth Jenő és Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2012*), amelynek bevezetőjéből néhány tanulságot nem áttallottam a magamévá tenni. Mint ezt például:

„A magyarságtudomány mindannak a hiteles ismeretnek a tárháza, amely a magyarság múltjában és jelenében való eligazodáshoz szükséges. Tehát a teljes társadalomtudomány (és benne természetesen a bölcsészet) olyan tudástára, amely nem a magyarságból akarja megismerni a világot, hanem a népünkre, nemzetünkre hatott és ható erők és folyamatok világában kutatja a magyarságot. Az emlékiratok kiválasztásánál is ez volt a döntő szempont. Ezért van az, hogy a tizenöt szerző közül a többség... külföldi memoárt vizsgált... Ezért van az, hogy nagy hangsúly került a szomszédjainkra...”

Bevallom, s ez a dokumentumok szerzőinek lajstromán is ellenőrizhető, hogy hasonló arányt jómagam nem céloztam meg, de így is sikerült kellő súlyúan tágítani az emlékezők földrajzi körét – mind, ami a magyar-külföldi, mind ami a magyar-erdélyi viszonyban az arányokban kifejezésre jut. Igaz tehát, hogy valamennyivel több hangsúly esik a magyar világháborús emlékekre, de ez soha nem válik köldöknézéssé. És tény, hogy a magyar emlékezésen belül az erdélyi világháborús állapotok iránt nagyobb figyelmet tanúsítottam, de még a látszatát is igyekeztem elkerülni annak, mintha ott lenne a világ közepe. A válogatás szempontjainak élén a forrás elérhetősége állt, majd a szövegben föllelhető irodalmi-történelmi expresszivitás, illetve sajátos hangvétel. Igyekeztem kellő eréllyel visszafogni a nagy számban felkínálkozó emlékezés-, memoár-részletek beválogatását és olykor utat adtam publicisztikai hangvételű, rövidebb elmélkedéseknek is, amelyek egy-egy tényszerű helyzetábrázolás közötti űrben éppenséggel a kötőanyag szerepét töltötték be.

A források lelőhelye mindenek előtt a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK), illetve a Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma (MTDA), de olykor rendelkezésemre állt az Arcanum sokoldalú háborús adatbázisa is. Számos eredeti forrásanyagot leltem föl a csíkszeredai Kájoni János Megyei Könyvtárban, s nem hagyhatom említés nélkül Koszta István kollégám – maga is a nagy háború körülményeinek, magyar és erdélyi vonatkozásainak következetes kutatója – önzetlen támogatását, odáig menően, hogy saját archívumában található forrásokat bocsátott a rendelkezésemre, nem egyszer a maga fordításában, szerkesztésében.

Most viszont, hogy alkalmam nyílt oly nagyszámú (első) világháborús feljegyzést, benyomást, gondolatot, naplólapot elolvasni és átérezni, mintegy a múlt fölé hajolva, megköszönöm a neves és névtelen szerzőknek, hogy vették a fáradságot és papírra vetették soraikat. Kimondhatatlanul nagy kincset hagytak ezáltal hátra, amiről talán maguk sem álmodhattak, s aminek azok sem biztos, hogy teljesen tudatában vannak, akik az idők teltével jogszerű örököseiké lettek.

Induljon hát az általam elképzelt irodalmi játék, amely nem akar több lenni játék-irodalomnál. Annak viszont véresen komoly. Mert az eltelt száz évben múlttá málló jelenben minden elhalványulhat, kifakulhat, ám egyvalami változatlan marad: élet-halál a tét.

Csíkszereda, 2015. október 18.

Cseke Gábor

A könyvben felhasznált írások/idézetek szerzői, az előfordulás sorrendjében:

Marosán György
dr. Vidéky Emil
dr. Csabai István
Herczeg Géza
dr. Arató Jenő
Csíkmadarasi Kedves Áron
Takáts Gyula
Jászai Mari
Babits Mihály
Effendi Kapijev
Scheip (Székely) Frigyes
Lukács Béla
Kafka Margit
Albisi Barabás Béla
dr. Kray István báró
Bartalis János
Makszimilian Volosin
Rokaly József
Nagy István
Koch Rudolf
Fényes László
Dobos István
Károly Sándor
Szép Ernő
Tamási Gáspár
Berekméri István Andrásé
n.n. /Pesti Napló/
Zsögödi Nagy Imre
dr. József királyi herceg
Móricz Zsigmond
n.n. /Csataképek a nagy háborúból/
Jabotinsky Vladimir
Lengyel Menyhért
G. Beke Margit
Berkes Imre
Goga Eugen
Pogány József
n.n. /Erdélyi ezredek a világháborúban/
Veres Péter
Louis Troussier
Kuncz Aladár
Halász Gyula
Nemeskéri Kis Andor
Károlyi Mihály

Robert Graves
Reményik Sándor
A Hét /szerk. Kiss József/
Antal Imre
n.n. /Egy [román] tűzértiszt töredékes naplója/
Kamenyitzky Etelka /ú.m. Ádám Éva/
n.n. /Szováta 1587-1989/
Bánhegyesi Imre
Kiss Ferenc holtmarosi református pap
Göndör Ferenc
Constantin C. Popian
Louis Basset
Mária [román] királyné
dr. Cseh Béla
Szöllősy Aladár
Kozma Miklós
Lázár Miklós
Ady Endre
Vitéz báró Roszner István
Bánffy Miklós
Maurice Paleologue
dr. vitéz Deseő Lajos
Hans Carossa
Fóris István
Magyarszováti Bodor Márton
Bodó János [közlegény]
Botár Árpád
Horthy Miklós
dr. Schaller Sándor
Zolnay László
Weiss Mór
Strém István
Batthyány Tivadar gróf
Füst Milán
Sigmond Elíz
Simone de Beauvoir
Móra Ferenc
Thomas Mann
dr. Supka Géza
Vitéz Sréter István
Benda József
Benamy Sándor
Lénárd Sándor

Iskolából mentem haza, és a villamosmegállónál megállított egy katonatiszt. Bőrönd volt a lábánál. Megkért, hogy menjek a cukrászdába, és vegyek neki cukrászsüteményt: négy krémes legyen, a többi torta. Siessek, kapok tőle húsz fillért. – Megteszed? – kérdezte. – Meg – válaszoltam, és máris rohantam a cukrászdába, amely száz méterre lehetett a villamosmegállótól.

A cukrászdában sokan voltak, és várnom kellett. Amikor megkaptam a süteményt, rohantam vissza, de a tiszt már nem volt a villamosmegállónál. Kezemben a süteménnyel és a visszakapott negyven fillérrel álltam egy ideig, s váraкоztam, de a tiszt nem jött. Egyszer csak eliramodtam – soha életemben nem rohantam még ennyire sebesen. Befordultam az egyik mellékutcába, aztán egy kapu alá. Befaltam a süteményhalmot. Azóta valahányszor puncstortát látok, mindig eszembe jut ez a csoda.

A negyven fillért anyám megtalálta nálam, elvette, és megvert miatta. Az istennek sem akarta elhinni, hogy kaptam a pénzt. Elvetemült, gonosz teremtésnek nevezett, és ezért is azt jósolta, hogy a börtönben fogom végezni...

[Marosán György: Tüzes kemence. Tények és tanúk. Magvető, 1967.]

A háború előtti télen Párizsban voltam és ha most meggondolom, hát bizony sejthettem volna, hogy háború lesz.

A Boulevard des Capucines egy kis színházában mindennap megrugdostak a színpadon egy német tiszti uniformisba bujtatott szereplőt a közönség óriási tetszésvihara közepette. Nyíltan gyalázták a német császárt, márpedig más ország fejének nyilvános sértését a rendőrség sehol sem szokta volt engedélyezni.

A Quartier Latin diákjai egyáltalán nem türtőztették a nyelvüket. Betegen jöttem haza a nyár elején és mire felépültem, itt volt a háború, önként jelentkeztem és a k. U. k. Kriegsministerium előbb itt Budapesten bízott meg az autójavítás és pótlási ügyek megszervezésével, majd Törökországba vezényeltek.

Azon szerencsések közé tartoztam, akik testi baj nélkül úszták meg a háborút, – se meg nem sebesültem, se maradandó betegséget nem kaptam, még a fogságidőm is viszonylagosan jól telt el.

[Dr. Vidéky Emil: Törökországi kalandok a világháborúban. Budapest, 1933, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda]

1914 július 1-én cserkészni indultam egy kollégámmal és vagy tíz tanulómmal Krassó-Szörény és Hunyad megyébe. Három hét elteltével Orsován keresztül a Dunán vonultam haza Versecre, hogy aztán elmenjek szülőfalumba, a bácsbodrogvármegyei Kishegyesre, ahol július 26-án volt a búcsú. Otthoni tartózkodásom alatt a Pesti Hírlap kövérbetűs címeinek buzgó olvasásával elégitettem ki vakációs szellemi igényeimet. Nem tulajdonítottam nagy fontosságot semminek; még az „Ultimátum Szerbiának” című felirat is hidegen hagyott. Csak akkor vettem komolyan a közelgő veszélyt, mikor azt olvastam, hogy a parlamenti pártok között szent lett az egyetértés. Veszélyben levő emberek lelki tulajdonsága, hogy szorosán összetartanak s a baj mindig válaszfalakat döntött, éppen úgy, mint ahogy a szerencse mindig válaszfalakat emel az emberek között.

Július 25-én este együtt mentem falum érdeklődő népével a Zimony felől jövő vonathoz, hogy a kísérő személyzettől valami biztosat tudjak meg a kitörni készülő háborúról. És megtudtam mindent, amit másnap megtudott az egész ország, hogy az annyiszor falra festett ördög, a Szerbiával való háború kitört. Naiv polgáremlerek módján úgy terjesztettük ennek a hírért, hogy „az éjjel bombázzák Belgrádot”. Elég nyugtalanul feküdtem le s miután egy „Hátha mégis...” kezdetű, hamarjában gyártott imádságot útnak indítottam az egek urához, elaludtam.

Másnap július 26-a volt; Anna napja, kishegyesi búcsú napja. Szüleimnek eddig nem szóltam egy szót sem. A kapun belépő vendégektől tudtak meg mindent. Ezek azt híresztelték, hogy az ő falujukban már reggel 7 órakor kifüggesztették azokat a bizonyos cédulákat, melyek a mozgósítást tudtul adják s útban is van minden jóra való ember az otthonából.

Nálunk 9 óra van s még nem tudunk semmi bizonyosat. Bementem a községházára érdeklődni s éppen mikor a kapujába értem, akkor lépett ki rajta a kisbíró, nyomában a jegyző, s rövid dobolás után kihírdették a falunak, hogy „az általános mozgósítás el van rendelve, a vasárnapi munkaszünet fel van függesztve...” A jegyző további szavaira nem figyeltem, csak a tömegből kihallatszó „Éljen Magyarország!” kiáltás ütötte még meg a fületem; mentem hazafelé... Falum népe elkezdett búcsúzkodni...

[Dr. Csabai István: Fakesztek mentén – népek országútján. Budapest, 1935.]

Kronska ulica 23... A világháború itt kezdődött tulajdonképpen, ebben az egyemeletes sárga kis házban, a Kronska-ulica 23. szám alatt. Ez a néma utca, rosszul kövezve, szétálló nagy gránit-kockáival, amint lejtősen emelkedik a konak felé, nem különb egy falusi utcánál és mégis minden együtt van itt; idelátszik a konak udvara és magas vaskerítése, mellette a szerb vezérkar kis háza, a szomszédságban a hírhedt György herceg palotája és az utca végén az osztrák–magyar követség, a 23-as szám alatt.

A 23-as szám alatt a sárga kis ház minden függőnye lebocsájtva, minden ajtó, minden ablak erősen lezárva. Az első emeleten van mindössze valami hiba, a vakolat a sarkon lehullott, lehet, hogy magától és nem a bombázástól. Egy ablak is be van törve az első emeleten, a három ablak közül a jobboldali szélső, ez is talán a sietségben, ahogyan akkor, azon az emlékeztető július 25-én bezárták, vagy becsapták, akkor törhetett össze és korántsem a tüntető szerbek köveitől. Szóval minden a legnagyobb rendben és ez megnyugtató, hát mégse pusztít el mindent a háború.

A követség kis kápolnájának a kapuin is lakat van. A háború előtt három héttel itt volt a rekviem Ferenc Ferdinándért és a kápolna kis kertjében, ahol bokáig jár az ember a tavalyi meg az idei őszön lehullott sárga levelekben, tavaly itt friss zöld fűvön állt Szerbia minden nevezetes képviselője, itt volt Sándor trónörökös, a Pasics, a Hartwig, mindenki itt volt és Jankovics, Bozsovcics, Markovics tábornokok, akik most visszavonulnak a szövetséges seregek nyomasztó offenzívája elől. A kis kápolna és a kis kert mint történelmi nevezetességű helyekhez illik, elhagyottak, némák és lehetetlen nem gondolni a háború végére, itt, ahol a háború kezdődött.

A követségi iroda házában kis kapuján, ahol Pasics bevitte az ultimátumra adott válaszát, van egy kis villamos csengő, meg kell nyomni, szól még, élesen és erősen berreg odabenn az elhagyott épület üres szobáiban. A sarkon egy szuronyos honvéd áll őrt. Erdélyből való honvédek, románok adják az őrseget. Az őrvezető egy frájler, az őrség szállása ott van a követségi palota kapuja mellett, ahol a portás fülkéje volt és ahol az aranszegélyű sapkás kapus ült tavaly, ott most egy oláh honvéd szalmazsákon fekszik, mivelhogy az imént leváltották. Az őrvezetővel végigjártuk a kertet, a terraszokat, a lugasokat. Itt lakott Giessler báró. A nagy pálma állványokat feldöntötte a szél, a virágágyak elpusztulva, a jégverem ajtaja is bedőlt. A fák lombjai közé villany-körték voltak felszerelve, a körték, mint a túlértek, lehullottak, összetörtek, de a villany gyűjtő csavar a fába erősítve még mindig megvan, mint a diplomataélet előkelőségének az emléke. Istenem, garden partyk, kerti ünnepélyek, fogadások mikor voltak, hát ezek is voltak, amikor színes villanylámpák égtek a lombok között, az osztrák–magyar követség palotájában. Régen, amikor még Dumba volt a követ, meg Forgách gróf és Ugron, akkor még híresek is voltak ezek az estélyek.

A követségi palota lakótermeinek ajtóin érintetlen a pecsét, a szél kiszakította a terrasz kék-fehér ernyőjét és most ez is elzárja a parkba nyíló ajtót, amint ráhullott az ajtóra. A lugasban egy kis asztalkán egy elrongyolódott piros mellény, nyilván a dragománé volt s a dragomán, amikor levetette, itt hagyta, vagy itt felejtette. Az aradmegyei oláh honvéd nem is sejtí, hogy milyen nevezetes épületet őriz.

– Valami nagy úr palotája lehetett ez! – mondja. – A szerbek is őrizték, itt az őrshobában találtunk még kenyeret, meg dohányt, amit azok felejtettek itt...

Honnan is lehetne tudni, hogy mi ez a nevezetes sárga ház. A követség hivataláról és a követ palotájáról idejében leszedték még a zászlórudat és a címert. Nincs messze a mi követségünkől a német követ palotája, ugyancsak a Kronska-ulicában, a 35-ös szám alatt. Belülről és kívülről teljesen épségben maradt ez a ház is, itt még a német birodalmi címer nagy fekete

adlere is épségben maradt. A szerbek őriztették a követségeket és a környékbeli lakosok azt beszélnek, hogy a mozgósítás első percétől kezdve őriztették és bár tüntető menetek meg is jelentek a paloták előtt, soha nem került sor a házak megtámadására. Hazafias dalokat énekeltek és elmentek, de a palotákat nem bántották. Decemberben, amikor csapataink kiürítették Belgrádot, beszélnek, a két követség előtt nagy tüntetések voltak, de mint látható, nyomuk nem maradt.

A konakkal szemben az orosz követség palotája is le van lakatolva, most ezt is a mi katonáink őrzik; az orosz követségen is magyarul beszélnek most. A kapun egy megható felírás; alföldi dialektusban és ortográfiával egy magyar népfelkelő följegyzése:

ITT ÁLOTTAM ŐRT
1914. DEC. 8-ÁN ÉN
FARKAS JÓZEF 41. HADTÁP-
NÉPFÖLKELO
MAGYARORSZÁG.
MÁSODIK SZÁZAD.
BÉKÉSGYULA.

Valami igazságot mégis szolgáltatott a háború. A Száva-palota a Kraljevica Natalie 2. számú házban van, illetőleg volt a Zlatna Moruná-hoz címzett korcsma, a komitácsik, a boszniai szerb diákok, a Narodna Odbrana embereinek a találkozó helye. A sarokház, ahol ez külvárosi lebuj volt, egészen elpusztult. Egy „Zufalls-treffer”, ahogy mondani szokták, egy elhibázott lövés véletlenül, de nem méltatlanul elpusztította a házat és benne a kávéházat, ahol Princip és Cabrinovics megkötötték az üzletet Tankosics őrnaggyal Ferenc Ferdinánd meggyilkolására.

[Herczeg Géza: Végig Szerbián. Az osztrák–magyar, a német, a bolgár hadsereggel a balkáni harctéren. Athenaeum kiadása, 1916]

1914. augusztus 15. **Sokat vitatkozom mostanában kollégámmal** Dettre Pál táblai tanácsjegyzővel, a szelíd lelkű, s mély intelligenciájú filozófussal. Dettre – mint egykor Márius Karthágó romjain – ül és jajveszékél az összetört kultúra romján, elveszítette az emberiségbe vetett hitét és fekete kétségbeeséssel néz a jövőbe. Bennem semmi sincs Dettre pesszimizmusából. Tudom, érzem, hogy a háborúnak kellett jönni, hogy jól van így s hogy szükségünk van erre a rettenetes tisztító viharra. Túl fülledt volt levegőnk és egészségtelen miazmákkal teli, az emberiségnek alapos megújódásra, új, tiszta, friss levegőre van szüksége, hogy fejlődni tudjon; az erőtlen dekadencia, túlfinomult elpuhultság, belső lelki tespedés korát szükségkép kellett, hogy a nagy indulatok, lelkesedések, önfeláldozások és erőfeszítések kora váltsa fel. De politikailag is szükségünk volt erre a háborúra. A monarchia teljesen rothadt és most ettől a háborútól, a diadalmas háborútól kell várnunk újjászületését: a monarchiát alkotó népek kölcsönös egymás megértését, az elmék, szívek, egybeforrását – lehetetlen, hogy a monarchia népei ne értsék ennek a háborúnak a nagy tanulságát: akkor midőn összefognak, képesek mindenre, képesek szembeszállni az egész világgal, tehát önmaguk ellen követik el a legnagyobb bűnt, ha folyton egymás ellen áskálódnak és egymást gyengítik.

És a mi Magyarországunk dolga? Közelebb hozott ez a háború bennünket a dinasztiaiával, az uralkodóház most tettekből láthatja, hogy a magyar becsülettel teljesíti királya iránti kötelességét, hogy a magyarra mindig és minden körülmények között támaszkodhatik, nincs oka tehát velünk szemben bizalmatlansággal viseltetni, viszont mi is megtanulhatjuk most, hogy a monarchia fennállása egyben a mi nemzeti létünk biztosítója is, és akkor cselekszünk helyesen, ha az örökös opponálás helyett megértéssel, bizalommal fordulunk a dinasztia felé. S közelebb hozott ez a háború bennünket, magyarokat is egymáshoz; a közelmúlt késhegyig menő küzdelmei után pártjaink a veszély pillanatában kezet fogtak egymással és imponáló határozottsággal dokumentálták ország-világ előtt a magyar nemzet egységét, harckészségét. Az a fenséges pillanat, melyben pártok nem, csak magyarok valának, nem suhanhat el nyomtalanul a szívek felett, hiszek benne és erős az én hitem, hogy ez a pillanat, a nemzet összeforrásának pillanata, megtermi a maga gyümölcseit és diadalmasan fog kizöldülni a magyar jövő vérben csírázott fája.

1914. augusztus 25. Egészen beleszoktunk már a gondolatba, hogy háború van, hogy ég az egész világ, hogy emberek milliói gyilkolják, pusztítják egymást. A kávéházakban még húzza a cigány a Rákóczit, a Printz Eugent meg a Wacht am Rheint, de kezd ez is megszokottá válni és nem váltja ki többet az első napok viharzó lelkesedését. Az újságok győzelmekről írnak, mindenfelé térlépek vannak kifüggesztve és apró színes zászlócskák jelzik előrenyomulásunkat; a német diadalok elkápráztatják szemeinket és erősen hisszük, hogy győzelmesen fejezzük be a háborút.

Lassankint érkeznek sebesültek is, ide Pécsre főleg Szerbiából; áhítatos tisztelettel nézzük a sántikáló avagy felkötött karú hősöket, hogyne, hiszen ezek ott voltak s ha kicsit odább megy a golyó, most mindörökre ott feküdnének valahol Sabác körül vagy a Drina partján... És ludbörző háttal hallgatjuk amit beszélnek; az egyik elbeszéli, hogyan kerítették be és vágtak le a huszárok egy szerb századot, a másik arról beszél, hogyan vadásztak a szerbekre, a harmadik meg Sabácot emlegeti, milyen kemény harcok folytak ott. Hallgatjuk őket csendes borzongással, áhítatos figyelemmel, izgatja fantáziánkat, milyen is tulajdonképpen a háború... Jönnek azután a szomorú hírek, ez megsebesült, az elesett, nagyon sok embert eltemetnek így, kinek esze ágában se volt meghalni... Sajnos azonban a sok álhalálhír mellett sok az igazi is...

Kaszál, szörnyű módon kaszál most a halál, pusztulnak az emberek a háború véres zivatárában, de mennek az elpusztultak helyébe újak és mindig mások – szinte kiapadhatatlannak látszik az emberáradat, mely meggy meghalni...

1914. augusztus 27. A hivatalban megszűnt minden komolyabb munka: kaszinózunk, beszélgetünk, lógunk ide-oda... Az ügyvédek nagy része katona, a felek, tanuk valamerre Galíciában vagy Szerbiában hordozzák a csukaszürke mundért, tárgyalásokat nem lehet tartani. Én még csak tollat se kívánok a kezembe fogni; szeptemberben terminusom lenne a kolozsvári egyetemen az utolsó szigorlatomra, most avatnának doktorrá, de isten tudja, nem törődöm az egésszel, a háború kitörése óta jóformán könyvbe se nézek bele. Mennél többen mennek, mennél kevesebb itthon az ismerős, annál határozottabban érzem, nekem se itthon a helyem... Úgy érzem, ha vége lesz ennek a nagy háborúnak anélkül, hogy részt vettem volna benne, nem fogok tudni az emberek szemébe nézni... Két sorozáson nem váltam be, a harmadik sorozáson rövidlátásom miatt orvosi vizsgálatra küldtek, augusztus 29-re van a pótsorozás kitűzve... biztosra veszem, hogy beválok...

[Dr. Arató Jenő, a Hindenburg nevét viselő cs. és kir. 69. gyalogezredbeli tartalékos hadnagy háborús naplója 1914 június 28 – 1916 augusztus 5. Kézirat.]

Itt van a való percz, nekem el kell mennem, királyom parancsát be kell teljesítenem. El kell válnom kedves, drága szüleimtől, rokonaim, barátaim és ösmerőseimtől. Itt kell hagyni édes szülővárosomat. Elfeledhetetlen jó pajtásaim talán utoljára látlak benneteket. Kérem, hallgassátok búcsúzó versemet. Elsőben hozzád fordulok jó atyám, ki nagy szeretettel voltál mindig hozzám. Látom, fáj a szíved, hullnak a könnyeid, jaj hogy csókolom meg két áldott kezedet. Ne sírj kedves atyám, ne hullasd könnyeid. Megsegít az Isten engem is téged is. Neked mit szólok kedves édes anyám, te voltál énnekem felnevelő dajkám. Látom, hogy nagyon fáj a szívednek, hogy már el kell menni kedves gyermekednek. Ezerszer köszönöm felnevelésedet. Minden kegyes lépésed, oh fogadd hálául csókjaimat, bocsásd el fiadat. Nagyatyám, nagyanyám, aki szerettek, kívánom Istentől boldogok legyetek. Kedves testvéreim ti is sírtok, fáj a ti szívetek, hogy mostan megváltok. Családjaitokkal áldjon meg az Isten, tartsatok meg engem a ti szívetekben. Kereszt atyám és kereszt anyám, köszönöm jószágukat, hogy a keresztvízre engem tartottatok, az Isten áldása szálljon tirátok, virágzón legyen a ti koronátok. Legény pajtásaim hozzátok fordulok, higgyétek, fáj a szívem, ha rátok gondolok. Mily nagy boldogság volt nekünk együtt lenni, oh be szomorú most tőletek megválni. Isten veletek, hát kedves pajtásaim, éljete boldogul ez óhajtasom. Kedves jó leányok kikkel nyájaskodtam, körötökben nagyon boldognak találtam. Katonává lettem, azt ti jól tudjátok. Istentől szerencsét tinektek kívánok. Jertek ide ti is jószívű szomszédok, Isten szent áldása legyen tirajtatok. Szülőfalumnak minden lakósa, boldog s boldogtalan árva özvegyei, Úr Jézus Szent keze adjon rátok áldást, messze távoztasson minden egyes csapást. Én is, ha elvégzem a katona pályám, kedves jó társaim és szeretett hazám. Juthassak hozzátok friss egészségben, láthassuk meg egymást a legnagyobb örömben.

[Csíkmadarasi Kedves Áron első világháborús naplófüzetéből. In: Tankóné Péter Mária-Terézia: Csíkmadaras. Családtörténetek, családfák és szellemi hagyaték. Csíkszereda, 2010]

Meghiitt környezetben születtem. Óriási kertünk volt, patak ment át rajta, szép gyümölcsöse volt és virágoskertje és nagyon szép gazdasága is. Tab járási székhely volt a Balaton déli oldalán, Siófok szomszédságában. Két ház is állott ott. A kisebbben születtem, a nagyban pedig inkább csak laktunk. Mindennek a hangulatát egy madárral hoztam kapcsolatba. Mégpedig egy pávakakassal, amely a legnagyobb megdöbbenést keltette bennem; nem akartam elhinni, hogy ilyen szépet egyáltalán látni is lehet. De ezt a hangulatot hamarosan megzavarta egy mondat. Fekete ruhában ejtette ki ezt a mondatot Botár tanár úr. Kint játszottunk, és így kezdte: – Meghalt Ferenc Jóska, a király.

Így, pontosan ezekkel a szavakkal mondta. Nem Ferenc József, a császár és király, hanem ezt mondta: meghalt Ferenc Jóska, a király. Mi, mintha valami összedőlt volna, úgy néztünk a kirakókockáinkra, melyek mintha a jó öreg császárral a jó öreg Monarchiát jelképezték volna abban a gyerektársaságban. Természetesen nem tudhattuk, mi lesz ennek az eseménynek a következménye, de ilyen hangulat uralkodott el köztünk. Azt se, amikor korábban felharsant a kaposvári utcákon egy másik mondat is, hogy „Éljen a háború”. Ezt se értettük meg, csak lassan, mert ez a két mondat bizony az egész életünket és környezetünket teljesen felfordította. A kertet, a pávának a hangulatát, a házat, és aztán lassan rájöttünk, hogy a hazát is.

Cseh–morva származású nagyanyám, Jerzsabek Amália rendkívül sokat mesélt nekünk a Szudéta-vidékről, Morvaországról, Prágáról, Bécsről. És íme, most a híres 44-es somogyi ezredet és annak törzsét áthelyezték Reichenbergbe. Vele édesapámat is. Evvel együtt járt sok-sok készülődés, sírás, utazások katonavonatokon – mert édesanyám és én is velük mentünk először Bécsbe, aztán Prágába, majd a Szudéta-vidékre. Amit a mesében hallottam, egyszerre a valóságban is láttam, mégpedig eléggé kegyetlen formában. Így jutottunk el Somogyból egészen a sziléziai határ mellé. Mit jelentett ez? Bennem, a gyermekben, aki öt-hat éves voltam, általános bizonytalanság érzése uralkodott el. Hiszen a magyar katonákon kívül senkinek a nyelvét nem értettem, minden idegen volt, az emberek és a világ. Ebből a hangulatból alakult ki bennem a vágyakozás a régi után. Valaki, valami után, ami az emberi társadalomban biztosat jelent. Ami olyan szép, mint valamikor az az otthoni kert volt. Kezdtém érezni a jó sugárzást a gyermekkori emlékből. Családunkhoz csak két év után jutottam vissza édesanyámmal Kaposvárra és Tabra.

Ugyanebben a városban volt diák Radnóti Miklós. Mi akkor egy nagyon szép palotában laktunk ott. Annak az első emeletén. Amikor hazakerültem, azt hittem, hogy újra abba a jó környezetbe kerülök, amelyből a háború elragadott, de aztán rájöttem, hogy egy másik háborúba kerültem bele, mert az első elemi osztályba való beiratkozás bennem a háború okozta zavart csak még jobban fokozta. Összekevert bennem mindent. Környezetemet is ellenséggemmé tette. Ekkor jött a második sokk. „A haza kis polgárainak” elnevezett elemi iskolában. Hatéves koromban. Olyan helyzetbe és intézménybe kerültem, ahol – úgy éreztem – én semmi jót nem várhatok. Már az indulás is roppant szomorú volt. Kedves öreganyám fejemre tette a kezét, és lassan sírni kezdett. Nem értettem, miért kell neki sírni, amikor én szívesen megyek az iskolába tanulni. Hogy mi történt, és miért lett ez az esemény sorsfordító pillanat a háború zavarai után? Ebben az iskolában ez időben egy nagyon kegyetlen tanító tanított. És ott döbbsentem rá arra, hogy ahogyan a felnőttek között a háborúban az erőszak érvényesült, ugyanúgy itt, a kicsik között is az erőszak uralkodik. Rendszeresen megpálcázta a gyerekeket. Még a leánygyermekeket is. Ekkor határoztam aztán el, hogy többet nem megyek iskolába. Úgyhogy apám volt kénytelen elvezetni az iskolába, és ott kellett állnia az ajtó mögött, nehogy visszamenjek. De otthon még a könyvekben is csak csatajeleneteket, háborúkat láttam. Erőszakot. Bitófákat. Börtönök meredtek rám...

Azt a házi feladatot adta egyszer a tanítónk, hogy mindenki rajzoljon egy-egy állatot. Abban az időben még palatáblára írtunk, és palavesszővel rajzoltunk. Hogy, hogy nem, ha visszagondolok, egészen biztos, hogy ez a két élmény, a háború és az iskola élménye szinte kényszerített arra, hogy én egy krokodilt rajzoljak. Hogy milyen tehetségem volt a rajzban? Valószínűnek tartom, hogy roppant jól sikerülhetett a rajzom, mert a tanítóm egyszerre azt mondta: – Te csalsz! Nem te rajzoltad! Ezt más rajzolta. – Az alaptalan vád, az abszolút bizalmatlanság a gyermeki, öntudatlan tisztasággal szemben olyan sokkot jelentett a pálcá mellett, hogy mást nem tudtam csinálni, mint fölálltam, odamentem a táblához, vettem a krétát, és a táblára kezdtem rajzolni szinte freskóméretben a krokodilt. Mögöttem óriási csend lett. Akkor jöttem rá arra, hogy ez a krokodil az én életemben mit is jelentett, mire tanított...

[Takáts Gyula: Emlékek életrajza. Esszék, emlékezések. DIA, 2011.]

1914 június 6. Ma belenéztem a síromba. Már kövezik. Egy marék virágot dobtam bele. Miért?

1914 augusztus 1. A szörnyű háború híre remegéssé vált a csontjaimban.

Vége az élet minden örömének. Kijuthatok-e még ebből a szívszorongásból az éltető levegőre?

Szegény magyar! Visznek a vágóhídra! És ha legalább ezt a mai tüzedet jól használnák fel! És nekieresztenének az igazi ellenségednek! Nem, előbb lehűtenek, kiéheztetnek, elcsigáznak, egyszóval: jégre tesznek, – és aztán kimerülve, lehangolva, megveretnek a muszkával. Ki nem látná, hogy a szerb csak az agent provocateur szerepét játssza a háborúban?

A szerbek a Bánátot akarják, az oláhok Erdélyt. Szörnyű háború lesz ez! És a magyart viszi az osztrák a vágóhídra.

1914 augusztus 6. Hát csak én látom a helyzetünket olyan sötétnek? Körülöttem mindenki győzelemről beszél. Az én gyöngye kis agyam megbénul a csodálkozástól, hogy nem örülnek meg az emberek a háború gondolatától. Az egészséges, nagy gonddal felnevelt, kiművelt és kitanított ifjúságot viszik a nemzetek egymás golyói elé. Vagy csakugyan túlgülemlett már az emberiség a földön és a királyok csak azt a titkos, öröklött jogukat gyakorolják, hogy egyetértve az emberiséggel, azt az emberiség javára időnkint megtizedelhetik. Mennyivel emberségesebb volna a születéseket meggátolni.

A hátramaradott családok javára ma elküldtem a nagy láncomat. 880 koronát adtam egykor érte. Könnyű szívvel és örömet küldtem. Egyetlen ékszerem volt. Sajnos: a nagylelkűség nem ragadós betegség.

A Nemzeti Színháznak 1914-ben olyan igazgatója van, akinek ebben az augusztusban semmi mondanivalója nincs a tagoknak. Egy szava sincs hozzájuk. És mi egymástól kérdezzük: „Vajon lesz-e megnyitás?”

1914 augusztus 28. Valóságos típusá kezd kinőni magát, ebben a szegény, erkölcstelen, önző fészekben, az itthonmaradottnak az a cinikus, utálatos fajtája, aki, hogy itthonlebzselését mentse, félvállról, félig tréfás, félig lekicsinylő hangon beszél a harctéren küzdő szentséges mártírjainkról. Ezek a nyomorultak és nyomorékok azt mekegik, hogy a hősiség nem érdem, csupán önkívület, vad tömegöszton...

1914 augusztus 31. A háború első szörnyű hónapja elmúlt. Hány következik még ilyen, világok Teremtője?! Mily szánalmasak vagyunk mi, akik dolog nélkül itthon lebzselünk. Lázasan várunk valamire, a visszatérő életre, amely elhagyott bennünket és egész erejével ott lüktet a harctéren. Ott dől el a mi sorsunk is.

1914 szeptember 18. A Nemzeti Színház felbontotta a szerződéseinket. Mily semmi ez, mily magától értetődő ebben a végítéletidőben.

1914 szeptember 21. Az orosz foglyok táborában.

A vigasztalanság megtestesülése ez a színtelen, lassan gomolygó embertömeg. Fiatal, erős férfiak dologtalanul álldogálnak az eső alatt. A földre nem ülhetnek, nem feketnek, mert a föld vizes. Födelük nincs. Egy nagy mező közepén áll a tömeg. Csak a szélén mozog néhány ember: hordják a cölöpöket és deszkákat a barakképítéshez. Ezek mozognak: ezek boldogok! A többiek: élő árnyak, akik mint nehéz felhőtömegek, alig észrevehetően hullámoznak az óriási mezőn. Várnak, lelógó karokkal, csüggetegen várnak. A mennyországot vagy a poklot várják ezek a szegény, szelíd nézésű, szőke emberek. Három felakasztotta magát vasárnap virradóra és tizenkettő meghalt vérhasban. Ó, olcsó emberélet!

[Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte Lehel István. Kiadja a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest]

Életem egy kis vidéki városban kezdődött, a mult század nyolcvanas éveinek elején; olyan ez, mintha regényben olvasnám. Olyan, mint egy távoli idill, amit úgy találtak ki, hogy valószínű legyen és mégis idegenebb a valóságtól, mint a Csöndes Óceán valamely félreeső szigete Londontól vagy Budapesttől...

Utam előre el volt készítve, családi és hivatali vonalon, körülöttem békében tespedt a világ, Magyarország elkényeztetetten duzzogott, mint egy keleti princessz, akit házasságba kényszerítettek az osztrák zsarnokkal. Már Vörösmarty megállapította, hogy olvasóvá, úgy mint költővé is, az unalom szokta tenni a magyart. Az ember sohasem tudhatja, mi az, amitől ihletét nyeri: az unalom vagy a mustostök?

Nem kell hinni, hogy aki könyvekbe menekül, okvetlen az élet elől akar szökni. Sokszor inkább tágitani akarja életét, több életre szomjas, mint amennyit kora s végzete kiosztott. Az élet néha különös mód összeszűkül és megszegényedik ezen a magyar glóbuson. Így szűkült össze akkor is, habár csak szellemileg mert egyebekben bőség volt itt. Kártyáztunk, ittunk, vendégeskedtünk és politizáltunk, de közben nem történt semmi, évről-évre. Tavasszal visszajöttek a fecskék s egész nyáron át elegánsan keringettek a félszer vakolathullajtó vályog-oszlopai körül. Őszre megjelent a must és a mustostök. Télen jött a zsidó, csizmásan, kilábolt a hegyre, s megnézte a pincében a borokat. A kis sváb cseléd nagy flanelkendőbe bugyolálva gázolt át a havon, hogy vizet húzzon a szalmafonatos kútból, melynek csövéből jégcsapok csüggtek alá. Én közben felnöttem, elvégeztem tanulmányaimat s kikerültem a messze Erdélybe, a havasok közé. Itt éreztem először hideg szeleket, mintha valaki egy nagy és füledt családi szobában a rosszul csukódó ablak mellé kerül s megcsapja fülét a fagyos légvonat. A kis sváb cseléd facipői helyett halinacsizmás oláhok léptei visszhangzottak a folyosón, s nagyszakállú pópák járták az uccákat, míg a magyar urak a Mexico-vendéglő terraszán ittak, kártyáztak és politizáltak, akár csak otthon, a szekszárdi préházakban. Én már akkor nyílt lázadásban voltam, nem kártyáztam, nem ittam azon túl, amennyit mégis dukál, s nem érdekelt az osztrák–magyar politika. A kuruckodás gyermekes játéknak tűnt fel előttem, hisz úgyse változtathattunk semmi lényegeset, s egészen más erők forrongtak körülöttünk.

Jobb volt a könyvek közé vonulni, a szellem erőde még szilárdnak látszott, s már épült is a büszke magyar torony, minden eshetőségre: legyen mit mutatni messzeségeknek és századoknak! Tehát nem ittam, nem vadásztam és nem politizáltam, ami már maga is forradalom-számba ment Magyarországon, hol még a költészetet is csak a politika kedvéért szokás eltérni vagy engedélyezni. Kezdek rossz hazafinak tartani, amire én még büszke is voltam, tekintve e rettenetes vád silány hangoztatóit. Míg egy napon aztán egyszerre minden megváltozott, szinte egyik pillanatról a másikra, mintha betörték volna az ablakok és bezuhanna a vihar. A gyertyák kialusznak ilyenkor, a papírok szerteröpülnek a szobában, az ajtók becsapódnak, a hideg szél ujját érezzük nyakunkon. Emlékszem, csakugyan szélviharral kezdődött, én akkor éppen megint otthon voltam, a rozoga, régi házban, ahol anyám hajdan a mustostököt megkívánta és a szép levelet megírta. Kellős közepét tapostuk a nyárnak. Én délben érkeztem meg Budapestről, útközben, jól tudom még, egy francia könyvet olvastam, mely bizonyos rejtelmes fizikai tüneteményekről szólt, esetleges kozmikus befolyásokról, amik planétánk életét megváltoztathatják. Ebéd után hirtelen elborult, szinte egészen sötét lett, mint ítélet-napján, a fák derékban megcsavarodtak, az udvar közepén hatalmas portölcsér emelkedett, s az emeletről egy ablaktábla csörömpölve zuhant a pázsitra. A kapu fölött magától csöngött a drótcseggő. Minden olyan volt, mintha csakugyan valami kozmikus erő ragadta volna meg a világot, s az elemek harcával jelentené be, hogy ezentúl minden másképp lesz, mint eddig volt.

Valóban minden másképp lett, s azon a napon derékba törve, kétfelé oszlik az életem, mint különben talán mindenkié, aki akkor már ember volt. Másnap izgatott csoportok gyűltek az

utcákon, mindenki a jövőt találgatta, a katonasorban lévők már bevonulásra készülődtek, a türelmetlenek a vasúthoz gyalogoltak ki ujságért. A vonat valószínűtlenül késett. A szerelvények végnélkül vesztegeltek az állomásokon, s teljes huszonnégy óráig tartott, míg szülőhelyemről visszaérkeztem Budapestre. Budapesten már a levegő is megváltozott, a gépkocsinak valóságos puskaporszagát éreztem, mely elvegyült a nyárvégi külvárosok zöltségbűzébe s az arcokon villogó vagy aggodalmas feszültséget láttam. A biztonságérzés és nyugalom eltűnt a világból, ez tűnt el legelőször, de mikor aztán legközelebb újból szülőföldemre utaztam, megállapíthattam, hogy eltűnt például a mustostök is; mert kinek lett volna még kedve ilyesmit élvezgetni? A következő évben eltűnt az öcsém is; ötévi hadifogság után került később haza, Japánon és Indián keresztül, sokáig nem volt felőle semmi hír. Eltűnt anyámnak jókedve, s mintha a kozmikus befolyás az állatvilágra sem maradt volna hatás nélkül, eltűntek a fecskék is: senki sem látott fecskéket hosszú-hosszú esztendőig. A félszer vályogoszlop-pairól darabokban eltűnt a vakolat, meztelen kitűnt a szalmás sár. A nagy házban minden avult, romlott és töredezett. Belül, a bejáratnál, a kerekoszlopos falépcsővel szemben, egy vászonra húzott nagy térkép lógott, Magyarország régi mappája, mely valaha egy ügyvéd-nagybácsi irodáját bútorozta. Egyik napról a másikra rá kellett ébredni, hogy ez a mappa is avult lett. Egy reggel eltűnt Erdély. Az eleven ország épűgy omlott és töredezett, mint a vakolat a vályogoszlopon, amely szintén térképhez kezdett hasonlítani.

Az eltűnések sorozatának evvel még nem volt vége. Lassan eltűnt a szellemi erő szilárd-ságába vetett hit is, a könyvek össze-vissza csúszkáltak, mint a rossz téglák, a toronyról, melyet a jövőnek építettünk, leverte a vihar a glóriát. Észre kellett vennünk, hogy senki se figyel ránk és senki se törődik velünk. Hangunk elszállt a szélben, s hiába óvtuk gyertyánkat és irományainkat, a gyertya alig látszott pislogni, s az irományok ki voltak szolgáltatva a szeleknek. Más irományok is röptek ezidőtájt, megszentelt szerződésekből, ősi törvények lapjaiból, öröknek hitt érvényességek kánonaiból lett papírsárkány és levegő játéka. Minden megváltozott! Az emberek is másként viselkedtek, a sors másként keverte a kártyát, a királyok földönfutókká váltak, mint a mesékben, s ismeretlen férfiak császároknál hatalmasabbakká. Nemzetek elsüllyedtek és fölbukkantak, városaink nevet és nyelvet cseréltek, s tereikről eltűntek a szobrok. Minden másként lett, életemnek ebben a második felében, mint az elsőben volt, és minden rosszabbul. Mintha a világ egyszerre a másik felére fordult volna.

Mi magunk csak lassan vettük észre, eleinte folyton vártuk a végét. A háború vége meg is jött, például; de a béke nem volt béke. Valaki nyilván gúnyt űzött belőlünk. Leglehetősebb vágyaink teljesedtek, de a köszönet torkunkra fűl. Amit gyűlöltünk, azt most sajnáljuk és visszaírjuk. Függetlenek vagyunk, de öröm helyett csak remegni tudunk. A biztonságérzés talán vissza se jön többé szívünkbe, bűnbánóan imádkoznánk már egy kis unalomért, de az unalom mintegy sértődötten elbúcsúzott tőlünk s átadta helyét az aggodalomnak, mely nyakunkon ül és fojtogat.

[Babits Mihály: Curriculum vitae. 1939. február 3. In: Keresztül-kasul az életemen. Budapest, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T. kiadása]

Holnap indulunk a frontra. Sokféle érzés küzd bennem: riadt kíváncsiság, tisztelet önmagammal szemben, egyszersmind szorongás (vagy talán levertség) attól, ami rám vár, vonz a kérlelhetetlen és ismeretlen szörny, amelyet frontnak neveznek.

[Effendi Kapijev: Frontjegyzetek. Nagyvilág, 1960 / 4]

Július 28-a volt, egészséges, forró nyári nap, amikor először elkiáltottam az udvaron a homokban heverő debreceni magyarok közt a Nagy Mihály nevet. Mintha megelevenedett volna a főveny, mintha a hívó szóra sereglő magyar nép lelke mozdult volna meg – felemelkedett vagy 20 hortobágyi fiú és illedelmes hangon, hogy akár a nagytemplomnál is meghallhatták, elkiáltotta magát, hogy „Hier!”. Erre a tömeges ajánlkozásra nem voltam elkészülve; jobban megnéztem tehát a kezemben levő törzskönyvi lapot, s csökkenteni akarván a Nagy Mihályok számát, hozzáfűztem, hogy „hajdúszoboszlói”. Erre 15 újra homokfürdőt vett, öt azonban állt rendületlenül s azt vallotta, hogy mind hajdúszoboszlói. Újra megnéztem a lapot s a sorozási évszámból kisütöttem, hogy az a Nagy Mihály, akit én keresek, 1907-beli. Erre három ember újra földre rogyott, a kettő meg tanúkkal igazolta, hogy mind a ketten „szoboszlóiak” és „hétbeliek”. A törzskönyvi lapon egyéb biztos ismertetőjel nem lévén, tudomásul vettem, hogy van két Nagy Mihályom tényleg, s van egy emberem – papíron. Végigkiáltottam így vagy hetven nevet, jelentkezett vagy 100 ember és összeállítottam századom első szakaszának jobbszárnyát, mely 23 emberből és egy altisztből állt. Ennek a 23 és egy embernek azután megmagyaráztam, hogy ők a katonai munkásosztaghoz fognak tartozni, amit hivatalos nyelven úgy hívnak, hogy Arbeiterabteilung. Figyelmeztettem őket, hogy engem mindig tartsanak szem előtt, mert én leszek a parancsnokuk.

Másnap újra kezdődött az emberszedés, s mert már más is csipegette a homokban heverőket, lassan tisztulni kezdett a debreceni Pavillon-kaszárnya udvara. Annál borúsabb lett az ég alja arra észak felé!... Mikor már kétszáz körül volt az embereim száma, mikor már Szerbia felé járt az ezred java, meglett az általános mozgósítás. Ez csak annyiban érdekelte Debrecent, amennyiben most már a kassai illetőségű borbélysegédek is elmentek s így nem maradt, aki azzal vigasztalta volna a bevonult katonákat, hogy addig nincs baj, ameddig mindenkit be nem hívtak.

[Dr. Csabai István: Fakeresztek mentén – népek országútján. Budapest, 1935.]

Scheip (Székely) Frigyes népfelkelő tiszthelyettes Erdélyben, a Brassó vármegyei Földvár községben született 1873. február 14-én, szász eredetű kisiparos családban. 1895-ben, az akkor három évig tartó, tényleges katonai szolgálatra bevonult a brassói 34. császári és királyi hadosztály egyik tüzérezredéhez. A szolgálati idő letelte után bent maradt továbbszolgáló altisztnak, és csak 1907-ben szerelt le tűzmesterként. 1909-ben elvégezte a kétéves útmesteri iskolát, és még ugyanabban az évben kinevezték útmesternek. 1910-ben Sajószentpéterre, 1911-ben Edelénybe helyezték. Itt dolgozott egészen a világháború kitöréséig. 1914. augusztus 3-án, 41 éves korában vonult be, itthon hagyva feleségét és öt gyermekét. Harctéri Naplóját színes rajzokkal illusztrálta.

1914. Augusztus 2., vasárnap * Ma mennek a fiatalabb évbeliek, ránk, idősebbekre holnap kerül sor. A Vám vendéglő előtt van a gyülekezőhely, s csoportos indulás a vasútállomásra a ¾ 12 órakor Miskolc és Kassa felé induló két vonathoz.

Kibontott zászlókkal, zeneszó mellett kíséri a bevonulókat a község apraja-nagyja. Ének- és muzsikaszó, a Kossuth-nótát más-más katonanóták váltják fel. Mihalkó susztermester, aki egy fél tucat apró gyermeknek az apja, a legvidámabb, a mellette haladó, már hetedszer az anyai örömök elébe néző feleségét öleli, és virágos kedvében dalolja: „Fel, fel vitézek a csatára!”

A kis vasútállomáson annyi a nép, hogy ember-ember hátán szorong. Éneklés, sírás és búcsúzkodás. N. B. és B. A., edelényi urak felváltva lelkesítő szónoklatokkal búcsúztatják a bevonulókat. Megérkezik a két vonat, máris zsúfolt mindkettő, mégis fel kell férni az itt várakozóknak is. A sok virágtól nem látszanak a kalapok, melyeket a lányok a szerelem és hűség jeléül a babájuk kalapjára tűztek.

V. Dezső, közös barátunk és hűséges kaszinói tag, nem virágos kalappal szerényen meghúzódik a kassai vonat peronján, s törülgeti könnyes szemét. Nehéz neki a katonaélet, mert csak „nyolchetes” volt valamikor, s amint régebbi elbeszéléséből tudom, nem volt rajongója a katonaéletnek. Egy szál cigánylegény, akit a falu összes cigánya kísér, olyan kedvében van, hogy alig fér a fekete bőrében. Végül nagy nehézségek közt, a csendőrség segítségével, megtörtént a beszállás és a vonatok szép egymásutánban megindultak s viszik a fiúkat az ismeretlen nagy útra. Vajon hányan látták az övéiket utoljára?

Augusztus 3., hétfő * Ma mi indulunk, öregek. Bár ma is sok a nép, a dal és a muzsikaszó sem hiányzik, de szerényebb keretek között folyik le az egész, mint tegnap. Érthető is, mert mindannyian megkomolyodott családapák vagyunk, más szemmel nézzük ezt a most felforgatott világot.

Rövid, érzékeny búcsú a családomtól. Margit lányom, aki a szemeibe tóduló könnyeit szégyelli, elbújik a ház mögé, onnan kellett előhoznom. Családomból csupán Frigyes fiam kísér az állomásig, s legényesen is tartotta magát, mígnem a vonat elindult, akkor már neki is eltört a korszója. Daróczy komámra, mint újdonsült polgárőrre bízom családom védelmét, s rövid búcsú után beszállunk Jankóval a vonatra.

Miskolcon a Böcögében ebéd, majd utána jelentkezünk a Jázmin utcában, azaz csak jelentkeznénk, mert nem férünk oda a sok néptől. Valamelyik iskolaépület van berendezve erre a célra. Mindketten igyekezzünk a sokaságban valahogy az ajtóhoz férközni, hogy könyvecskéinket beadhassuk, nehogy valamiképpen lekéssük a háborút.

Egy, már jelentkeztetett szólítanak és visszkapja a könyvecskéjét azzal, hogy hazamehet négyhavi szabadságra. Meglepetten kérdelem magamtól: hát oly sokáig fog tartani a háború?

Befurakodtam az ajtónálló szuronyos ör dacára, és átadtam a könyvem, de a sor nem került rám, ámbár megkértem a tárgyban egy komoly képű törzsőrmestert, de rá se hederített hitvány

civil mivoltomra. Egy öreg magyartól kérik a könyvet, de nem adhatja elő, mert érthetetlen okból odatette a fal mellett lerakott száz meg száz, valószínűleg már elintézett könyvecske közé. Most ott guggol az atyafi, s keresi a könyvecskéjét oly buzgósággal, hogy már izzad bele. Rá emlékeztet a mesebeli Bolond Istók, aki egy szalmakazalban keresi az odarejtett gombostűjét. A várakozást megunva elmegyek sétálni. Papírskatulyába csomagolt holmimmal a kezemben a kapu előtt egy, a buzgóságtól kitüzesedett képű, rendfenntartásra odavezényelt kis zászlós, lehet, hogy kémet lát bennem, mert kivont karddal nagy hevesen kérdezi tőlem, hogy mi van a csomagban. A válaszom: „bomba, zászlós úr, de megenni való bomba sült kacsa formájában”.

[Edelényi Füzetek 49. Összeállította, szerkesztette: Hadobás Pál]

Augusztus elsejéről másodikára virradó éjjel a következő rejtjelezett távirati parancsot kaptuk a vezérkar főnökétől: a) a szállásszabályozó vezérkari tiszt és hadbiztos Stanislaura (Kelet-Galícia) indítandó azonnal útbá, amiből látható volt, hogy hová szállítják majd a csapatokat, b) Románia megbízhatóan semleges (ennek ellenkezőjét közölte júniusban, lásd a 45. oldalt) ezért minden kerülendő, ami Romániát provokálná, a határőrségek létszámát nem kell felemelni. A honvéd miniszter elrendelte, hogy a vasutak biztosítását egész Erdélyben azonnal életbe kell léptetni a felterjesztett javaslat alapján... Utóbbi célra azonban a miniszter nem küldte még ki a felszerelést. Ezért a vasútbiztosító őrséget elhasznált ruhákba öltöztették, s rendelkezésem alapján csak az őrség parancsnokának volt puskája és tölténye. Csak augusztus végén kaptunk e célra régi, egylövetű Werndl puskákat, de ezeket nem tudta kezelni a legénység, amire őket most tanították meg.

Augusztus 4-én kaptuk meg a vezérkar vasúti irodájának a táviratát, hogy az aznap este Kolozsvárra érkező gyorsvonattal hozza ki egy vezérkari tiszt az ún. szállítási lapokat, amit tőle az állomáson egy vezérkari tiszt kell, hogy majd átvegyen, mert a Bécsből érkező vezérkari tiszt tovább utazik Nagyszebenbe, az ottani hadtestparancsnoksághoz. Az átvételre én lettem kirendelve. A vonattal nagy tömeg érkezett, s nagyon sok volt a felszállni akaró is, emiatt nem találkoztam a bécsi vezérkari tiszttel, akit persze nem is ismertem. Így üres kézzel mentem vissza az irodába, ahol a vezérkari főnök átadta a szállítási lapokat. Ugyanis a bécsi vezérkari tiszt, látván a nagy tömeget az állomáson, nem keresett engem, hanem kocsival ment be a kerületi parancsnokságra, hogy még idejében visszaérjen a vasúti állomásra.

Augusztus 5-én a reggeli gyorsvonattal vitték el Kolozsvárról a futártisztek a szállítási lapokat az érdekelt parancsnokságoknak. (...)

Én négy héten át nem mentem haza még aludni sem, mert minden éjjel telefonon hívtak ismételten segítséget, és táviratok érkeztek hol a minisztériumból, hol az alárendelt parancsnokságoktól. A rejtjelkulcsot pedig én kellett, hogy őrizzem a páncélszekrényben. Mindezt az okozta, hogy az emberek idegesek voltak és sokan nem merték vállalni a felelősséget, mert békében azt szokták meg, hogy mindenre parancsot kaptak. Ideges voltam én is, de lefegyvelmeztem magam, nagyon nyugodtnak tartottak, pedig sokszor a pattanásig feszültek az idegeim. Különösen akkor, ha jelentéktelen dolgokkal molesztáltak és vertek fel álmomból.

A határon kb. 90 csendőrőrs volt, melyek válogatás nélkül minden hírt jelentettek az előjáró szakaszparancsnokoknak (s ez helyes volt), akik ezeket – minden mérlegelés nélkül – rejtjeles táviratban jelentették, szóról-szóra. Éjjel, sokszor órákon át kellett ezeket a hosszú, lényegében semmitmondó táviratokat megfejteni. Több hét elteltével sikerült elérni, hogy parancsunknak megfelelően csak lényeges dolgokat jelentettek röviden, s csak igazán komoly hírt rejtjelesen.

[Lukács Béla háborús emlékirataiból. Vezérkari tiszti szolgálatom a kolozsvári kerületi parancsnokságon, 1911. augusztus 1. – 1916. január közepéig. Koszta István személyes dokumentumgyűjteményéből]

Nincs levél! Tíz nap óta nincs levél!

Azok a sokak, kik ma „nacionális érdek”-ek, „diplomáciai kérdés”-nek, „hadászati problémá”-nak hívják e szörnyen szórakoztató életben játszódásukat, – elbírnák-e vajon ezt? Az ember asszony, kisemmizett, kérdéslen mellőzött, – az ember itt maradt és jár-kél a dolgai után, néha tompán, néha tébolyultan, máskor agyontépve a megszaporodott gondtól és vár... mindennap monomániásabb reménységgel, sivárabb kétségbeeséssel, – és nincs és megint nincs tábori levél.

Az ember hazatart, lihegve siet, (hiszen csak azért ment el, hogy időt engedjen a sorsnak,) elfulladva kanyarodik fel az utcába, szívdobogást kap a lépcsőn, rámered a levélszekrényre, – s a pléh kegyetlenül visszacsillog belülről, a szekrény hátát látni, – üres megint!

Talán délután lesz! (Az ember alig nyúl ételhez!) Hánykor jár a postás? Volt-e már? Elébe-megyek, megvárom a sarkon! Most jönnek, hol a mi öregünk? Igen, ő az, – esdekelve és rémülten nézek elébe, de int már messziről a kezével, „Nincs, – semmi sincs!”

Többször nem jön már, így kell végigélni a reménytelen napot, fogvacogtató éjszakát. És előről kezdeni holnap.

Él-e még? Mi történik vele e percben? Úgy temették-e deszka híján, arcára, ajkára szórták a fagyos, téli földet? Szent Isten, – de hiszen holnap jöhet hír! Örökké nem tart a bizonytalanság! Igen, de milyen hír jön? Nem lesz-e úgy, mint minap, – leugortam a szaladó villamosról, mert láttam levéllel inteni a postást, – és csak késett írásai voltak, régebbiek az utolszor kapottnál? Igen, hiszen éppen ilyenből látszik, hogy csak a posta az oka, – csapatszállítás, hófúvás, – vagy lehetetlen feladnia! De ha baj van, – mikor tudom meg? Elbírom-e nélküle az életet egyéb kötelességekért? Miért is találkoztunk? Nem, nem voltam hozzá mindig jó, elég türelmes, gyengéd! Nem voltam-e? – Semmi sem biztos, hányszor hallani, hogy tévedett a hivatalos halálhír! Talán nem is jó, hogy mindig olyan sokat írt, elkényeztetett, – most nem bírom el, ha egyszer fennakadás van. Mások nem is aggódnának a tíz napért! Hátha már hazafelé tart, mint a minap? Igen, s ha amputált karral vagy láb nélkül? Inkább a lábat! – Ha a kezével dolgozni tud, ha épp esze megmarad, egészen boldog lehet. Csak meg kell szokni! A vakság, az volna a legszörnyűbb, de még úgy is, csak éljen! – Istenem! Nem befolyásolja-e a titokzatos végzetet az én szuggesztív rettegésem?

Ilyen pillanatban hoztak egy girhes betűjű írást, keserűen akartam már félredobni, hiszen nem övé, de mindjárt mohón estem olvasásnak, – egyre csillapodottabb szívvel, egyre boldogabb, mélyebb, szelídebb elnyugvással, Fekete Péterné írt.

„Drága jó nagysága kérem Tudósítom, hogy most jött az embertől levél hétfőn írta azaz most péntek van és drága jó doktor úr is Egészségbe megvan írva mindennap hosszú leveleket sebesültek maródik tarsolyába egy Hadnagy Bécsbe menendő egész könyvet adott által annak maga kezével írottat én magam Nullás lisztet vasárnap virradóra pesten leszek üzente kedves doktor úr emberemmel, hogy küldjek magam Felviszem tessék mari Szakácsné vasúthol élém küldeni megyek mint teris számár lisztet téfelel pár csirkével ha meg nem sértem fekete Ternó ruhát háládatosan köszönöm finom szövet pesti kérem a lisztér ne tessék drágábban fizetni csak rendes árat melyhez kívánok szíves jóegészséget kezét csókolom maradok.

Fekete Péter hitvese Rozál”

...Milyen oktan az a megnyugvás is, mely ilyenkor elkövetkezik! Mintha hétfő óta nem százszor lehetne baj! De még írt, mindennap írt, fogom olvasni megint a naplóját „maga kezével írottat”, – mondhatom az embereknek: „Nincs baj, most kaptam hírt hálaistennek!” Vagy csak mert úgy elfárasztott a kétségbeesés, hogy most pihenni kell, remélni a téboly

ellen! Mintha minden baljóslat, szerencsétlenség megszűnt volna, a meghajszolt érzés elsimul. Az ember hosszú levélíráshoz kezd, tábori csomagot küld, olvasni próbál, este elmagyarázza a gyerekeknek a csörgőkígyót és megmutatja a lexikonban a hottentottát.

Mire Fekete Péterné beállított, – már itt volt egész csomó megkéselt levél a táborból...

Szép, piros-szőke aprószemű asszony, liheg és csodálkozik és hálálkodik, nagy, erős hangja beteli a lakást, babos festőszoknyája feltűzködve, a hátán kas, szatyor, butyor. „Ne tessék avval fáradni!” „Köszönöm kérdését!” „Nem vagyok én arra érdemes!” Kissé zavarban van, hát erősen tartja magát, kivált Marival szemben, ki fiatalabb mint ő, csak cselédleány és itt mégis tájékozottabb, „világi” nála. A moziból, hova elküldöm, hamar visszajön, unja, vagy röstell, hogy ilyet még sohase látott s itt az utolsó utcagyerek mindennapos benne. Az országházra azt mondta, „Mit nézzek rajta? Nem az enyém!” De lopva azért jól megvizsgálta, hogy elmondhassa. Egészen véve ámulja és megveti ezt a nagyvárost koldus drágaságával, éhenkórász, finnyás, kitanult népével. „Jaj, hogy itt mindenért pénzt kérnek!” – Őnekik ott a Kánaánban van most is minden dűlásig, komenciót is kapnak, magukföldje is terem, ő bizony gazdalány volt, nem jött üresen a házhoz... Alig tudom itt tartani hálásra, meggyőzni, hogy nincsen féreg nálunk. Mert arra nagyon büszke, hogy olyat még nem látott életében.

Estére beinvitálom teára, szép, enyhe csend van, a gyerek alszik odaát. A férfiszobában telep-szünk meg, az ő könyvei, műszerei árnyékába, – kivel most egy bajban, egy számkivetésben, talán egy almon, egy kenyéren ennek az asszonynak az ura. És minden barátnémnál közelebb van talán hozzám e percben.

[Kaffka Margit: Lírai jegyzetek egy évről. Nyugat, 1915/19. sz.]

Mindjárt a háború kitörésének elején... kint voltam Amerikában s mikor visszahajóztam, már a hadiállapot kíméletlen rendelkezései léptek életbe az idegenek felett szárazon és vizen s minden országban...

Az országgyűlési függetlenségi és 48-as párt a hiányzó erkölcsi és anyagi erő megszerzésére Amerikát találta alkalmasnak s úgy határozott, hogy kellő előkészítés után, egy amerikai hosszabb propaganda-úton szerzi be mind a kettőt, az amerikai támogató rokonszenvet is, a pénzt is. A párt tudtával és hozzájárulásával ezen propaganda-útnak szervezését gróf Károlyi Mihály képviselő vette kezébe, aki akkor még mint jóhiszemű magyar politikus és demokrata érzésekkel telített főúr, nagy népszerűségnek örvendett bent is és kint is, az amerikai angol körök s az ottani magyarság között. Sőt arra is vállalkozott, mint gazdag ember, hogy az utazás kiadásait a sajátjából fedezi...

1914. június 24-én indultunk el Budapestről a nagy útra, csakhamar Hamburgba érkeztünk s ott Kuxhafenben szállottunk fel a világ legnagyobb és legszebb óceánjáró hajójára, a német Vaterlandra. Gróf Károlyi Mihály már előre utazott Párisba s vele úgy állapodtunk meg, hogy Cherburgban fog felszállani a mi hajónkra s onnan utazunk együtt tovább. Ez ugyan jelentéktelen esemény, de fontossá tette egy távirat. Június 29-én délután 3 óra tájban állott meg hajónk Cherburg előtt, ahonnan egy külön hajó hozta az utasokat a Vaterland hajóra. Ezek között volt gróf Károlyi Mihály, aki felszállott hozzánk. Alig üdvözöltük őt, amikor egy Párisból érkezett sürgős táviratot kézbesítettek gróf Károlyi Mihálynak, aki nem is érdeklődve, odaadta Héderváry Lehelnek, hogy bontsa fel, nézze meg, mi van benne. Elképzelhető a nagy meglepetés, sőt riadalom, amit a távirat tartalma okozott, hogy Ferencz Ferdinánd trónörökösét és nejét, Chotek Zsófiát Sarajevóban meggyilkolták. A hajón még senki sem tudta ezt a hírt s csak később adtuk tovább, mert azonnal tanácskoztunk, hogy most mit tegyünk? Utazzunk-e Amerikába, avagy szálljunk le a hajóról s térjünk vissza hazánkba, ahol bizonyára, a váratlan esemény hatása alatt, nagy dolgok lesznek készülöben. Csak rövid idő állott rendelkezésünkre, nem tudtunk határozni, de tépelődéseink rohanó percei alatt felszedték a hajó kötelékeit, az megindult s mentünk tovább. Abban mindnyájan megegyeztünk, hogy azoknak a végzetes lövéseknek kiszámíthatatlan és súlyos következményei lesznek, de azért belenyugodtunk az utazás folytatásába, mert az amerikai nagy előkészületeket nem lehetett cserben hagyni...

Időközben megtörtént a szerb hadüzenet is. Megállapodtunk tehát abban, hogy a társaság egyik része visszautazik s a másik ott marad. Gróf Károlyi Mihály, Zlinszky István, Ráth Endre és Friedrich István már augusztus első napjaiban egy francia hajóra ültek, őket elfogták s bizony sok időbe került, amíg hazaérkeztek. A társaság másik része, én, Héderváry Lehel és Búza Barna ott maradtunk, lefolytatni a már előkészített propaganda utat, amely a változott súlyos viszonyok között nem ment olyan animóval, mint hogy nekiindultunk s a hogy keresztül akartuk vinni. Augusztus közepén egy hír is megzavarta tevékenységünket, az, hogy Ferencz József császár és király meghalt. A hír nem volt igaz, de a harctérről érkezett különböző hírekkel együtt elég volt arra, hogy foglalkozzunk a kérdéssel, vajjon hazautazzunk-e vagy nem?...

Könnyebb volt az ottmaradás Amerikában, sőt engem az ottani magyarok arról is biztosítottak, hogy eltartanak, illetve alkalmat adnak nemcsak az életfenntartásra, a megélhetésre, de arra is, hogy összeszedjek egy csomó dollárt. Csak arra kellett volna vállalkoznom, hogy minden hónapban egy másik magyarlakta városba utazzam, ahol valamelyik magyar pap szállást ad, én pedig felolvasások[kal] és szónoklatokkal szépen kereshetek. Elég népszerű voltam ahhoz, hogy a magyar egyletek, olvasóköri és segélyező egyesületek helyiségeiben tartandó előadásaim jövedelmezzenek. Sőt Newyorkban egyik lelkes magyar vendéglős azt az

amerikai ízű ajánlatot tette nekem, hogy három hónapig lakással és kosztal ellát, ha kötelezem magam minden héten négy napon az ő vendéglőjében vacsorálni, csak azt köti ki, hogy a magyar lapokban közzétehesse, hogy: „Az öreg Barabás, szombaton, vasárnap, kedden és csütörtökön az én vendéglőmben vacsorázik.” Biztosra vette, hogy zsúfolt lesz a helyisége. És amerikai megélhetésemet biztosította volna az újságírás mestersége is, a mire szintén ajánlatot kaptam. No aztán minő nagy nyereség az, hogy kitűnően megtanulok – angolul.

Igen ám, de mit szól hozzá az asszony, az én jó feleségem, akit már úgy is kínozott és emésztett az a sok rossz hír, amiket rólam az újságokból olvasott, meg amelyekkel minduntalan molesztálták a kedves barátok, meg a jóakarók. S ha én meg is élek ott gond nélkül, de miből él meg itthon az én magára hagyott feleségem? A dollárokat hiába gyűjtögettem volna, mert nem lehetett hazautalványozni, Mátyásföldre, ahol akkor az én rendes otthonom volt. Jól meghányva-vetve a dolgot, úgy határoztam, hogy két barátommal együtt, Búza Barnával és Héderváry Lehellal útnak indulunk hazafelé. Megváltottuk a hajójegyeket s nekiálltam a bepakolásnak. A nagyobb utazóládát nem mertük magunkkal hozni, ott hagytuk a St. Regis szálloda bérlőjénél, Rónai Emilnél, akibe azért is megbízhattunk, mert aradi ismerős lévén, vállalta a megőrzést, csakis egy csekket kaptam a podgyásról. Három-négy év múlva elküldtem a csekket s az én zsúfolásig megtömött kofferem hazairányoztatott Constanzára át. Baj nélkül tette meg a tengeri utat, de ott aztán eltűnt. Sok ruhanemű veszett oda, de semmit sem sajnáltam, csak a feljegyzéseimet, emlékeimet.

Augusztus 24-én búcsúztattak el minket az amerikai magyarok a newyorki Terras Gardenben, ahol Róth Gyulának, a népszerű „Kávékirály”-nak voltunk vendégei. Neki ajándékoztam a hazulról vitt magyar fokosomat. Jól elmúlt 10 óra, amikor autókön kimentünk a Hobokán állomáshoz s innen gőzkompon át New-Yersey államba, amelynek kikötőjében várt a 17 ezer tonnás „New-Amsterdam” hollandi hajó. Elbúcsúztunk amerikai barátainktól, akik még az utolsó percben is visszatartóztatni akartak a biztosra vett elfogatástól, – elfoglaltuk helyünket a részünkre kijelölt kabinokban. Ugyanezen hajóra szállott fel egy kedves magyar leány is, Kardos Róza kisasszony, aki Amerikában a fényképészet művészetét sajátította el, ő is igyekezett haza s mi négyen alkottunk egy kis kedélyes társaságot.

[Albisi Barabás Béla: Emlékirataim. 1855-1929. Arad, 1929, Corvin Könyvnyomdai Műintézet]

A nagy világháború kitörésekor, 1914 őszén kaptam értesítést Sándor János akkori belügyminisztertől, kinek minisztériumában teljesítettem szolgálatot, mint miniszteri segéd-fogalmazó, hogy jelentkezsem haladéktalanul Bécsben, a kabinetiroda főnökénél, mert Ő Felsége a király legmagasabb rendelkezése folytán oda szolgálattételre berendelték. Boldog örömmel siettem fel Bécsbe, ahol az értesítés vételét követő napon már jelentkeztem is Daruváry Géza valóságos belső titkos tanácsosnál, a kabinetiroda magyar osztályfőnökénél. Beosztásom egyelőre csak ideiglenes volt, mert minden kabinetirodai tisztviselőnek véglegesítése előtt hosszabb próbaszolgálatot kellett teljesítenie. Próbaszolgálatom mindössze egy fél esztendeig tartott. Ez alatt csak a kabinetiroda központi hivatalában dolgoztam, mert a király személye körül csak a kabinetiroda véglegesített tisztviselői teljesíthettek szolgálatot.

1915 áprilisában történt meg véglegesítem. Ekkor Ő Felsége kabineti és udvari fogalmazó-vá nevezett ki és egyúttal hozzájárult ahhoz, hogy melléje személyes szolgálatra is beosszának. A személyes szolgálatra kirendelt kabinetirodai tisztviselőnek mindenkor két hetet kellett megszakítás nélkül a király tartózkodási helyén, tehát akkor Schönbrunnban töltenie. Közvetlenül Ő Felsége lakosztálya felett, a kastély második emeletén voltak Schönbrunnban a kabinetiroda helyiségei. Úgy a magyar, mint az osztrák tisztviselőnek 2-2 szoba állott itt rendelkezésére: egy dolgozó és egy hálószoba. Ellátást az udvari konyhából kaptunk.

Egy gyönyörű tavaszi napon, 1915. május 1-én kellett először Schönbrunnban személyes szolgálattételre jelentkeznem. Másnap, május 2-án reggel fél 8 órakor jelentem meg első ízben I. Ferenc József király előtt. Nagy lelki megindultság vett rajtam erőt és erősen dobogott a szívem, amikor bejelentés után a király dolgozószobájába beléptem. És ez csak természetes, mert hiszen ez volt az a pillanat, amikor én, a 28 éves fiatal tisztviselő, először kerültem szembe a világ egyik leghatalmasabb és legtekintélyesebb uralkodójával, azzal a közel 85 éves aggastyánnal, aki immár majdnem 70 év óta irányítja a Monarchia sorsát. Vajon milyen lesz ez az első találkozás? Sikerül-e elnyernem öreg királyom meglegedését, avagy nem követek-e el nagy izgalomban egy végzetes hibát, amellyel esetleg egyszer s mindenkorra eljátszhatom az ő jóindulatát? Ezek a gondolatok villantak át az agyamon, amikor máris ott állottam Ferenc Józseffel szemben. De az agg király oly kedvesen, oly biztatóan nézett reám, hogy lámpalázam azonnal elmúlt. Jelentkezésemet be se várva barátságos „Jó reggelt”-tel köszöntött. Feszés vigyázz-állásban megállottam íróasztala előtt, az előírt módon jelentkeztem szolgálattételre megköszönve kinevezésemet, valamint Ő Felsége engedélyét, hogy legmagasabb személye körül szolgálatot teljesíthetek. Alighogy mondanivalómat elmondtam, megszólalt a király: „Nagyon örülök, hogy magamnál láthatom. Azért neveztem önt ki, mert eddigi szolgálataival nagyon meg vagyok elégedve. Hol szolgált ön ezelőtt?” „A belügyminisztériumban, Felséges Uram, de legutóbb Lőcsén voltam főispáni titkár,” feleltem én. „Ah, Lőcsén,” szólt ismét a király, „az szép régi város a Szepességen és közel van a Magas Tátrához úgy-e?” „Igen, Felséges Uram, Lőcse Szepes megye székvárosa és a Magas Tátrától körülbelül 40 kilométernyire fekszik.” „A szepesiek mindig kiváló hazafiak voltak,” folytatta erre a király. „És iskoláit hol végezte?” „A gimnáziumot Bécsben, mint a Teréziánus bennlakó növendéke, a jogot pedig Bécsben, Pozsonyban és Budapesten.” Erre a király a következőket mondotta: „Ha ön terézianista volt, akkor remélem, hogy egykor kitűnő államférfi lesz önből, mert a Teréziánus alapításának az volt a célja, hogy a Monarchiának államférfiakat neveljen. Sok kiváló ember került már ki onnan és a mostani magyar miniszterek között is van terézianista. Ön még nagyon fiatal ember. Szívből kívánom, hogy szép karriert csináljon. Én csak egyet várok el öntől, hogy kötelességét mindig pontosan és lelkiismeretesen teljesítse. Ha ezt megteszi, bizonyos lehet afelől, hogy mindig boldogulni fog az életben.”

Ezután felszólított, hogy tegyem meg a jelentésemet. Nemcsak ezúttal, de minden egyes későbbi alkalommal is a legnagyobb figyelemmel hallgatott végig és rendelkezéseit határozottan és világosan tette meg. A szóbeli jelentés után az aznapi hivatalos iratok (legfelsőbb elhatározások, kéziratok, okmányok stb.) aláírása következett és amikor ez is megtörtént, Ő Felsége barátságos „köszönöm szépen, a viszontlátásra” szavakkal bocsátott el. Így folyt le első találkozásom Ferenc József királlyal, amely igen nagy és marandó hatást gyakorolt reám. Amikor hivatalos szobámba visszatértem, azonnal megpróbáltam ezt a hatást egy édesatyámhoz intézett levélben leírni...

[Dr. Kray István báró: A kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt. Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról. A szerző kiadása 1935]

Egyéves önkéntes voltam, és azokat külön sorakoztatták. Majd elindítottak egy Brassótól hat kilométerre lévő üvegyár felé. Az üvegyár nem dolgozott. A mi számunkra a raktárhelyiségeket jelölték ki lakóhelyül. A szobákban nem volt ágy. A padlóra hintett szalmán aludtunk. A gyártelep szélén patak folyt, azon túl erdős hegyoldal emelkedett. Reggelenként az ébresztő után a patak vizében mosakodtunk. Asztalunk, széünk se volt. Reggelinket, ebédünket a földön ülve a csajkánkból fogyasztottuk, így kezdődött a katonaélet.

A kiképzés nagy iramban folyt. „Balra át!” „Jobbra át!” „Indulj!” „Állj!” – voltak az első vezényszavak. Megtanítottak újra járni, lépni...

Pár hétig a gyártelepet nem hagyhattuk el, csak miután megtanultunk tisztelegni, katonásan viselkedni, akkor mehettünk be a városba. Roppant büszkén és boldogan sétálgattunk Brassó ősi, patinás utcáin, a fényes korzón és a közeli, a város szívében lévő sétatérén. Lestük a nők reánk vetődő tekintetét... Korzóztunk, sétáltunk, vagy beültünk a piactéri kávéházba finom, ropogós kiflire és illatos kávéra. Szép napfényes délutánokon pedig kirándultunk újonnan szerzett nőismerőseinkkel a Wartéhoz vagy esetleg a Pojánára.

Gondtalanul teltek a napok, élveztük a katonaéletet, mohón szürcsöltük fel minden édességét, amit nyújtott. Se előre nem néztünk, hogy hová megyünk, se hátra nem tekintettünk, hogy mit hagytunk magunk mögött. Nekem néha szívembe dobant valami: névtelen fájás, szorongás. Eszembe jutott az életem, a feladatok, a félbemaradt pálya. De ezek az érzések csak pillanatokig kínoztak. Igyekeztem elhessegetni a sötét madárrajokat, melyek fiatal életem fölé telepedtek... Úgy sincs lehetőség az írásra – nyugtattam magam. Lámpánk, asztalunk nincs. Hol írjon az ember? A térdén? Holdvilágnál?... Ott is lehetne. De az új, friss katonaélmények nem kíváncsoztak versbe. Háborús verset pedig nem tudok írni.

Egy alkalommal a honvédtűzérseget láttam felvonulni Brassó utcáin. A tűzéregységet egy tiszt lóháton, kivont karddal vezette. Riogtak a kürtök, pergett a dob. A fényesre kefélt lovak négyesével táncolva vitték az ágyúkat. A legénység piros parolis, vadonatúj csukaszürke ruhában mozdulatlanul ült az ágyúk végén. Megejtő látvány volt. Ott álltam az utca szélén, szinte megbabonázva, és szemem nem tudtam levenni róluk. Kínzó vágy fogott el, hogy én is tűzér lehessek. A közelben lévő postahivatalba rohantam, és nyomban hosszú táviratot adtam fel Budapestre, egyenesen a honvédelmi miniszternek, hogy engem azonnal helyeztessen át a honvédtűzérséghez. Kérésemet persze nem teljesítették, ellenben a szolgálati út be nem tartásáért dorgálásban részesítettek.

[Bartalis János: Az, aki én voltam. Önéletrajzi visszaemlékezés. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972]

Három napja léptem be az országba, melynek nyelvét nem értettem. Átszeltem havas, sziklás hegyvidékét, a ritkásan nőtt fenyveseket. Láttam békés városait beszorítva a meredek völgyek erdő borította lejtői közé, ahol teljesen eltakarták őket az öreg gesztenyefák lombosátrai; láttam templomait és épületeit, melyek a zord és lovagias történelem jegyeit őrizték. Megkopott szobrok és kifakult címerek díszítették fűvel benőtt tereit és a moha lepte kapukat. Az első este az alkonyuló ég zöld mezejébe ékelődött gyémántsarló tekintett be a vonatablakon. A sebes folyók, a rohanó dombok, a vasúthoz futó erdők, a vonat elöl kitérő fák egymást kézen fogva azt az Európát idézték, amelyet Párizs kapuitól Konstantinápolyig úgy járhatott be lovon az ember, hogy mindvégig az erdők lombosára óvta.

A lassú vonat meg-megállt a kisebb állomásokon, és mindenütt vidám tömegek várakoztak: nappal virággal, éjjel pedig lámpásokkal. Jól megtermett fiatal emberek szálltak a vonatra, világos inget és hímzett, szalagos szűrt viseltek. A vasúti kereszteződéseknél hosszasan vártunk a szembejövő vonatokra, azok is zsúfolva voltak emberekkel, kiabálással és énekszóval.

A beszédes sokaság közepette némán és süketen, a nagy vasút medrében, annak sodrásában, vele együtt zúdultam e városba, az ország szívébe. A hallgatag, kihalt utcák megleptek, szinte nyugtalanítottak az egész országot felbolygató örömteli izgalom után.

Körbejártam a gótikus épületet, átvágtam a téren (az ablakkeretekben arany-bíbor sugarak ragyogtak, zöld árnyakat vetve a narancsszínű függönyökre), és arrafelé indultam, amerre a városközpontnak kellett lennie.

Hiába mentem egyre beljebb, a köfolyosók mélyére, azok üresek voltak, az üzletek zárva, és csupán a kigyúlt utcai lámpák pontozott vonala kísérté lépteimet a rohamosan lila színt öltő alkonyban.

Végül, egy széles kanyar után, fény és moraj csapott az arcomba: az utca mélye forrt, feketéllett és szikrázott.

Kiértem egy fákkal teli utcára, az elektromos porban a fák bádogleveleket tartottak; az éttermek, a kávéházak tüzes torkukat mutatták; feliratok vibráltak; és a tömeg, akár a higany, hol egy tömbbe folyt, hol kis darabkákra szakadt. Mint egy órája a folyón, most a tömegen is érezni lehetett a belső feszülést, a futásra készítő lépteiket, a magukkal ragadó, körbeforgó, elsodró erőket.

Áadtam magam nekik, és még népesebb és szélesebb utcára kerültem. A tompa, csaknem egyenletes morajon csengő énekszófoszlányok törtek át. Valahol messze, elöl zászlók lengtek valószerűtlenül. A moraj mélyén menetelő léptek tompa zaját, fojtott dobpergést lehetett sejteni. Körös-körül az ajkak ómega formájú kiáltásra nyíltak. Nyilvánvaló lett, hogy a város rendkívüli dolgot él át.

De mit? Lázadást? Forradalmat? Tüntetést? Ünnepséget? Választásokat? Kutattam olyan jelek után, amelyek elárulták volna a város görcsbe rándulásának okát.

Füleltem a nyelvre, betűztem a cégtáblákat, de nem találtam ismerős hangokat: a nyelvben nem voltak sem szláv, sem latin, sem germán tövű szavak, inkább a mongol nyelvjárások torokhangjai. Senki sem válaszolt a más nyelveken feltett kérdéseimre.

Nem tehettem mást, tagolva elemeztem az intonációt és a gesztusokat. A mohón szétnyitott esti lapok a gyorsan felgyűlő eseményekről írtak. Keresztülfurakodtam a falnál összeverődött emberek egy csoportján, és azt láttam, hogy széles, fehér plakátokat olvasnak.

Egy szót sem értettem a plakátokon. De a papír színe, a hivatalos betűtípus, az állami címerek azt súgták, hogy a szöveg nem forradalmi felhívás, hanem a kormány bejelentése.

Kiáltvány... katonák... zászlók... dobszó... – Háború!

De kivel? Négy napja, amikor átléptem az ország határát, Európa-szerte javában nyári szélcsend uralkodott.

Ám hirtelen érthetővé vált az ország ünnepi ujjongása, a szembejövő vonatok az emberekkel telezsúfolt tehervagonokkal, melyek mind a keleti határ felé tartottak.

Hallgattam a kiabálást, és olyan hangokat vettem ki, melyek Oroszország nevéhez hasonlítottak.

Furcsán megszakadt az események és a helyszínek történelmi kapcsolatának érzése, lehetetlennek tűnt, hogy három nap alatt olyasmi történt, ami háborúra ad okot. Úgy éreztem, fantasztikus álmot látok, titokzatos korba és ismeretlen országba vetődtem, talán európai ez az ország, de már elfoglalták a mongolok. Erről vallottak meggyőzően, akárcsak álomban láttam volna, a város európai formái az ázsiai nyelvjárások hangjaival ötvözve, továbbá a nem árja arctípus. Mintha az eljövendő korok fantasztikus regényének első fejezetét olvastam volna.

A tudat, hogy sem én nem kérdezhetek, sem hozzám nem intézhetnek kérdést, különös biztonságérzetet adott, mintha láthatatlan lettem volna.

És késő éjszakáig barangoltam a tűzbe jött városban, más korok emberének szemével figyeltem, ahogy lassacskán elcsitultak a kiáltások, a szenvedélyek, a tüzek, a szemek, a hangok, a mozgás...

Másnap reggel a német újság visszaállította az események elszakadt láncát, és visszatérített a történelmi élet menetébe – mindörökre belém vésve Budapest képét 1914. július 19-én este.

[Makszimilian Volosin: Egy évvel ezelőtt (1915). Fordította: Patkós Éva. Nagyvilág, 1998-3-4. szám]

Nem egyszer tettem fel magamnak a kérdést: modern korban miért kell háborút kezdenie – sőt világháborút! – annak, akinek nincs, vagy nincs elegendő ágyúja? Avagy a harangok leszerelésének újabb kényszere a magyar politikai ostobaság refrénjeként ismétlődő jelenség? Mindegyre agyunkba tolódnak a „visszás” gondolatok: Ferenczy György a XVII. század derekán egyre csak rendelte, csináltatta, adományozta a templomoknak a harangokat Bákótól Gyulafahérvárig és Brassótól Marosvásárhelyig, utódai pedig egyre csak szerelik le a harangokat a templomokból. A politikai melléfogások visszapogányosodással is járnak? Vagy talán már nem kellenek a harangok, hogy azokat ne verhessék félre vezetőink politikai melléfogásainak láttán? De olvassuk tovább Czirják Gergely visszaemlékezéseit:

„...Másnap reggel utoljára szól a nagyharang, úgy száll át a hangja a falun, mint egy szelíd galamb. Búcsúzó hangjára az egész falu a templom elé gyűl. A leszerelésével gyorsan végeznek. Gerendákon csúsztatják ki a torony ablakán... figyelmeztető kiáltások... vi-gyázz, és a 658 kg-os nagyharang lezuhan a mélybe. Belevág a kemény talajba, és épen marad. Majd összetörik valahol az öntődében. Egy nagy sikoltás és keserves tömegsírás kísérte a harang lezuhanását. A tömeg elkísérte a harangot elszállító társzekeret egészen a falu végéig, mintha egy élő valakit szállított volna. Nem volt élő, de megszentelt, imára hívó harang.”

[Rokaly József: Gyergyócsomafalva monográfiája, I. kötet. A falu keletkezésétől az első világháború végéig (1567-1918). Mark House Kiadó, 2003]

Az első tavaszi este ránehezült a világra súlyos illataival, epesztő ígéreteivel. Egy gyászoló asszonytól jöttem, akinek ura meghalt mint orosz fogoly tifuszban, egy moszkvai kórházban. „Lám, túl lehet élni, – gondoltam, – ő túlélte!” A két gyászruhás gyereke közt ült és olvasta nekik a mesét az engedelmes asszonyról, aki jó bolondistók urának minden ügyetlenségét helybehagyta, balgaságait megdicsérte, – míg egyszer meg is áldotta érte az Isten. „Te, anyám, éppilyen voltál!” – kiált a kislány. „Hagyd, ne beszélj, dehogy voltam ilyen jó!” „De igen, mindig ilyen voltál apához, én tudom, – ne nyakaskodj, hanem hidd el! Érted?... Bementem a halott ember szobájába, az íróasztalán minden rendben, a jegyzetei, a legutóbb olvasott könyve, félbenhagyott munkája... És dermesztően éreztem meg egy különös dolgot, ez az asszony nem hiszi, hogy az ura meghalt. Érzésben nem hiszi, nem ment át a vérébe, az idegeibe, – noha szörnyű, okmányi bizonyságai vannak. Egészségesen, virulón látta utoljára, napokkal ezelőtt kapta kártyáját, noha két hónapja halott. És egyre rajtakapom, úgy emlegeti, mint élő, jelen időben, élénken, bizalmasan beszél róla, apró szokásairól, terveiről, munkájáról – s folyton a leveleit olvassa. Örület!

Most hova menjek? Félttem az üres lakástól, – a kis fiam pár napra látogatóban. Itt kinn tavaszi zsongás, szépruhás nők, sok civil, katonák, finom szivarok füstje, virágszagú fuvalmak és mesterkelt illatok szédülete. Mint más évben ilyenkor, mint más tavasszal! Ezeknek éppolyan! Akár a fáknak, a felhőknek, úgy nincs közük a ma rettenetéhez, akiket egészen közelről nem érint. Emlékszem, mikor szomszédos országok voltak véres és kegyetlen háborúban, – milyen derűs közönnyel futottuk végig egy újságlap címeit, s aki elolvasta, milyen jót reggelizett hozzá. Akár a Marson történe mindez! S így csaknem, így vannak most is, – úgyszólván csak etikettből szomorkodnak az emberek sok ezrei, a „nélkülözhetetlenek”, az „alkalmatlanok”, a „jól elhelyezettek” családjai. Milyen távol van egymástól ember és ember! Fullasztó, mély keserűség csapott fel bennem, utána dacos elidegenedés. Elzárkózni, igen, – övele vagy egyedül, – külön lenni nem erőlködni többé udvariasan, mint eddig, hogy magamévá tegyem formáikat, életemre, lelkemre alkalmazzam kicsinységüket. Szegény, vak állat ez, függő és gondolatlan csordalény, rászédhető néhány frázis kolompszavával, megrészegeíthető egy tarka és cifra figurával, amit mellére tűzhet és jár vele, mint a gyerek. Ki kíváncsi tettei, szavai, szenvedelmei és szenvedései okára, értelmére ma? Szavakat tudnak feleletül, pukkanó és üres szókat, zavarba jönnek, elfordulnak csudálkozva és rosszallón. Én vagyok-e örült, hogy nem érthetem őket? Ma biztosan látom, nem! Ketten vitatkoznak, egyik nem győzi érvel, – akkor arcüti az ellenfelét... Ez ők! S ami ma van, hozzájuk illő, rájuk hasonlít, bírják, élnek, játszódnak vele és benne, s feledni tudják kurta időn. Rászolgáltak, nem jobbak nála, törvénye törvényük, – nincs mit szánni őket! Mit is akarnék velük? – Ó, csendes hely, eldugott kis tanya, fák, állatok, könyvek, ártatlan dolgok s az ő szép bölcsessége, lelke tisztasága! Nem lesz soha! Nem érdemlem meg én, ki eddig köztük éltem és játékaik játékaik voltak, kacér önáltatásaik komoly ügyem. Kultúra, humanitások, szépségek! Most lerántódott a lepel s alatta vigyorog a vérivó, parázna állat. – Ó, csak magamon kell kétségbeesni, – csak magunkon!

Lábam sok utcán vitt át, kimerülve, félig öntudatlanul jártam az emberek közt és gyűlöletem fojtó ködében láttam a mosolyokat, a sok buta, gondolatlan, állati mosolyt. Utálatos, ártó, szirupos gőze a tavasznak, szinte látható volt a kábult fejek körül! Egymásra néznek, az ajkuk mozog, hogy oktan, negédes kis szavaikkal elburkolják az egyetlen, vak, akarattalan tendenciát, mely rajtuk hatalmaskodik, míg ajk ajkot keres. Hogy lehessenek húsz év múlva is egymást pusztító milliók! A véráradás enyhébb véletlenei most partravetik itt-ott a sebzeteket, váltják, cserélik, frissítik, fokozzák így a kába szerelem esélyeit, – s az emberek mosolyognak. Fegyverrel és új nővel az oldalukon járnak e csömörletes tavaszban és boldogok, hogy nem kell gondolkodniuk!

...Nem bírtam tovább! Irtózatoss volt, hogy éreztem, nincs bennem egy hajszálnyi szánalom. Nem szabad így néznom őket, akik alakra hozzám hasonlóak! El közülük a magányba, – nincs jogom így elfogadni tőlük még ezt se, e kétes szórakozást, a düh erejét, mely összefogja lelkemet az örület ellen. El, haza!

A kapuban elém sietnek egy távirattal. Most érkezett. – Betegen hozták az ismerős, kedves városba megint... kórházban fekszik és vár engem!

Mikor hozták? Hány óra? A menetrendet! Igen... ma még utazhatom! Milyen boldogság, – milyen jó, hogy hazasiettem! Dehát igaz ez? Mi baja lehet? Mindegy, mindegy, – hiszen él! Az utolsó levél egy héttel ezelőttről. Meg is halhatott volna! Útitáskába néhány rongyot, akármit, de nem, jó ruhát is, hátha kérem kell az érdekében? Hogy hazaengedjék feküdni. A cseléd, a házmesterné mind segít, – a szomszédném felhossa a vasalt ruhát szívességéből, a vice kocsiért szalad. Milyen jók hozzám! Még telefonálok gyorsan egy-két barátomnak, egy újsághoz. Kórházat ajánlanak, utánanéznak, helyet csinálnak neki. Milyen jók hozzám az emberek!

[Kaffka Margit: Lírai jegyzetek egy évről. Nyugat, 1915/19. sz.]

Édesapám... kora reggel megkezdte előkészületeit a bevonulásra. „Nemzetünk legszen-
tebb” kockán forgó „érdekei” közé számíthatta a faskamránk oldalára felragasztott bárányláb-
bőröket, mert leszedette velünk, zsákba rakatta, és reánk parancsolt: a jövő hét folyamán
cipeljük le tanítómesteréhez, Lostenár Ferenchez, valami pénzt azért is kapunk. Amíg mi a
csontkeményre száradt bőrök leszaggatásával bajlódunk, ő behúzódott a konyhába borotvál-
kozni. Valószínűleg „háborús láztól” hajtottan átjött hozzánk ezalatt szomszédunkból a velem
egyidős, szépségesen szép Gugh Juliska. Azt hittem, most majd durcásan megkérdi, miért
fordítottam hátat az este.

Eszébe sem jutott, pedig jólesett volna, ha kérdőre von. Csak hát nem az én kedvemért jött.
Minden jel szerint Sanyi miatt kaphatott be azon a nyáron hozzánk, s amit tudott, segített neki
vagy édesanyámnak. Sanyival udvarseprés közben nemegyszer birokra kelt. Az meg hagyta
magát letepertetni, én legalábbis némi irigységgel ezt gyanítottam, s úgy lehet, nem éppen
alaptalanul. Az öcsém, mikor alul került, s a karját Juliska kétfelé feszítette, mint Krisztust a
keresztfán, olyasmiket mondott a győztes leánykának, hogy feküdjék rá egészen, addig nincs
legyőzve, amíg rajta nem fekszik... Akkor reggel Juliska felmászott a létránkra, s a fás-
kamránk földről el nem érhető oldaláról tépte le a lábbőröket. Sanyi mindenre gondolhatott
ezalatt, csak a háborúra nem. Mellém somfordált a kerítéshez, ahol én működtem.

– Akarsz látni valamit? – súgta kuncogva.

– Mit? – meredtem rá bágyadtan a tegnapi élményektől.

– Gyere a létra alá, és nézz fel – s a kezemnél fogva odavont a létra alá. – Na, nézz fel –
bökött oldalba. Felpillantottam, és fülig elszégyelltem magam. Juliska éppen fölöttünk állt, s
egy fokkal feljebb lépett. Rövid szoknyája alatt fellátam meztelen combján a köldökéig.
Semmi bugyi nem volt azon a kislányon. Nem láttam rajta különösebbet annál, mint amit
fürösztés közben a húgaimon is láthattam, mégis belédermedtem, aztán meg valami akkorát
lökött a véremen, hogy a hátam beleborzongott, a szememet meg ijedten behunytam. Kóvály-
gott körülöttem az egész udvar. Édesanyánk vetett véget merényletünknek. Hirtelen kilépett a
konyhából; észrevehette, hova meresztjük a szemünket oly szokatlan helyzetben. Amúgy sem
volt jókedvében, s amit rajtunk észlelt, az teljesen felbőszíthette.

– Nem takarodtok? – kiáltott ránk s még haragosabban a mit sem gyanító Juliskára. – Te meg
miért mászol ezeknek a szeme láttára a létrára? Szállj le, de rögtön, és szedd a lábad innen...

Az erősen barna, tojásdad arcú szép kislány ijedten bámult édesanyánkra. Aztán észrevéve,
hogy mi kivörösödve iszkoltunk félre a létra alól, ráeszmélhetett helyzetére – fűgén leugrott,
és hazaszaladt. Mérgesen pillantottam Sanyira, aki sokat sejtető sunyi vigyorral pislogott
felém. Egyáltalán nem látszott azon töprengeni, hogy édesapánk holnap beöltözik katonának,
és mi vár rá azután. Élénk volt, mint máskor is, nemigen fért a bőrében. Forrt bennem a
méreg. Miért hívott a létra alá, s ha már odavitt, miért látta ő is, amit én láttam?... Nem tudom,
a konyhába visszalépő édesanyánk elmondta-e borotválkozással végző apánknak, hogy
milyen arcpírító együttesből ugratott szét bennünket, és azért-e vagy különben is készült arra,
hogy kijöjjön, tény, hogy bosszúsan közöttünk termett, s az udvarközépre rendelt bennünket.

– Nagyság szerint álljatok sorba – parancsolt reánk. Bár nem először porciózta így ki a ház
körüli elvégzendő feladatokat, akkor mégis megszeppenve engedelmeskedtünk. Azt hittük,
Juliska miatt vesz elő...

Ott álltunk hát négy mezítlábas fiú az udvaron, édesanyánk meg a konyhaajtóban karjára vett
féléves húgocskánkkal. Sírás fojtogatta. Apánk feltúrt civil ingujjban jött felénk. Felfelé fésült
haja magas homlokába hullt. Mi, orgonasípok módjára, szemben vele. Ijedten pislogtunk

édesanyánkra: vajon ő tudja, mi készül ellenünk? Édesapánk borongós tekintetét reánk szegezte, s el-elfúló hangon beszélni kezdett:

– Fiúk, édes kicsi fiaim! Engem holnap háborúba visznek, de karácsonyra biztosan hazajövök.
– Kis szünetet tartott, kételkedően meredt maga elé, majd így folytatta: – Számítsatok erre, mert ha megtudom, hogy nem fogadtok szót édesanyátoknak, amíg én odaleszek... – Kezdett a szemünk elhomályosodni. – Érted, Pista – mondta egyre akadozva –, elsősorban téged veszlek elő... Iskolanyitásig dolgozni fogsz a szobafestőknél, segítsz anyádnak kenyeret keresni. Ha nem jönnek haza – reád hagyom az ünneplőruhámat és a zsebórát... Te, Sanyi, tüzet gyújtasz reggelenként, beosztod a kisebbeket is, úgy, ahogy szoktuk, estére telehordod a csebet vízzel... Te pedig, Jancsi, anyahelyettes leszel, vigyázol a kisebbekre. Ügyelsz, hogy a tejbe-gríz ne legyen forró, mikor Málikát eteted. Érted, kisöreg? Aztán te, Feri, mint a legkisebb fiú, szót fogadsz a nagyobbaknak, de szót fogadj, mert ha nem...

Ekkor már a Felsőköz sziklateraszán kerítésükhöz csődült mindenki, aki csak leláthatott a mi udvarunkra. Az asszonyok szipogtak. Katica nénénk áthajolt a barlangház kerítésén, és zokogástól fuldokolva lekiáltott hozzánk:

– Hagyd már abba, István, legyen elég már, ne repeszd meg a szívünket.

Édesapám lehorgasztotta a fejét.

– Igazad van – intett a kezével –, abbahagyom. Menjetek. Amelyiknek nincs cipője, siessen lábat mosni, a többi húzzon cipőt... Megyünk a gyorsfényképészhez családi képet csináltatni.

Szétrebbentünk. Öcsém megrohanták a mosdótálat. Jancsi hátraszorult. Kiköhögte a torkában szurkáló sírást. Családi orgonánkon ő volt a középső síp, ám a legvadabb láрма kellős közepén gyakran kifulladt, heves köhögéssel felborította az amúgy sem gyönyörű összhangot. Édesanyánk olyankor sárgacukrot etetett vele, amivel Gica néni lepte meg Jancsit. Attól, szerinte, csillapult a köhögési roham. A szomszédasszonyoknak édesanyánk azt mesélte, amikor Jancsival boldog állapotban járt, igen sok kosár fát cipelt fel a hasán a Révész József Lépcső utcai boltjából, s biztosan megnyomódott a gyermek melle. Én és Sanyi sokat törtük a fejünket, amíg más fiúktól meg nem tudtuk, milyen is az a rejtélyes boldog állapot. Végül is úgy döntöttünk, kitalálás lehet az egész a Jancsi kényeskedésének takargatására. Jancsit a tettetés gyanújával illettük, holott csakis Sanyi és Feri rendezett heves köhögési komédiát a sárgacukorból való részesedés kedvéért. Jancsit ráadásul hízelkedőnek nevezték, mert parancs nélkül, jószántából vizet hordott a távoli vízvezetékről. Az igazat megvallva eleinte én is makacsul lebecsültem a Jancsi köhögését, ő azonban biztos lehetett rohamai eredetiségében, amikor csak tehette, nagylelkűen magába fojtotta. Édesapám megrikató intelmei után nem bírt ellenállni a rátörő köhögésnek. A gyorsfényképésznél is kínoztá, s azalatt mi, nagyobbak, a fénykép szélére szorítottuk. Arcvonásaiból alig látszott valami, a nagylábujján ellenben feltűnően virított az a fehér rongykötés, amivel édesanyánk befáslizta a mezítlábas gólokból származó sérülést. Azt hittük, jól érzi magát Jancsi a fénykép szélén is, elvégre éppen ő sajnálkozott édesanyánkon, aki a fojtogató sírás miatt bizony csúnyára sikerült. Vigasztalgatta. Sose sírjon, hát nem megígérte édesapánk, hogy karácsonyra hazajön? Már csak azért is hazasiet, mert csizmát ígért neki angyalfiába. Ez volt a Jancsika legszebb álma – a csizma. Sohasem vált valóra.

A gyorsfényképésztől hazajövet a szomszédokban és nálunk is búcsúzkodni ültek össze a hadba vonuló rokonok és jó barátok. A harmonikás Pali bácsi még egyszer, utoljára végigjárta a Felsőközön és a Középpoldalon lakó kőműves barátait. Itt is, ott is felhajtott egy-egy pohár sört, szuszogtatni próbálta harmonikáján azt a réges-régi regrutanótát, hogy „Ne sírj, bundás, ne sírj, letelik az idő”... De hagyta abba, s ment tovább egy házzal. Nem lelte helyét sehol

sem. Az esti vonattal be kellett rukkolnia Marosvásárhelyre. Várta otthon a kicsi növésű Berci fia és varrónő felesége a Lépcső utcai pékség udvarán.

Hozzánk éppen hogy benézett. Apámmal összeölelkezett, a mielőbbi szerencsés viszontlátásra felhajtott egy pohár sört, és ment. Soha többé nem láttuk.

Nálunk az udvarra kitett konyhaasztal körül édesapám, anyám, Mari és Katica nénénk, Kiss Sándor bácsi s kissé félrehúzódva az ősz hajú Gica néni üldögélt. A sört, amit kedvetlenül iszogattak, Kiss Sándor bácsi hozta. Neki nem kellett bevonulnia, valamiért póttartalékosnak számított. Érthető, hogy sem ő, sem Mari néni nem volt annyira elszontyolodva, mint mi. Mari néni nagylelkűen töltögetett.

– Igyál, István lelkem, az enyémet iszod, ne sajnáld. Legalább most igyál, hiába józankodtál eddig...

Gica néni aznap kora délután abbahagyta a kakasárulást. Elment a kedve a házalástól. Mindenütt könnyhullatás fogadta. Felét sem adta el az árujának. Hazahozta. Időnként tele-merte az édesanyám porcelántálját, s a vendégeink elé tolta. Fogyasszák a sör mellé, de csak a testvéreim és az unokaöcsénk, a falánk, lomha Gysuzi tömte magába. Mari néni az imádott Gysuzikájának is töltött a sörből. Úgy itta az a fiú, mint mi a vizet. Mari nénink, édesanyám tiltakozása ellenére, velünk is megitatott egy-egy borospohárnyit. Meg is kótyagosodtunk hamar.

Szépen sütött a nap, talán sokkal szebben, mint máskor. Lent, a Szamoson túl, a sétatéri öreg fák alatt hullámozott a nép, de mintha kiloptak volna valamit a napsütésből meg a nők lenge, nyári ruháinak tarkaságából: színtelennek, szagtalannak, íztelennek tűnt minden. A sétatéri tó mellett a Kioszkban szólt ugyan a katonazene, de kit érdekelt az akkor?

[Nagy István: Sánca!ja. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976]

[1914] *Augusztus 18. Itt vagyunk hát a Száva partján, ez már az igazi harctér.* Szerteszét elszórt köpenyek és más felszerelési tárgyak, egy-két schrapnell-hüvely és gránát ütötte lyukak. Nagy érdeklődéssel szemléljük mindezt és a harci tüztől egyszerre kimegy szemünkből az álom és tagjainkból az átmenetelt éjszaka minden fáradalma.

A hadosztály megkezdte az átkelést. Reznek ponton híd visz át a Száván, amelyet pionérjeink [utászaink] 3 óra alatt építettek. Úgy mondják, hogy közel 600 m. hosszú a híd. Az átkelés nem megy simán, mert a szerb tüzérség erősen lövi a hidat. Épp ezért a csapatok egy része uszály hajókon kel át. Mi a hídnak vágunk neki és pattogó schrapnellek között példás rendben kelt át az üteg, szerencsére baj nélkül. Az átkelést nehéz ütegeink fedezték a horvát partról. –

Bevonultunk Sabácba, ebbe a csinos kis szerb vidéki városba, amely a szerb kereskedelem egy fontos gócpontja volt békében. –

Örökké felejthetetlen lesz előttem az a kép, amely itt fogadott minket. Más, ékeesebb toll kéne ahhoz, hogy csak megközelítőleg is le tudja írni azt a pusztulást, amelyet ez a város szenvedett rövid 24 óra alatt. 3 órai szabad rablás volt megengedve a megszálló katonaságnak, megtorlásul a civil lakosság ellenállása miatt. Szörnyű, hogy mit tudott csinálni a felszabadult, vad indulat ez alatt a 3 óra alatt. Nem volt ház és lakás feltöretlenül, a lakásokban nem volt bútordarab épen. Tükör, szekrény betörve, dívány felhasogatva, ruha, fehérnemű szétdobálva, porcelán edény szétzúzva hevert mindenütt. Az üzletek feldúlva s az utcán finom vásznon és szöveteken gördültek az ágyúink, amelyeket odavetettek a sárba és piszokba. Liszt, só kiöntve, óriási bortócsák, ahogy a széttört hordókból szétfolyt. Egy ép ablak, egy ép kirakat nem volt a városban. És üres, kihalt a város, csak itt-ott egy csendes halott. Innen mindenki elmenekült, elhagyva mindenét, csupán egy kis 6 éves fiúcskát láttunk, aki sírva kereste az anyját, aki ki tudja, hol lehetett már? A városban volt lakosságot, nőket, gyermekeket úgy terelték össze, mint a birkákat, és vitték át Klenakba, mert itt még az asszonyok is puskát fogtak a katonáinkra, hogy megvédjék kis vagyonukat. Egy-két üveg befőttet s néhány pohár bort mi is elrekvirálva, rövid pihenés után tovább indultunk a kihalt városból, a halálos csend e birodalmából, előre, Szerbia belseje felé. –

Az úton mindenféle elszórt felszerelés, fegyverek és töltény, egy-egy csonka hulla, gránáttól szétépett halott jelezte előnyomulásunk útját. Két községen mentünk át, lángokban állt mind a kettő, mint az ördögök bujkáltunk a pattogó tűz és gomolygó füst között. Égett minden, a házak, kerítések, a gyümölcsfák, minden falu egy-egy lángtenger, s ha néhol egy-egy ép ház állott még, az is hamar lángra kapott a tüzerek gyufájától. Még bennünk is úrrá lett a rombolási vágy s egy házikót Riedl Pistával magam is felgyújtottam, hogy ne álljon olyan szomorú sötéten a felhőkig csapó, lángoló társai között. Rémes égésszag kísért mindenütt, az égett ruha, ágytoll, stb. szaga. Megállapítottam magamban, hogy ha ilyen a háború, hát akkor nagyon csúnya.

Nem meneteltünk soká, az ellenség nem volt messze. Kb. 5 km-re Sabactól egy rongyos, égő faluban, melynek a nevét sem tudom, tűzállásba mentünk és néhány lövést tettünk is, de azt hiszem, inkább csak az ellenség felé, mint beléje, mert ezen a befásított, átláthatatlan terepen senki sem volt tájékozódva és csak úgy vaktában puffogattak. Az eső is ránk szakadt, s mi áztunk vígan, mert semmi ház vagy fedél nem volt közelben, ahová bebújhattunk volna. Közben ránk szállt az éj is és mi ott topogtunk a locspoccsban, mert lefekvésről szó sem lehetett ilyen időben a szabad ég alatt. Még jó, hogy az ütegállás mellett egy égő ház zsarátnoka egy kis meleget adott, ahol dermedt tagjainkat felmelegíthettük. Valódi áldás volt az a forró kávé, amit éjfél felé hozott a konyha, mert ez volt már 2 nap óta az egyedüli evésünk. Utálatos éjszakánk volt, amely után örömmel üdvözlöttük a pirkadatot.

[Koch Rudolf: *Harctéri naplóm 1914. július 26-tól.* In: Szentí Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Tények és tanúk, Budapest, 1988]*

Ruma, október 8. A fehérre mázolt vöröskeresztes betegszállító kocsiból négy sebesültet húztak ki, köztük egy zászlóst. Aztán, amikor a négy hordágyat kihúzták a szekérből, egy apró, 14-15 éves fiú is kiugrott a zászlós mellé. Rendes katonaruha rajta, az ujjá feltúrva, a bajonett a bokáig ér. Mindenki elmosolyogja magát, a fiú ott sürgölődik gazdája körül.

Az orvosi menázsban róla folyt a szó a feketekávénál, a Mobile Reserve Spital Nr. 2/9 orvosai, nagyobbára csehek, nevetve mesélik a kis tisztiszolgának: Waczlav Surának történetét. Dr. Kas, az áldott jó főtörzsorvos és pr. Dufour grófnő ezredorvos vállalkoznak rá, hogy tolmácsaim lesznek. (A grófnő a linzi vöröskeresztes osztaggal jött le, ezredorvosi rangban, rendes csukaszürke blúza, sapkája és csukaszürke szoknyája van. Szép, magas, szőke nő és igen jó operatőr.)

A kis katonát elhozzatjuk a menázsba, haptákba áll s tolmácsaim útján, intelligens válaszokban adja meg katonasága történetét.

Jesnicankiban, Pardubic mellett, augusztus elején már minden legény bevonult katonának és Waczlav Surának éjjelenként nagyon fáj a szíve, hogy ő nem mehet el. Mostoha apja, vasúti munkás ott Jesnicankiban, nagyon szigorú ember, nem mert neki szólni, mert ő még csak 15 éves: 1899. augusztus 31-én született. Még négy testvére van. Augusztus 8-án aztán beszökött Pardubicba, hogy legalább megnézzé, hogyan mennek el a katonák. Mert a faluban is igen szépen énekelnek és mindnek virág volt a kalapja mellett.

Pardubicban az állomáson nagyon sok katona volt a pályaudvaron és már bent voltak a vasúti kocsikban, mind az ajtóhoz álltak, mert marhakocsikban voltak és mondták, hogy még jó volna egy pohár sört inni, ha szabad volna leszállni a vonatról. Waczlav Sura mondta nekik, hogy ő majd hoz sört, csak adjanak pénzt. Mindenki adott pénzt és ő mindenkinek hozott sört. Igen sok sört hordott a többi kocsira is és többnek vurstot is hozott. A katonák neki is adtak a sörből és nevetve mondták: – Waczlav, gyere velünk! Waczlawnak nagyon égett az arca és nagyon szeretett volna elmenni a katonákkal; dragonyosok voltak, lovuk is volt. Nem gondolt semmire; a kezénél fogva felhúzták a dragonyosok maguk közé az egyik kocsiba és hallgatta, hogyan énekelnek, mikor a vonat megindult. A pardubici indóházban nagyon sokan lobogtatták a kendőt. Egész éjszaka utaztak. Reggel egy állomásra értek, nem tudja, hogy mi volt a neve, azt mondták a katonák: Waczlav, most vigyázz, hogy a kapitány úr meg ne lásson. Nagyon félt, Rahusán százados úr csakugyan jött és letiltotta a vonatról. A katonák kenyeret és egy pár hatost adtak neki búcsúzóra. Ott ácsorgott a pályaudvaron, nagyon furcsa, nem cseh neve volt a helységnek, már elfelejtette. Egész nap ott állt, több vonat jött katonákkal, kérte őket, hogy vegyék föl, de kinevették.

Akkor egy kicsit sírt, de nem nagyon. Késő estefelé egy vonat érkezett be, katonák is voltak rajta, tüzérek, de legnagyobb részt ágyúk. Az ágyúkkal löszeres kocsik is.

A tüzérek menázsira álltak ki és Waczlav gondolta, hogy most legjobb lenne valahova bebújni. Hatvan fillérért kenyeret vett és volt vele egy sörös üveg, abba vizet hozott, aztán felmászott az egyik vasúti kocsira és ott a löszeres ládába bújt. Mikor a vonat elindult, akkor félt egy kicsit, hogy hátha agyonlövik, ha észreveszik. De nem nagyon félt. A tüzérek is csehek voltak és menázszi után, mikor a vonat már ment és a katonák már énekeltek, akkor Waczlav előbújt és azt mondta a katonáknak: »Ne bántsatok, én is cseh vagyok és én is katona akarok lenni, vigyetek el.« A katonák nevettek, kikérdezték és Magyarországon is keresztülmentek, két napon át, sokszor jó kalácsot kaptak és igen jó vurstot, csak nagyon csípte a száját, a katonák neki is adtak belőle. Egész Rumáig jöttek, az úton és Klímában is egész nap pucolta a csizmákat, talán negyvennek is, vagy ötvennek, de igen szívesen tette. A tiszt urak eljöttek megnézni és azt mondták: nem tudják, mi lesz, hogy ha az ezredes úr

megtudja a dolgot. Az ezredes úr Sasinciben (a zimony–jaraki rész) megtudta, hogy ő is az ágyúkkal van, pedig mikor mars volt, akkor ő mindig a löszereskocsiba bújt bele. Mégis ez volt a legboldogabb napja, mert az ezredes úr azt mondta, hogy így nem maradhat az ütegnél, de ha nagyon akar katona lenni, hát felesketi és beöltözteti, jó lesz privátdinernek. Lénungot is kap: tíz napra két koronát.

A katonák nagyon sokat nevettek, mikor ruhát kerestek neki, mert mindnek hosszú volt az ujjja és csizmát sem találtak a számára. Ez szeptember 6-án volt. A mise alatt öltöztették be, aztán feleskették, mert tábori mise volt. A mise alatt volt a szerb betörés és a tisztelendő úrnak nagyon reszketett a kezében a kehely, mert akkor már a srapnellek nagyon csapkodtak, de azért a misét megtartották. Mikor először hallott ágyúdörrenéseket, eleinte ő is félt, de most már nem fél, a katonák kergetik vissza, ha ütközet van, de a jó tisztiszolgának az ura mellett a helye.

Bent volt az üteggel Sabácban is; ott nagyon sok sebesültje volt a közeli csapatoknak és ő sokakat bekötött, azért is szerette meg őt az ezredes úr. Egy magyar hadnagy is volt, akinek a sebét a saját tiszta zsebkendőjével kötötte be. A sabáci hegyek közül civilek, de nagyon sok civil volt, rohantak rá egy kis csapatunkra, amely az ő ütegüket fedezte. Akkor ő is felkapta a puskát egy halott mellől és ő is lőtt, a puska nagyon megütötte, fel is dagadt a képe. De most már úgy tudja a puskát elsütni, hogy nem üt. Egy szerbet, rendes szerb katonát lőtt akkor és annak a kamásniját használja most a cipőjéhez. Ha nincs csata, ő mindig tisztiszolga, most Roskota kadét úr tisztiszolgája. Roskota kadét urat a saját lova nagyon csúnyán megharapta, azért jött be most a kadét úrral a kórházba.

Waczlaw Surát ezután elvittem a fényképészhez s ahogy Ruma utcáján megyünk, kis sváb parasztleányok – éppen Waclawhoz valók lennének – összezsápták a kezüket. De Waczlaw gyilkos szemekkel nézett rájuk, katonai önérzetét sértette a csodálkozás.

Waczlaw nagyon boldog volt, hogy ilyen fényképes anzikszon írhatott haza, a kártyán megírta szüleinek, hogy jól van, eleget alszik, és hogy mindennap fészülködik és mosakodik. Ez a legutóbbi állítása egy kissé aggodalmasnak látszik, vagy pedig a rumai víz nem nagyon fog.

[Waclaw Sura, Őfelsége legfiatalabb katonája. In: Fényes László könyve a szerb harcterről. Budapest, 1915. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Résztársulat kiadása]

Mindennapi színpadunk komoran sötétlő háttére a Lovcsen. Óriási, kopár, egyhangú és rideg. Hatalmas sziklatömkelegek unalmas, esetlen halmaza. A tetején – jól tudtuk; – francia ütegek vertek fészket. Főleg ezek érdekeltek bennünket, repülőket és a szárazföldi tüzéségünket is. Szorgalmasan felelgettünk velük; hol felváltva a tüzéseink, meg mi, de gyakran fordult elő, hogy szép összhangban, egymást támogatva, közösen fogtuk tűz alá a Lovcsen tetején és oldalában meglapult kétlábú vakondokokat. Ezeket a rapszodikus küzdelmeket jegyzéseim lakonikusan rögzítették meg:

[1914.] X. 16. Egész nap ágyúztuk a hegyet, de repülés a rossz idő miatt nem volt.

X. 17. Pár óra hosszat felülről bombáztuk az ellenséget.

X. 19. Tüzéségünk napfelkeltekor kezdte a munkát. Reggel hét óra tájban már földrengető volt a dörgés. Tízkor láttuk, lángok csapnak fel.

X. 26. Egy hétig vérhassal feküdtem a kórházban. Aznap, mikor visszatértem a repülő-táborba, K. altiszt-barátom gépfegyverrel repült a Lovcsen felett és sikerült teljesen elhallgattatnia az ellenséges ütegeket.

X. 30. Három hidroplánunk Antivárit, Montenegró tengeri kikötőjét bombázta, ahol a franciák muníciót raktak ki a montenegróiaknak.

XI. 1. Parancsot kaptam, hogy a Lovcsen fölé repüljek gépfegyverrel és figyeljem meg tüzéségünk munkájának hatását. A feladat határozottan nehéz és veszélyes volt. Magasra emelkedni nem lehetett, mert az utasnak tisztán kellett látnia a fedezékeket. Rettenetes tüzet kaptunk javarészt gépfegyverből, de szerencsére csak a golyók füttyülését hallottuk. Utasom az akkumulátorral táplált szignáló-lámpával jeleket adott le hadihajóinknak, amelyek T.-ban horgonyoztak. Két és fél órai út után simán landoltunk otthon.

XI. 2. Három bombával küldtek a G. fennsík fölé, ahol a montenegróiaknak különösen erős állásaik voltak. Egy alacsony termetű, igen mozgékony és eleven kis hadnagy jött velem, 2500 méter magasan hagytuk el a repülőteret. Rettenetesen magas hegyek meredtek mindenfelől az ég felé. Leszállóhelyet – szükség esetén – itt bizony messze földön nem láttam. Nem tudtuk, ellenség felett járunk-e, vagy sem. Az utasom egyszerre csak figyelmeztet, hogy ledob egy bombát. Csupa szem voltam, de nem láttam robbanni, a másik jobban sikerült. Vártam, mikor látom a füstfelhőt. Kis idő múlva tényleg nagyszerűen látszott a hatás: a hegycsúcson explodált igen erős állások között. A harmadik egy épületcsoportra esett. Nesztek – szólt az utasom, mikor ledobta. Közben persze ők is lőttek ránk, de nem találtak. Indultunk hazafelé, mikor megérkeztünk a hangárok elé, a szerelők öt golyóütötte lyukat találtak a gépen.

XI. 3. Ez a nap nevezetes marad, mert kapitányom kívánságára ma tettem tiszteletemet Nikita fő-és székvárosában, Cetinjében. Három bombával és gépfegyverrel indultunk. Egy darabig a tenger felett maradtunk, nehogy észrevegyenek bennünket és egy órai repülés után érkeztünk Cetinjébe. Magasságmérőm ekkor 2700 métert mutatott. Az első bomba jól talált, ezt világosan láttam, de egy nagy csapat katona, – legkevesebben ötszázan lehettek – tüzelni kezdett reánk. Utasom célba vette a társaságot gépfegyverrel. Úgy futottak széjjel, mint a bolyból kivert hangyák. Pokolian mulatságos volt ez a jelenet felülről. Hazamenet, útközben sok ponyvasátort láttunk. Az utasom intett, hogy körözzesek felettük és elkezdte kelepeltetni a gépfegyvert. Alulról négy helyről is feleltek rá:. De a sátrak pár perc alatt kiürültek, mert a szerencsétlenek a felülről jövő acéleső elől nem tudtak elbújni, hát szaladtak, ki merre látott. Utasom leadta az egész készletét: vagy nyolcszáz töltényt. Több nem volt, hát hazamentünk.

XI. 4. Kaptunk egy új pilótát és új megfigyelő tisztet. Első repülésüket a trebinjei ütközetnél végezték együtt. Én is ott repültem aznap. Három géppel voltunk, mindent összerepültem és csak az egyik géppel találkoztam. Másnap beszélte utasom, Piller főhadnagy, hogy az elfogott crnagorcok vallomása szerint náluk az a parancs: ha repülőgépet látnak, akinek csak fegyvere van, annak lőni kell rá. Mikor mi tüzeltünk rájuk a gépfegyverből, sok tüzerük meghalt, még többet megsebezünk, sokan eldobták fegyverüket és úgy menekültek. Azt is beszélik a foglyok, hogy ha ellenséges repülőgép jön a rajvonaluk fölé, a legénység megtagadja az engedelmességet, mert a felülről jövő golyók elöl nem lehet elbújni.

[Dobos István: *Repülőgéppel a fronton. Egy hadipilóta feljegyzései. Athenaeum RT, Budapest, 1916*]

1915. február 10. **Ma utazott a harctérre édes Uram.** Nagyon fájva, váltunk, de mégis emeltebb szívvel, mint bármikor eddig. Nagyon közel kerültünk most egymáshoz – ezúttal végképp. Egymás otthona vagyunk, és nincs egyebünk. Most egymásért szenvedünk. – Hiszem, hogy ő is erős és hű marad. (Ha holnap sürgöny jön, holnapután még látom Csabán. Milyen drága, tevékeny, szent most.)

Február 11. Szörnyű rossz volt először megint egyedül elindulni az iskolába, elmenni a Doctor Adolf boltja s a Csokonai kávéházunk előtt. Délelőtt mint siettem, szokásból s minduntalan, eszembe kellett juttatnom, hogy – hisz senki sem vár a Csokonaiban! – Délután (jaj, nélküle ebédelni s hasztalan próbálni aludni!) sürgöny jött. Jobb kedvem lett – holnap még egyszer látom. Tésztákat sütöttem egész este.

Február 12. Délelőtt több kedvvel tanítok, tudom, hogy utazhatom hozzá. Egy kis levest ebédelek, sietek. Vasúton egy szolnoki bankfiú mulattatja a kupét háborús élményeivel. Lengyel nők. Ő „jön-jön” felém, édes Drágám a vasútnál. Boldog este. Valószínű, hogy viszik, hogy már nem látjuk egymást. Sokat írt, jegyzett a Drága.

Február 13. Délelőtt elérékenyítő, lágy, napos, tavaszelő-ido. Most egy éve ismerkedtünk meg! – B. főhadnaggyal találkoztunk, együtt ebédeltünk, utána nála tea. Felesége tipikus paraszt úrinő! Szörnyű! – Vajon érzi-e Uram is intenzíven a differenciákat?

Február 14. Gyönyörű tavaszi délelőtt. Falusias, csinos utcákon járunk. B-ékkel találkozunk, de én egyedül akarok maradni Drágámmal. Ebéd után az Egy nap novellámat olvasom fel. Most tetszik neki, amit csinálok. Így magam is szeretni kezdem majd. Állomásnál vacsora, éjfél után vonaton. Gyönyörű, meghitt búcsú. Mi két elgyötört boldogok!

Február 15. Késve érkezett Budapestre a vonatom. – Az igazgató kellemetlenkedik. – Délután írok, sürgönyözök édes Uramnak. Istenem: a cselédem urát hazaküldték. Laci jön haza az iskolából... nagyon kedves. Este férjemtől pénz érkezik. Oly jólesik a gondoskodása, úgy meghat. – Általában mindennel folyton meghat. A legjobb ember! És drága, szép, kedves! Az Isten óvjon minket!

Február 16. Délelőtt iskola. Délután hosszú sürgönyt adtam fel és expressz-ajánlott levelet. Este egy könyvet kezdtem olvasni az élet értelméről. – Ennyire nyugodt még nem voltam. Az az érzésem, hogy a Drágám is most fenn ül a szobájában, és szintén olvas vagy ír.

Február 17. Ma csak két órá volt. Otthon drága levele várt. Délután jött Laci; tegnap ruhát kapott. – Délután eljött hozzám L. barátnőm. Sokat beszéltünk férjemről. Este jött iszonyúan finom, kedves üdvözlő sürgönye. Mi is válaszoltunk együtt. Ő ágyban van délután, oltástól lázas, feje fáj, s nem lehetek vele. Este még olvastam.

Február 18. Délelőtt fárasztó iskola – délre drága levele várt itt. Délután két levelet írtam neki, s feladtam 6-ig – este egy nagyon szép, finom sürgönyben tudat, hogy otthon ül a szobájában, s cikket ír, hát írjak én is cikket vagy verset. Utóbbi próbálok. Végtelen megnyugvással tud eltölteni minden sora.

Február 20. Iskolában csak két óra. Sürgős, válaszos, ajánlott sürgönyt adok fel. – Végre jön két válasz is. Repülök a vasúthoz, utazom, az étkezőben drága leveleit, sürgönyeit olvasom. Ő a vonaton vár, szalad felém. Felhangoltság, öröm. Este kis diszharmónia megint, amit nagyon megbántam. De ez is jól végződött.

Február 21. Vasárnap. Reggel olvasni kezdi nekem jegyzeteit. Oly szépek. Néhol igazi író. (Isten ments!) A kávé felhozzák. Ebédhez lemegyünk. Feljön a takarítónő a kislányával. Olvasom Uramnak a rólam írt kritikákat. Az uzsonnát felhozzatjuk. Tíz tájban kimegyünk a

vasúthoz. Nekem vissza kell jönnöm Budapestre. – Szinte testileg fájunk. Soká fut Drágám a vonat után.

Február 22. A vonatban külön fülkében aludni próbáltam, de nagyon fájtam. Szörnyű bús szürkület, a vonat késett. Hazajövet várt az ezredorvos kártyája a sok gránátról. Keserű, nagy sírás; utolsó öt koronából dringend sürgöny. Délben mennek. Igazgatónak 9-kor izentem. Már feljelentett. Sebj! Kölcsönkértem M.-től tíz koronát délután. Ő is kölcsönkérte, de mindjárt küldött. – Pár kísérő sora megenyhített kissé, hogy az ő ura is most bajokban.

Február 23. Ólmos idő – egyhangú, siket, üres nap; egyetlen szenzációja, hogy nem kapni lisztet, este már kenyeret sem. Este megjön egész nap várva várt utolsó expressz levele Csabáról, melyben küldte a háborús jegyzetek végét is. Vázlatosan – de nagyon értelmesen, s rajzokkal. Teát s krumplit vacsorázunk, nincs kenyér.

Február 24. Az iskolában az igazgató azzal fogadott, hogy bevádolt a tanácsnoknál. Délben itt leltem a meghívást a városházára, dorgálás-ügyben. De itt volt férjem két drága miskolci levele is. Végtelenül szuggeráló. Írtam választ, aztán mentem egy kiló lisztet kérni. Hazajövet egy csupa praktikus levelet írtam penziómról, pénzekről, szobáról stb. Bízó a hangulatom.

Február 25. Iskola helyett a városházához megyek, hova berendeltek a kétszeri csabai késés miatt. Úgyesén úgy fordítottam a dolgot, hogy még javamra szolgált. A jövő évet szabadságon töltöm, a helyettest fizetem. Csak e három hónapra nem kaphatok már szabadságot. Az iskolában az igazgató nyájasan mentegetődzik (nagy róka). Délután az iskolában hazafias színi-előadás, én e helyett teázom a Vigadó kávéházban. Este férjemnek írok, naplóját olvasom.

Február 26. Négy teljes óra s még tantestületi gyűlés egyig. Itthon találom drága levelét, a Sárospatakon feladottat. Ma már Laborcon van biztosan. Iskolai gyűlés alatt a „tiszi” egy hágai lap nyomán közölte az egyes országok veszteséglistáját. Nálunk félmillió halott. Sokan mosthoz egy évig, jövő tavaszig jósolják a háborút. Most még nincs ott a drágám, még naponta kapok tőle levelet – még jól bírom. Este nagy szociális-individuális vita.

Február 27. Iskolában csak két óra. Fizetést kapunk, megyek tartozásomat megadni; fényképért, levélborítékokért (tábori). Hosszú levelet írok. – Délután 1/2 2-től 1/2 8-ig járok orvosi lapok, német patológiai újságok után. Utóbbiakat lehetetlen kapni. Orvosi lapokat egy-egy rövid levéllel még este becsomagolom, hogy reggel feladjam neki. Nagyon súlyos, sötét a hangulatom.

Március 1. Nagyon nehezen megadott négy óra; nem tudom, kire vártam, hogy úgy siettem kifelé. – Első úti levelét elkésve, most kaptam. Emberek ellen elkeseredve, idegesen kezdtem írni neki, de míg írtam, kibékültem. – Délután Itóka jött a vállas fényképeket csinálni. Estig itt volt, teázott; gyöngéden rosszakat mondott, nőkről és férfiokról. Este tovább írok Mindenemnek.

Március 2. Rossz érzésekkel ébredés. Délelőtt három óra, most tíztől tizenegyig üres; ilyenkor szoktam visszamenni a Csokonaiból. Délben kapom elkésve második úti levelét. Ebéd után elmegyek a Nyugat-hoz. Férjemhez megyek minden rossz gondolattal.

Március 3. Szerda. Két órám van, azután levelet írok. Délután megnézem M.-et. Beteg. Két fehér csészét veszek, hogy a szépeket kíméljem Férjemnek. Hozok főzővaját s makarónit is. Este verset írok, de rossz. Vacsorát főzök, makarónit füstölt hússal. Újra írok. Csak a levelekben élek. Takarítónőmtől levél, hogy vasárnap reggel felkeres, és hoz lisztet meg zsírt.

Március 4. Négy keserves óra. Utána itthon átöltözöm, hogy barátnőmhöz menjek kettőkor ebédre. Az iskolában órák közt rendetlen külsejű s fájós, de mégis szerelemben erős levelet írok.

Március 5. Levél ütközetből vasárnapról, kislevele. Ma csak tizenegyig van óra, gyónás miatt. Felmegyek utána Itókához a fényképekért. Három sikerült, de nem nagyon. Egyet hazajövet mindjárt el is küldök levélben. – Ebéd után elkezdem olvasni Csokonai naplóját, ez mégis a legmegnyugtatóbb foglalkozás. Vasárnapi levele jön. Szenved, és nem lehetek vele. Ütközetben van. Nagyon lever. De erőt veszek, s kezdem írni a háború emlékeit a Nyugat-nak.

Március 6. Gyónás miatt nincs iskola. Egész nap háborús jegyzeteket írok. Este levelet. Csatakos, esős idő kinn. A fényképeszig megyek, s térdig elázik a lábam. Az itthoniak képe szép lesz, kedden kész. Este, mikor már ágyban vagyok, jön takarítónőm, hoz zsírt és vaját, éjjelre nem marad itt. (Igaz! Reggel valami napfényest álmodtam, folyópartot, fürdő, gyerekek, töltés.)

Március 7. Vasárnap. Reggeltől írok takarítatlan szobában, háborús cikket. Megjön férjem két orvosi lapja, bepakolom. Takarítónőm jön, megebédel nálam, harminc forintot adok neki a holmikért. Délután moziba küldöm kisfiammal, de visszajön, hogy nincs kedve, hazamegy. Éjjel tizenegyig írok. Hajnalra csökkenő félhold benéz. Intenzíven fájok.

Március 9. A legrosszabb hangulat elmenetel óta. Egyszobás lakást veszek. Délután a Nyugattal. Nagyon boldogtalan vagyok. Sohasem lesz vége.

Március 10. Ma csak két óram volt, utána javítottam. Elmentem M.-hez, bementem vele a Philadelphiába, hét óráig ott panaszkodtunk egymásnak, nem mertem hazajönni, hogy hátha nincs levél; veszedelmes volt a hangulatom, kétségbeeséshez közel. Itthon várt drága levele. Most írok neki hosszan s még egy verset.

Március 11. A rendes nehéz négy óra. Szörnyű a posta, szörnyűek a kósza hírek. Kétségbeejtő. – Délután vásárolok, és feladok sok apró tárgyat. Ilyenkor alig élek. Szörnyű rosszakat álmodom. – Mára virradóra azt álmodtam, mondtam a cselédnek: délután temetik az Uramat.

Március 12. Javítani kellett volna a dolgozatokat, de nem bírtam. – Délután M.-val bumlizok a Philadelphiában, nem merek hazajönni s a levélszekrénybe belenézni. – Nincs semmi! Mit tegyek az idegesség ellen? Egy levelet írok este, aztán megfürdöm. Minden sötét; imádom, és nem élhetek nélküle.

Március 13. Örült ideges, nyugtalan, bolond vagyok. Levelet várok, nincs. Este elmegyek M.-el, délután eljön, pénzt kap kölcsön.

Március 14. Reggel kétségbeesetten bögök sógornőmnél, egész délelőtt bögök, üres a világ, nincs levél. Délután Lacó megy moziba; futkosok fel-alá a szobában négyig, akkor elmegyek.

Március 15. Ünnepe az iskolában. Semmi stílus, semmi művészet. Borzalom, rosszul lettem. – Kinn gyönyörű tavasz. Itthon várnak drága levelei, boldog, boldog nap. Drágám most oly „különálló”, félek baja lesz belőle. Küldök kártyát, cukorkát neki – majd levelet írok. Naplóját folytatom a Nyugat-nak. – Március 8-i levél bombáról, veszélyről.

Március 16. Reggel egy szabad óra. Ezalatt beszélgetés a férjijóságról; – iskolából mindjárt L.-hez; kevés idő, kórházba siet – „férfi-asszony”, „szocietás”-beszélgetés. – Nagyon tavaszias délután, súlyos melankólia, jövőfélelem. A Nyugat-nál alkalmi szépség. Versemet dicsérik, drágám cikkét várják.

Március 17. Csak két óra. Enyhébb nap, levélkapás utáni. – Egy hosszú, tizenkét oldalas levélben felelek édes Uramnak mindenre, aztán jön L., hozza Z. B. halálhírét orosz fogságban, tifuszban. Jönnek barátok, nagyon kedvesek, kedélyesek, jók. Arcképeket adok drágámról, s a bibliáról beszélek, nagyon hálás közönség. Ide képzeltük a ház drága gazdáját.

Március 18. Négy nehéz óra. Teljesen üres nap. Még hosszú és jó levelet sem tudok írni. Délután megyek kölcsönpénzért. Minden szörnyű drága. – Úgy bánt, hogy nem spórolhatok eléggé neki. Leveleit olvasom. M. telefonál; gyereket vár; sorozástól fél ő is. – Sehonnét békehang! Este elkezdtem háborús jegyzeteim tisztázását. Húsvéti számhoz szép lesz.

Március 19. Jaj, de nehéz négy óra. Folyton féltékenységi gondolatok. Elküldöm ma Szent Ferenc Fiorettijét, s egy féltékenyes, bús levelet, nyolcoldalast. – Nagyon borús, céltalan, fáradt nap; szomorít, hogy most kapja az én kétségbeesett kártyáimat, s bizonyosan aggódik. Háborús jegyzetet írok.

Március 20. Csak két óra, javítok, el vagyok maradva. Izgatottan jövök, levél miatt. Volt. Örömmel ültem munkához, a háborús jegyzetekhez – levelet is írok. Pénzem nem sok van. Féltékenységek jönnek. Nagyon köhögök, szívem fáj, fáradt vagyok, és ennek a levelemin nyoma van. Hat szakasz kész a háborús jegyzetekből.

Március 21. Korán kelek, írok. Dél előtt két levelet. Korán ebéd. Megyek pénzt kérni kölcsön. Megint ideges féltékenységi levelek a jövőre vonatkozólag. Nagy vétek, mert Ő most tökéletes. Megbánom. Délután hosszú levél, és utána zsúrt rendezünk Lacóval, villamosfűzővel három szép csészével – mintha Ő is köztünk lenne, s elmondom Lacinak, hogy nézte ki innen drágám most egy éve az írókat.

Március 22. Iskolában vár drága levele, hosszú, zsíros, kimerítő, erőt adó. Istenem – most kapja keserves leveleimet. Milyen szent, mennyire mindent megérdemel. Délután késő estig, éjfélig írom a háborús jegyzeteket, pont éjfélkor fejezem be. Lacó lábfeltörés miatt itthon marad. Holnap megyek a Nyugat-hoz. Anyagi bajok is elmúlnak evvel. Hosszú levelet írok. Gyertyát küldök.

Március 23. Ma tíz-tizenegy között visszajövök Lacónak igazolványt írni. Przemyśl elesett. Nagyon aggaszt. Délután jön Drágám két hosszú levele. Annyira szenved, hogy levéltelen időben kétségbeeséseket írtam. Miért is tettem, mikor mennyit, mennyit ír szegényem. Azóta már kapott híreket. – Nyugat.

Március 24. Tíz óra tanítás, tizenegyig irkajavítás. Délben levél s két kártya, ami nagyon megnyugtat. De délután iskolai ünnepély – nekem a háborún kívül a leglehangolóbb szituáció. Ez is összefügg, ha háború nem volna, nem tanítanék. Jaj, de szörnyű volt. Ma van az első igazán tavaszi idő. Olyan súlyos ránk nehezedő, olyan züllesztő, sablonos tavasz, s úgy emlékeztet minden tavaly ilyenkorra! Mindenem nálad és veled.

Március 25. Dél előtt, befejezem édes Uram tegnap esti levelét. Ebéd után felöltözöm, s Lacival együtt megyek az utálatos iskolai ünnepélyre (ma felnőtteknek) – de míg a többi szám lemegy, én egy szertárban ott lelt nyomtatványokra levelet írok Drágámnak, s ezzel megelőzőm a tegnapi rossz hangulatot. Este is még írok hosszút, aztán bibliát olvasok, elkezdem Márkot.

Március 26. Négy óra javítással súlyosbítva, délben iszonyú drága levele jön. – Ebben ír arról a szép magános félóráról a pataknál. S ebben köszöni meg először, iszonyú generózus hálával, otthonunk képét. Ideges, aggódó vagyok. Sok ápolási, válás és házassághír. Megírom férjemnek, hogy én nem válok el soha; semmiképp.

Március 27. Két óra, csak tessék-lássék adva; hazajövet nincs levél. Nagyon kimerít a szenvedés. Délután társaságban zenéről beszélünk. „Semmi se meglepő nála, ha a fején jár is!” – mondják rólam. – Sokat sírok ott is, a szemem folyton ég.

Március 28. Csupa régebbi kártya. Esős idő, borzasztó magányra készülök. De eljön Lányi Sarolta, nagyon kedves.

Március 29. Hírek 21-ről. Akkor még nem volt visszavonulás. – Egész nap sírok, régi leveleit olvasom, postát lesem; nincs erről mit írni.

Március 30. Délután elindulok otthonról. Útközben átadja a postás 15-i és 16-i kártyákat. – Rém levert vagyok. Kocsin haza. Itt vár sátoraljaújhelyi sürgönye. A frontra való elutazása előtt még egyszer találkozunk. Végtelen boldogság.

[Kaffka Margit: Feljegyzések egy háztartási könyvben. In: Az élet útján. Versek, cikkek, naplójegyzetek. Összegyűjtötte és szerkesztette Bodnár György]

1915 utolsó hónapjában az orosz front megmerevült. A nagy német– osztrák–magyar előnyomulás megállott. Mocskos lövészárkokban százezrek szedték a tetűt a ruhájukból, és éjszakánként fényoszlopok sárga sugara suhant el a szomorú táj felett. Baranovicsi orosz – lengyel várostól nem tudom hány kilométerre és milyen irányban fekszik Gorodistye falu és Skrobova falu. Csak azt tudom, hogy a két falu között kanyargott szeszélyesen, görbe vonalban a lövészárkok, mint valami nyugtalan kígyó. Skrobovát a gránátok leborotválták, csupán egy templomtorony-csonkot hagytak meg. Gorodistyében lengyelek és zsidók laktak, akik minden eladhatót feladtak a katonáknak.

Fehér hó borította a síkságot, és a hólepelből karcsú, zöld fenyők nyúltak a magasba, mint óriási lándzsahegyek. Harc nem volt, nappal lustálkodtunk, éjszaka inkább időtöltésből mint harci vágyból lövöldöztünk az orosz állások felé. Egy pircsen aludtam Vizi Miklós alsórákosi kötőrővel, Muntean Ioan juhásztorral és Müller Heinrich prázsmári parasztfiúval. Unalmas nappalokon és még unalmasabb éjszakákon sokat beszélgettünk és kezdtünk közelebb kerülni egymáshoz. Szereztem Gorodistyében egy liter gyalázatos pálinkát, és miközben ezt kortyolgattuk, érdeklődtem, mi a véleményük, mikor lesz vége a háborúnak.

Elsőnek Muntean, a pásztor szólt hozzá a kérdéshez.

– Azt csak az urak tudják, akik idehoztak minket.

Szerettem ezt a piros arcú, mindig mosolygó fiút. Volt benne valami derűs báj és melegség. Egyszerű volt, nyílt szívű, magával hozta erdők, mezők, hegyek, patakok tisztaságát. És elhozta magával furulyáját is, amelyből bús nótákat tudott elővarázsolni. Olyan vidékről való, ahol magyarok és románok évszázadok óta együtt élnek, és elég jól beszélt magyarul.

Müller, a szász már határozottabban alakította véleményét a háború befejezéséről:

– Majd ha legyőztük az ellenséget.

Utálattal néztem erre a nyeszlett, fakó hajú, sovány parasztfiúra, akit megmérgezett a háborús propaganda.

Vizi Miklós lassú beszédű, meggondolt, higgadt ember. Lomha járású, kissé karikalábú, zömök és erős. Arca cserzett, látszik, hogy sokat van szabadban, szája széles, mögötte erős lapátfogak, szürke szeme néha hamisan megvillan. Mielőtt válaszolna, előbb iszik, mélyet: szippant a cigarettából, csak azután szól:

– Én már azt se bánám, ha holnap vége lenne... A súly rontsa meg azt is, aki kitalálta.

– Szeretnétek otthon lenni? – szövöm tovább a defetizmus fonalát.

Nincs véleménykülönbség. A kötőrő szívesen ülne az: országúton, ahol kis kalapáccsal töri a követ, a juhász a bárányokra gondol, a paraszt a sonkákról álmodik, amelyek a kamrában lógnak dróton, és összefut a nyál a szájában.

Vizi Miklós felém fordul:

– Te tanult ember vagy, ugye.

Ráhagyom, hogy tanult vagyok, bár a második gimnáziummal befejeztem iskolai tanulmányaimat.

– Akkor mondd meg, mi a nagy nyavalya bajom van nekem a muszkával, s neki velem? Nem láttuk egymást sohasem. – Humanizmus, pacifizmus, a sapka alatt megmozdul valami a fejben.

– Tudod, komám, Miklós, úgy van az, hogy én nem haragszom az ellenségre, biztosan az sem haragszik rám, nagy bolondság, hogy egymásra sütjük a puskát. Ha az emberek azt mondták volna, amikor behívták őket katonának, hogy nem mennek, most mindenki otthon ülne a fenekén,

– Ha egyszer parancs jött a császártól, muszáj menni – mondja Müller szilárdan. – Ferenc József meg Vilmos azt akarják, hogy győzzük le az oroszokat.

Milyen ostoba ez a prázsmári ványadt kölyök. Szeretném kiverni vékony koponyájából az oda ülepedett sok marhaságot.

És még ilyeneket mond:

– Hiába mondom, hogy nem megyek katonának, jön a csendőr és elvisz. Engedelmeskedni kell a parancsnak.

– Két szál csendőr csak nem viszi el az egész falut, mert nálunk, Alsórákoson csak két kakastollas van – szól hozzá Vizi Miklós a kérdéshez. – Úgy kéne csinálni, hogy minden falu s minden város egyszerre kiáltssa oda az uraknak, hogy menjenek ők a háborúba, ha olyan erőst akarják a háborút.

– Az emberek buták, előbb meg kell okosítani őket – vélekedik Muntean Ioan.

– Igazad van, Janye – és megveregetem a vállát. – Most pedig elég a beszédből, vedd elő Janye a furulyádat és játsszál nekünk.

Előkerült a kenyértarisznyából a hosszúkás fahenger, azután megszólalt. Behunytam a szemem és zöld fűszőnyeget láttam, amelyen fehér bárányok legelnek békésen, körülöttük nagy kutyák állnak őrhelyükön, hogy farkas, medve, ragadozó madár ne zavarja meg a békességet. A furulyaszóval együtt dalolt a mező, a hegy, az: erdő, a gyorsan surranó patak, daloltak a vidám gyíkok és cikázó fecskék, míg a darazsak zümmögésükkel kísérték az édes muzsikát.

Nem tudom, milyen gondolattársítás hozta agyamba Anatole France Pártütő angyalok című regényét, amit bevonulásom előtt olvastam. Abban van egy furulyázó öregember, Nectaire a neve, és olyan öreg, mint maga az ember. Talán Janye, a kis csobán ennek a Nectaire-nek valamilyen késői unokája, aki eljött a földnek ebbe a szomorú zugába, hogy a népi művészet szépséges hangján örömet hirdessen és békét ültessen a szívekbe.

Hirtelen két robbanás rázta meg a földet. Valahol, nem messze tőlünk gránát csapott be. A mi tűzérségünk válaszolt, percekig tartott a szörnyű lövöldözés, azután, mindkét oldalon elhallgattak. A varázs megtört.

– Ez a pokoli zene túlbömböli a te furulyaszódat, Janye – szóltam a pásztorhoz, aki visszadugta szerszámját a tarisnyájába.

Így szórakoztunk hosszú délelőttökön és délutánokon a lövészárokból. A háborúról és békéről folyó elméleti vitát néha ivás fűszerezte, sűrűbben tetvészkedés, és olyan szaktudással öltük a szörnyetegeket, amit csak hosszas gyakorlat adhat. Közben hófúvás lepte be az árkot, majd olvadt, utána fagyott, és ilyenkor fekete, fagyos lábakkal népesültek be a front mögötti kórházak.

Februárban katonai pályafutásom nagy fordulathoz ért: kineveztek örvezetővé. Nem címzetes, hanem valóságos Gefreiter lettem. Csillagot varrtam a parolimra. Igaz, hogy ez a legalacsonyabb altiszti rang, ami után a közlegény következik, de „úr” megszólítással jár. Fogalmam nincsen róla, mivel érdemeltem meg az előléptetést, bele kell nyugodnom, nem bírálhatom a hadvezetőséget.

Amikor csillaggal a galléromon először találkoztam Vizi Miklóssal, már nem nevezett Sándornak, hanem megadta a módját:

– Frájter úr, kérem...

– Megbolondultál, Miklós – rivalltam rá. – Most már más vagyok, mint aki eddig voltam? Meg ne halljam többé, hogy urazol, mert fenéken billentelek.

Előléptetésem után egy héttel Gorodistyébe vezényeltek telefonista tanfolyamra, mert kiderült, hogy tudok németül. Négy hétig tanultam, hogyan kell széjjelszedni meg összeállítani a telefondobozt, és miképpen vezessem hosszú villával fákra a huzalokat, majd visszaküldtek a lövészárkba, és megtettek a 4. század telefonos osztága parancsnokának.

Négy embernek parancsoltam, közöttük volt Müller is, akinek tudnia kell németül, mert szász. Ide tartozott még egy Prusskauer nevű brassói fiú, aki csak németül beszélt porosz nyelvjárásban, mert szülei hároméves korában kivándoroltak Berlinbe, és ott nőtt fel; egy Hirschfeld Mózes nevű harminc év körüli férfi, akinek németje gyorsan hadaró zsargon volt, és Vizi Miklós, akinek német nyelvi készsége a „niksz dájcs”-on túl nem terjedt. Muntean Janye a századnál maradt, de azért a barátságot fenntartottam vele. Parancsokat kellett leírunk, amelyeket az ezred meg a zászlóalj törzs adott; telefonon, jelentéseket olvastunk be a készülékbe, amelyeket a mi századunk küldött felsőbb helyekre. Már a második napon kiderült, hogy egyedül Prusskauer bírja szóban, írásban és gyorsírásban tökéletesen a német nyelvet, mert békében könyvelő volt. Müller mindössze két elemi járt, és írását a macskakaparástól csupán árnyalati különbségek választják el, Hirschfeld Mózes túrhetően fogalmazott magyarul és héberül, de ennek itt semmi hasznát nem vette. Vizi Miklós csupán technikai munkát végzett: a drótokkal bíbelődött és a szárazelemeket kezelte. Én kifogástalanul olvasok németül, beszédben és írásban azonban a „der-die-das” problémával viaskodom, és ez a harc kiterjed a „dem-den”, „von-vom” és egyéb képzők meg ragok területére is.

Amíg a tél tartott, béke, csend és nyugalom volt a fronton. Az őrszemeken kívül mindenki a fedezékbe bújt. A tisztek kártyáztak, ittak, beszélgettek, olvastak, tetűket öltek, a legénység hasonlóképpen. Telefonon keresztül megismerkedtem más századok telefonistáival, mindenféle butaságokat mondtunk egymásnak, és nagyokat nevettünk. Vizi Miklósnak kissé érdes, de mégis kellemes tenorhangja volt, sokszor félórákig kellett beleénekelnie a kagylóba, és az elektromosság elvitte a hangját messze századokba, sőt zászlóaljakra is. A harmadik század egyik telefonistája remekül tudott madárhangokat utánozni. Élveztük a művészi teljesítményt... Hirschfeld Mózes viccmondó tehetség volt. Ízes előadásában órákon keresztül találkozott Kohn Grünnel a vonaton, Schwarz Weisszal a rabbinál, Záli megcsalta Kóbit és viszont. Élveztük az irodalmat. A 11. század telefonista parancsnoka Petőfi-, Arany- és Vörösmarty-verseket szavalt, különösen nagy sikere volt Az örültnek, A vén cigánynak és A walesi bárdoknak. Élveztük a költészetet.

[Károly Sándor: Mosolygó esztendők, kalandos évek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. Romániai Magyar Írók sorozat]

Ma letettem a monoklit, többet nem teszem föl. Délben a váltóosztályról átjött egy fiú traccsolni, rám nézett és elvigyorogta magát: „Mi az, már a szemedre is sánta vagy?” Az egész terem elkezdett röhögni, a diktafon-kisasszony is kacagott. Az első pillanatban neki akartam ugrani a fiúnak, hogy felpofozom. Aztán csak azt nyögtem: hülye! De azt hiszem, senki se hallotta. Lehajtottam a fejem és úgy csináltam, mintha dolgoznék. Két hónap óta hordok monoklit, egy kicsit imponáltam is vele. Hetekig készítettem elő a társaságot, hunyorítottam, nyomkodtam és törölgettem a bal szememet, azt mondtam, érzem, hogy meggyengült. Valaki még mondta is, vegyél monoklit, jól is fog állni neked. Az orrom mellett egy piros bevágás van a monoklitól. Remélem, egy pár nap alatt elmúlik.

*

Herkély és Gross bejöttek ma búcsúzni a tartalékos hadnagyi ruhájukban. Iszonyú rosszul éreztem magam. Megvetést és szálnalmat éreztem magam iránt a szemükből. Nem is néztek rám olyan melegen, mint a többire, úgy láttam. A kezüket is úgy adták ide, csak éppen hogy belelógatták a kezembe és elkapták. Lehet, hogy nem is gondoltak rám semmit, észre sem vettek izgalmukban s ez fáj legjobban. Ez azt teszi: te nem is élsz, te féreg, neked semmi közöd az egészhez. Ezt a két kollégát titokban lenéztem mindig, mert teljesen műveletlenek voltak, nem tudtam velük semmiről sem beszélni. Most hősök lesznek és mit ér az, hogy én az Operába jártam és nyelveket tudok? Szegény fiúk, mi lesz velük?

*

Roppant keserű napjaim vannak. Soha nem éreztem így a nyomorékságot, mint most. Az élet mindig be volt zárva előttem és a halál is olyan, mint egy ünnepély, ahova nem hívtak meg. Mindennek elveszett az értéke. Szégyellek a háborúról beszélni, szégyellek izgulni érte, szégyellem mondani, hogy borzadok tőle, szégyellem mondani, hogy lenézem mint kultúr-ember. Mindig csak a földre nézek és látom a jobb lábamon a vastagtalpú és magas sarkú cipőmet, ezt az örök cipőt, ezt a drága és undok és hiú ortopéd-munkát.

[Szép Ernő: A sánta fiatal ember naplója. Nyugat, 1916. 16. szám]

A szeptemberi hónap huszonnyolcadikán a nagyanyámmal szekérrel elmentünk fáért az erdőbe, mert itthon már nem volt fáknak a tűzre. Én a szekeret, ahogy tudtam, megraktam fával, amit akkor vágtam le a lábáról. Elég lassan ment a rakodás, pedig még nagyanyám is segített. Ezalatt valami puskalövések hallatszanak nem is messze tőlünk. Én is féltem, nem tagadom, de a nagyanyám sokkal jobban nálamnál is, mindegyre mondta nekem: siess, Gáspár, mert a mai szent áldott nap itt meglőnek minket. Mert mi nem vagyunk hibások, sem katonák, az mindegy az ellenségnek, ha katona, ha civil – mondja. Erre mondom én, hogy azok a katonák nekünk mért ellenség, mikor mi még nem is láttuk. – Majd meglátod s akkor megtudod. Erre még jobban megijedtem, már a kezem sem fogott úgy, mint addig. Na, de mégis megraktuk a szekeret fával, jól el is indultunk hazafelé, de amikor félútig eljöttünk, ott egy lejtőn eltört a járomszög, s a tehenek kifogóztak a járomból. Ekkor nagyanyám még jobban megijedt, akkor is a lövések jól hallatszottak. Siess, Gáspár, siess, Gáspár – csak azt mondta, s közben szökött ide, szökött tova ijedtségében. Én hamar más járomszeget csináltam fából s a teheneket befogtam s újra elindultunk. Szerencsésen haza is értünk, hála Istennek, nem történt semmi baj tovább.

Otthon anyám ebéddel várt, de már román katonák voltak a faluban. Én addig nem láttam soha román katonát, s amikor megláttam, hát azok is csakolyan emberek, mint a magyarok, csak a nevük más. Hát én ekkor már tőlük egyáltalán nem féltem, igaz, nem is bántottak engem. Hanem ott a szomszédban harminc darab tojást a szomszédasszonyok megfőztek, az asszonyok közül nem került senki, aki a tojásokat odavigye, ahol a katonák le voltak táborozva. Az egyik szomszédasszony azt mondja: Gáspár, ezeket a tojásokat nem vinnéd oda evvel a katonával? – Én elviszem – mondom –, csak rakják belé valamibe. Belé is rakták egy kosárba, s én a kosárral a kezemben a katonával ketten elindultunk, s amikor a többihez értünk, akkor a katona a kosarat elvette, s én pedig vizsgálni kezdtem a lovakat. Mert minden katonának volt egy lova s azon nyereg s ahhoz való szerszám. Amikor már jól megvizsgáltam ott mindent, hát szétnéztem, s látom, hogy a kosár üresen ott van a kút mellett. Megfogtam a kosarat s visszavittem a helyére, ahonnan elvittem volt.

Ott az asszonyok kérdezősködni kezdtek, hogy hát mit láttál és bántottak-e. Hát mondom: Én csak katonát és lovat láttam, bántani sem bántottak, s magukat sem bántanák, ha oda-mennének. – Hát te ilyen sokáig mit csináltál ott? – kérdik. – Én-e? Én bizony megvizsgáltam a lovaikat s egyéb szerszámjukat. – Hát még lovuk is van nekik? – Van bizony, mégpedig jó lovaik vannak, s maguk is jó derék embereknek néznek ki, csak nem értettem meg, hogy mit beszélgettek, mert nem magyarul beszélgettek. – Hát azok nem magyarok – mondja –, mert románok. Az ők nyelvükön beszélnek.

...Másnapra a csapat még jobban megsaporodott, mert én még addig annyi katonát nem láttam volt. Később aztán mindenfelől hallatszottak a lövések, s azt mondja anyám: Jaj, istenem, most az a leányka elpusztul oda-hátra Jalaszába, mert ott volt az anyám testvérének egy tanyai lakása, s oda sokan hátramentek a fiatal asszonyok és leányocskák is, mert itthon féltek. Tehát ott még volt olyan három-négy tanyai lakás, s ezek között a menekülők megoszlottak. Azt hitték, hogy ott nem lesz semmi bántódásuk. Nem is lett semmi, csak megijesztették egymást, mert titokban egy asszony megszervezte, hogy ijessék meg a többieket. Hát megfogtak tíz darab lovat, ami ott legelt, s arra felültek olyan 15-16 éves legényecskék, rossz kaszával a kezükben. S amikor este az egész menekült sereg egybe volt gyűlve a házban, jóízűen beszélgettek. Azok között volt férfi is vagy négy, akik a testi hibájuk miatt nem lehettek katonák. Hát ezek is ott voltak szórakozva, amikor megérkezett a tíz tagból álló lovas csapat az ajtó elejébe, az említett asszony vezetése alatt. A neve Eszter volt az asszonynak, s ott az ajtónál elkezdtek kiabálni románul, de ők sem tudták, hogy mit mondtak, mert

egy sem tudott románul. De a kaszapengetésre s a kiabálásra a házban lévők úgy megijedtek, hogy azt sem tudták, mit csináljanak. Egy darabig így szöktek ide-oda benn a házban, de a csapat még jobban pengette kint a kaszát. Már közel álltak a kétségbeeséshez. Ekkor a bentlévők közül egy férfi az ablakot megnyitotta, s azon ugrálni kezdtek a házból kifelé, egyik erre, másik másfelé futott, mindenki ahogy tudott. Egy mondta: fussunk a padlásra, másik: fussunk a pincébe, harmadik: menjünk a ciherbe.

Egy férfi megindult elől, s a többi is meg utána. De a férfi visszafordul és nagyot káromkodik: Azt a kutya mindenit, ugye, megmondtam, hogy utánam ne jertek. Hát el akartok árulni engem?

Az én nővérem, Ágnes is ott volt a házban s volt még egy öregember Csíkból, az futni nem tudott, mert sánta volt. Az asszony azt hagyta az öregnek: Gyuri bá, három kenyér, hat sajt az átalvetőben. De a többit nem tudta mondani, csak ezt még kétszer megismételte, s végre hozzátette, hogy ha a katonák ide jönnek, adjon azoknak belőle. De úgy meg volt ijedve, hogy még a vizeletét sem tudta tartani. A lovas csapat hamar elment, nehogy hirtelen megismerjék, mert akkor a többi agyonüti őket, amiért így megijesztették.

[Tamási Gáspár: Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1971.]

Szeptember hó 28-án indulási parancs jött, és elvittek Máramaros megyébe a jablankai hágón betörő és a Visó völgyén leáramló orosz hadosztály feltartóztatására. Ott Máramaros megyébe Nagy Lackó gyertyánligeten foglaltunk állást, a 21-es, 22-es, 23-as, 24-es népfelkelők serege, a 17-es és 18-as osztrák landvertek. Október 1-jén fel is vettük a tüzet, de úgy szétverték az oroszok, hogy 3-án már csak a szétszórt menekülőket kellett összeszedje az orosz. Megjegyzem, nekünk csak egylövetű, régi mintájú fegyverünk volt. Így én sok mással együtt a Tisza mellett kerültem orosz fogságba, október 3-án. Behoztak minket a máramaros-szigeti katonai kaszárnyába, és ott voltunk mindaddig, amíg a szétszórt és életben maradt népfelkelőket összeszedték, és azután 3-4 nap múlva indították Rahóig. Itt is megháltunk, innen tovább Kőrösmezőig, és így tovább, míg a Magyar földről le kellett lépnünk. Mielőtt a Magyar földet elhagytuk volna, a nyakamba akasztott pénzes zacskómat megtöltöttem Magyar földdel, eképpen gondolkodva: „Ha majd koporsóm eltakar, síromban is leszek Magyar, Magyar, Magyar, Magyar, síromban is Magyar.” Lengyelországban is mind gyalog mentünk, mert az osztrák–magyar csapatok visszavonulásakor megrongált vasutak, felrobbantott hidak még mindig csinálatlanok voltak. Megjegyzésbe teszem, hogy nagyon benn, messze Lengyelföldön mind kozákság kíséret alatt mentünk, mégpedig cserkesz kozákok kísérték. Mikor már jól benn jártunk Lengyel földön, akkor az orosz gyalogság vett át. De sokkal jobban volt dolgunk, amíg a kozákság kísért, mert minden este ahol megálltunk, marhát rekviráltak és levágtuk, jól ettünk, legalább napjába egyszer. De a gyalogos orosz katona ezt nem tette, hanem ő is éhezett velünk együtt. Így jutottunk Kievbbe a gyűjtőtáborba, onnan aztán rendezték el a foglyokat, csapatonként, Szibériába vagy Tárkenbe a déli részre, vagy erre-arra, de bevive kezdett be a legbelső szélekre, és úgy mind küjebb-küjebb. Én is beleestem a Szibériába hurcolandók közé. Így mentünk az Ural hegységen át be Szibériába, a Bajkál-tó mellett körbe, majd Madzsurián át be egészen Vladivostokba...

[Berekméri István Andrásé: Minden poklokon keresztül. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta Vajda András. Emberek és kontextusok sorozat. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2008]

A fronton a családdra gondolsz és az otthonod képe feldereng előtted nagyon-nagyon magasan s a távoli homályban látod, akár egy felengedett sárkányt s a fonál, melyen a sárkányt tartod, a szívedhez kötve húzódik, s te húzod rajta magad után...

[Effendi Kapijev: Frontjegyzetek. Nagyvilág, 1960 / 4]

Ha Vásárhelyen egy kis időm volt, a kultúrpalota hangversenytermének a karzatát kerestem fel. Gyakran orgonáztak, s ez volt az első komoly, egészen közeli zenei élményem.

Este séta a piacon. Egyik alkalommal egy sikátorból egy ripityókás öregasszony szól felénk: – Szép úrfiak, szép önkéntes urak, finom snapperos p..., gyűjjenek. – Elnéztünk, mint érdekes-ségbe, a Paradicsomba; az már nagyon előkelő volt, s nem akármilyen kurvákkal tele. Ezek dámák voltak, csak úgy raktak zsebre fölényes, zsargonszerű beszédükkel és viselkedésükkel. Hol vagy, Bolyai, Bodor, nagy ezermester, hol vagytok, Vásárhely szellemi nevezetességei?!

Brassóba vezényeltek vissza, s amikor megszereztük a diplomát, zászlósi rangra léptünk elő. Hamarosan menetszázadba osztottak, s máris útban voltunk Csapon, Máramarosszigeten át Galíciába.

Éjjel érkezünk meg, s a vonatról leszállva sokat gyalogoltunk a front felé. Mind közelebb hallatszott az ágyú, később a puskalövés is. Rakétapisztolyok és reflektorok világítottak bele az éjbe. Távoli tűz: falu vagy város égése. Ahogy a fronthoz közeledtünk, egyre jobban vesztettem el a bátorságomat és egyensúlyomat. Erdő széle lehetett, ahová letelepítettek. A fáradságtól összeeseklettünk, ki ahogy tudott, úgy terült el. Itt is, ott is egy-egy eltévedt golyónak a hangját lehetett hallani. Lassan eleredt az eső, s vert. No, még csak ez hiányzott. Senki nem szólt egy szót sem. A sátorlapot előszedték, s csak úgy magunkra húztuk. Hajnal felé bevitték a frontba, a lövészárkokba, ami még nem volt egészen kialakulva, akkor ásták nagy csendben. Rajvonalban jöttünk le egy fás domb oldalán. Alig láttunk. Valaki felkiált. Az első sebesültünk. Elhaló hangon kiáltják: „Szánitéc.” Összeesik. Gyomorlövés. Mi megyünk tovább. Eligazítás. Kiadják a parancsot: ilyen irányban jobbra felvenni a kapcsolatot. Melyik századdal? Elöttem félig beásva a földbe egy bajuszos honvéd. Kérdezem tőle, hol vagyunk.

– Hát a fronton.

– Igen.

Volt egy szakaszom, annak én voltam a parancsnoka. Parancs: ássuk be magunkat mi is. Reggelre nyakig voltam a lyukban, amit magam ástam. Néha rosszul dobtam a földet magam mögé, s az a katonakollégám nyakába zúdult.

– Emre, ne hányd a nyakamba a földet! – hallatszott földöntúli hangja.

A végén annyira kimerültem kuporogtam, hogy azt sem bántam volna, ha a muszkák akár gödröstől is elvisznek. Lekuporodva aludtam el. Amikor felébredtem, már jó világos volt. Elöttem ritkás erdő, lefelé haladó eséssel, lent, a völgy aljában házak, gyümölcsösök. Egy városnak lehetett a széle. Másnap tudtam meg: ez Drohobic. Vagy két hónapig egy állásban éltünk. A gödrök lassan összeértek, helyenként két méter mélységgel. Mindennap ástuk, javítottuk, hogy széppé és élvezhetővé s főleg használhatóvá tegyük, mivel ha esett az eső, úsztunk a lében. Ezt is megszoktuk, mint mindent, ha muszáj, ez pedig nagy úr. A szakaszt gyakran meg kellett vizsgálni a szeresnek: csak addig volt rossz, amíg beleléptünk, akkor már ment a suvadás, sáros, iszapos habarcs gyúrása...

Egyszer egérrágásra leszek figyelmes. Nemsokára jelentkezett is a cvibakomon. Nem zavartam, hadd éljen. Lassan megszoktuk egymást, főleg ő engem, s úgy megszeliődött, hogy egy szép napon a kezemből evett. Kimenni nem nagyon tudott a vizesárok miatt, ennivalója nálam volt, talán azért is jött hozzám és maradt ott. Az egeret minden útra magammal vittem, s így közismert személyiség lett. „Hol az egér?” – hívtam a zsebemből, s ő bevágta a kéznél levő ennivalót két lábra állva, első lábával forgatva. Óriási szórakozásom volt ez az állat. A veszélyt megszoktam. Az állófront hosszú ideig nyugalmat teremtett. Tintaceruzával írva,

rajzolja küldözgettem a nyírfaháncsból készített lapokat. Az oroszok este énekkari hangversenyt rendeztek nekünk, amit János kellő tisztelettel megköszönt.

Az egér lakása egy cérnára akasztott tölténýtáska volt. Egy éjjel meglógott: a cérnán felmászott a fedezék mennyezetére, s elment örökre. Tűvé tettünk mindent, de többé nem láttuk. Csak nem érezte meg a veszélyt? Éjjel ugyanis parancs jött, hogy reggel az előttünk lévő orosz állások ellen mindenfajta ágyúval, pergőtűzzel támadunk. Akkor nagy dolog volt az. Vagy százötven ágyú egy órán át ontotta a lövedéket az előttünk levő orosz állások ellen. Amikor megszűnt az ágyútűz, támadásra mentünk, de akkor már az oroszok visszavonultak. Lassan megindultunk rajvonalba előre a kinyitott drótakadályokon keresztül. Pokoli látvány. Először imitt-amott hullák, hovatovább mind sűrűbben feküdtek a hullák, ahogyan a házak felé közeledtünk.

[Zsögödi Nagy Imre: Följegyzések. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2012.]

...Egy újságíró elbeszélte, hogy József főherceg naplót vezet a harctéren. Nem is egyet, de kettőt. Az egyikbe katona-tapasztalatait írja, a másikba pedig azokat a gondolatait, amelyeket családjának szánt. Minden nap előveszi a két könyvet, az egyikbe beleönti az eszét, a másikba a szívét. Főherceg, altábornagy cselekszik így, aki tízezreket állít tűzvonalba és akinek egyetlen kézmozdulata nyomán az ellenség rajai pusztulnak el. A felelősség több mázsás súlya ül vállán, agyának minden kereke a hadi térkép rajzain fordul, lelkét reggeltől estig az a gondolat zakatoltatja, hogy győznie kell, mert nem csupán élő népek sorsa függ ettől a győzelemtől, de az eljövendő századok is ebből a győzelemből fognak életelixirt szűrcsölni. S ez az ember rongyos, piszkos orosz falvakban, füstölgő petróleum-lámpás vörös fénye mellett leül egy könyv elé, amelynek fedelén a naplóm hat betűje ragyog és ír, ír, ír beléje annyit, amennyit esze és lelkiismerete diktál...

Ez meglepő, talán keveset meg is döbbsentő.

Hiszen mi már beleszülettünk abba a hitbe, hogy az epistola és a memoire meghalt. Ha élvezni akarjuk csudálatos bájosságát, földérítő hamvasságát és mindazt a szóban alig kifejezhető valamit, amely abból az intimitásból árad ki, amikor az ember egyedül van egy szobában egy lap fehér papirossal: akkor a könyves polcon kell kereskednünk, mert csak száz esztendővel ezelőtt írtak levelet és naplót. A közlekedés kora megölte mind a kettőt. A levél korcs formájában megmaradt ugyan, hanem a napló végképpen elsorvadott. Csak tizenöt éves unokahugok simogatják szeretettel fedelét és ők akarják benne megörökíteni élettapasztalataikat. S most, íme, akad ízig vérig katona, kinek szintén életszükséglete az a szentimentálisnak hitt banalitás s aki így szól az üres laphoz:

– Gyere, most gyónni fogok neked...

Meglepő ez, de megdöbbsentő is, mert mindig megdöbbsentő, ha egy hitünk összeomlik.

Nem József főherceg az egyetlen, aki most naplót ír. A háború drámájának sok tízezer szereplője szorongat rosszul hegyezett ceruzát ujjai között és írja: ezt éreztem, ezt láttam, ez a vágyam, ez a gondolatom... A levél és napló föltámadtak hamvaikból és olyan viruló életet élnek, amilyent soha.

Természetes is ez az általános iskolakötelezettség korában. XIV. Lajos hadseregében talán öt ember tudott írni száz közül és csak ezer között akadt egy, aki érzéseit összefüggően képes volt leírni. Ma száz közül nyolcvan ösmeri a betűt és legalább húsz meg van róla győződve, hogy amit ő ír, az másokat is érdekelhet. És érdekli is. Mert minden emberi érzés és gondolat érdekel bennünket, amelyet a világháború támasztott. (...)

Azokban a háborús naplókbán, amelyeket most írnak, marékszámra kerülhetnek elő olyan megjegyzések, amelyek világító fáklyaként fognak szerepelni az eligazodni akaró történetíró előtt. E kor írójának munkája, természetesen, nem lesz olyan könnyű, mint azon kor írójéé volt, akit egyedül Anonymus följegyzései inspiráltak. De amennyivel nehezebb lesz a munkája, annyival igazabb, hűségesebb és becsületesebb is lesz.

A nagy mérlegelésnél okosnak és szavahihetőnek talált napló éles véső lesz, amelyiket a hivatalos történetírók benyomásait igazítják helyre. Ezer és ezer ilyen véső készül most, szinte hallani véljük a sercegést, a mozgolódást, a lábsurolást és nyelvcsettintést, amelyet készítése előidéz...

[Pesti Napló, 1915. február 11.]

1914. november hó 22-én a szegedi 46. ezredbeli Weiss zászlós járőrével egy éjjeli vállalkozás alkalmával az Uzsoknál eltévedt és valahol Fenyves völgyénél orosz fogságba esett. Az oroszok a járőrt más foglyokhoz Takcsányba vitték. Szeles Ferenc szakaszvezető, kit ez az elfogatás keservesen bántott, azon törte fejét, hogy egy szökési tervet eszeljen ki. Nem volt ez olyan egyszerű, mert erős őrizet alatt a majorban el voltak zárva. Tervébe 13 embert avatott be. Ezek mindent megfigyeltek és megfontoltak. Hol állanak rendesen őrszemek, hol tartják az oroszok fegyvereiket, hol található lőszer. A pajtában, hol többnyire be voltak zárva, egy helyiséget földöztek föl, melyben mindenféle szerszám volt elraktározva, ezen rekeszt azonban az oroszok mindig gondosan elzárták s a kulcsot magukkal vitték.

A derék összeesküvők észrevették, hogy a többi foglyokkal szemben olyan óvatosságra van szükségük, mintha oroszok volnának azok. A népfölkelők között sok cseh és szerb volt, akik a magyarokat mindig lesték és az oroszokat figyelmeztették, hogy a magyarok terveznek valamit. Ezóta megduplázott szigorral őriztettek a magyar foglyok. Az árulók azt ajánlották a muszkáknak, hogy ne adjanak nekik enni: «Hadd dögljenek éhen a kutyák!» Egyik arcuköpi Szeles Ferenc szakaszvezetőt és azt mondja: «Most fütyülök rád! Ez itt megszűnt Magyarország lenni».

A magyarok Weiss zászlós parancsára szomorúan tették volt le fegyvereiket, midőn kardját átadta az oroszoknak. Most szerették volna az árulókat azonnal lebunkózní, de az okosság elővigyázatra inti őket és amennyire rosszul esett nekik, mégis meghunyászkodva, szótlanul túrték még azt is, hogy kirabolták őket. Éheztek és türelemmel vártak az előnyös pillanatra, melyben a most már végleg megállapított szökési tervet végrehajthatják.

Éjjel, mikor a többiek aludtak, apránként a legnagyobb óvatossággal meglazították a szerszámrekeszbe nyíló ajtót. Midőn már csak egy erős lökés kellett az ajtó kiemeléséhez, az összes magyarok s a románok jóra való része be lett avatva a nagy titokba. Ki-ki megkapta a maga szerepét. Először is a szerszámok birtokába kell jutni. Egy részük az orosz fegyvereket veszi magához, melyek egy kikémlt helyen nem messze vannak. A készültséget azonnal foglyul kell ejteni vagy leütni, azután a kastélyon rajtaütni, az ott lévő fogoly tiszteket kiszabadítani és így a mindjobban közeledő csatába sietni.

A pillanat itt van, az alkalom kitűnő. Erős gyalogsági tüzet hallani a távolból. A muszkák nyugtalanok, kevésbé szigorúan vigyáznak, hiszen harcvonaluk mindjobban hátraszorulva közeledik.

Egy roppanás és a szerszámtár nyitva van; az őrszemek bezúzott koponyával rognak össze. A készültséget leteperik s lefegyverzik. Odébb 38 orosz kész fegyverrel előrerohanva rövid harc után elejti fegyvereit s megadja magát. Két, immár felfegyverkezett magyar fiú marad vissza a foglyok őrizetére. A hős Szeles szakaszvezető futólépésben a kastélyhoz vezet a «századát». Berontva néhány védekező muszkát agyonlőnek s íme egy egész ellenséges század fölemelt kezekkel megadja magát és a magyar hősök picinke csoportja 238 orosz fogollyal az erdőbe menetel, ahol a heves küzdelem az ellenség meghátrálásával épen elnémult.

Szeles Ferenc szakaszvezető foglyait áthozza hozzáuk és átadva őket jelentkezik. Hogy mi lett az árulókból, azt csak az én jó bakáim tudják.

[Dr. József királyi herceg naplóbejegyzéseiből. In: Magyar Katonai Közlöny, XII. évfolyam. 1924. Junius–Julius. 3-4. és 5-8 füzet]

[1914.] nov. 29. vasárnap. **Nagy haja szét volt dűlve az éjszakai alvás után.** Reggel nem rohant ki, mint szokott, az újságért, tudta úgyis, hogy még nem jött meg, bár kilenc óra. Felrántotta a papucs helyett használt régi cipőjét, amelynek az oldalán olyan lyuk volt, hogy a világos sárgás harisnya kilátszott rajta. Csak kabátot vett, a vastag, vörhenyes régi téli ruha kabátját a hálóing fölé, amely szintén egy használatból kivont, feslett elejű rendes ing volt.

Az ebédlőt már némi csodálkozására rendben találta; a Pesti Hírlap ott volt az asztalon.

„Új csata Lovicznál.” A németek újra csatába kezdtek. Hát mégiscsak veszítettünk ott, úgy látszik. „Hindenburg főmarsall”, hm, tegnap még csak tábornagyot írtak. A klozetba is magával vitte a lapot, s egy érdekes cikket talált benne a házbérfizetésről. Gondolkozott egy keveset azon, hogy ezeket az ilyen statisztikai eredményeket mért nem lehet irodalmilag felhasználni. Úgy látszik, azok, akik a tömeget a tömeg számára leírják, egyszerűen efféléket ollóznak bele a regényükbe. Holmi hajlamot érzett rá, hogy ezt a cikket félreteszi, de mennyi cikkről gondolta már ugyanezt. Azt is tervezte valamikor, hogy a háború egész újsággalériáját összegyűjti.

– Ez érdekelni fogja őt is – mondta, felállott s a konyhába ment.

A feleségét nem találta ott, de egy szelet pompás húsos szalonnát látott az asztalon, erre rögtön gusztusa támadt, kivette a kenyértartó pléhdobozból a kést, kenyeret, s szelt. A szalonna vége csaknem fekete volt, gyerekkorából visszapattant az emlékébe egy disznóölés Tügyön, ahogy a hóban szaladt a hosszú lábú szerb disznó s ütötték, mert nem hagyta magát szépen leölni, akkor tanulta meg, hogy az ütés helye a szalonnán kék és barna lesz.

– De rendetlen maga, nem bírja megvárni a reggelit – szólt a felesége türelmetlenül.

– Nem akarok reggelizni, csak épp harapok.

– Milyen az a szalonna?

– Szegény disznót megütötték – mondta gyöngéden.

– Ütéses szalonna – szólt bele az anyósa, aki teljes erejéből sürgött-forgott a konyhában, s éppen úgy félt a fiatalasszony kritikájától, mint ő, s mint mindenki.

– Hát, ha ennivaló szalonna, mért van itt? Akkor nem kell elhasználni.

– Hogy fekete, nem tudtam, hogy Zsiga megeszi.

Ő csak ette, s még egy darabot szelt le belőle, de most már vérszemet kapva, hogy úgy is lehet, levágta a feketés részt, félretette, s a sima fehér darabból nyesett egy szeletkét. Nem sokat, mert nyomást érzett a gyomrában, már egy hete rossz a gyomra, s most nincs kedve, mint azelőtt, mindjárt kikoplalni, a felesége után járt a szeme, mint hű kutyaé, aki csak úgy ösztönszerűen akarja eltalálni annak a jó vagy rossz kedvét.

– Hát ez a csupor miért van itt, már nem emlékszel, hogy tálcára szoktuk tenni.

Ilka felnézett, az ajtóban guggolt, mint egy cigány gyerek és cipőt subickolt, morcos képpel nézett éles barna szemével oda, mi az már megint.

– Én tettem ide – szólt az öregasszony, s volt egy kis idegesség a szavában, de nem mert visszautasító lenni.

– Nahát, nem szoktuk így telerakni az asztalt.

– De akkor meg – s a tálcát nézte, amit a lánya elővett – igazán tele lesz minden... Mozdulni sem lehet.

A fiatalasszony csak nem akart szót szaporítani, hogy dehogynem lehet, tálcára rakta a kávécsészéket...

Bement a szobába, amely a konyhával összenyílt. A kis Virág az ágát vetette meg. Egyszerre látta az öt éves csöppség csodáját, a három párnát alólra, rá a dunnát.

Elámulva nézte, hogy birkózik a nagy feladattal, nem segített neki, látni akarta, mire jut ez a hangya. Még a másik dunnát is rá, elől behajtja, feltűri, mint az anyuka.

– Nahát, ez nagyszerű – nézd, hogy veti az ágat.

– Nagyon örülök neki, hogy a tiszta ruhájukat bepelyhezik... Hagyd abba, hagyd abba, fiam.

– De nézd, egész szabályosan csinálja.

– Tudom, ismerem. Te még nem tudod reggel megvetni, fiam, este már megtudod. Hogy néz ki az ág, látod. Majd megcsinálom, eredj odébb.

Az ágyvetése az mindig nagyszerű volt, sokszor megbámulta, hogy tud ezekből a különböző holmiból egy szabályos építményt kihozni.

– Majd ha ilyen nagy lesz, fiam, te is meg tudod vetni. S a feje fölött elég magasra tartotta a tenyerét.

– Hogyne – szólt békésen az anyuka.

– Igaz, ez érdekes. Egy cikk van itt a házbérfizetésekről, olvastad?

– Azt nem.

– Hát mit?

– A kárpáti harcokat.

Leült a díván sarkába és olvasni kezdte a cikket. Mikor azt olvasta, hogy 1300-2000 koronás lakók a cikk szerint kényszerűség nélkül alkuszna a lakbérrel, ahhoz a szóhoz, hogy hadba vonultak, odaszúrta, hogy sőt „a be nem vonultak” is. Ezt a saját esetének tartotta, s most megsértette vele a feleségét álarc alatt, mert ő kényszerítette rá, hogy a házmesterrel és a háziúrral alkudjon; bármilyen simán és sikerrel járt is ez az alku, mégis kényelmetlen volt neki s most intézte el. Már szégyellte is magát ezért a csúf bosszúállásért, s egész lehangolódva és szórakozottan olvasott tovább, szerette volna, ha feltárhatná a felesége előtt a komizását, de tudta, hogy az nem lesz célszerű, mert még tovább nő a tűz, míg így elaludt, mint a gyújtogató gyufája, ha kialszik, s ő maga örül neki, hogy nem lett baj.

Az ajtó nyílt mellette, s a lány jött, a kezében lógatva a frissen jött Világot.

Odanézett, feldühödve azon, hogy a lány annyira közönyösen hozza a lapot, és nem siet átadni neki. Terka már mosolyogna s hozná, mert az mindig megnézte, hogy nincs-e ott a neve a lapon... Kikapta a kezéből.

A vezércikk. Jászi Oszkár.

– Nem engedte kiadni a cenzúra! – gondolta ijedten, sőt szinte büszkeséggel. Ideges kézzel beleforgatott a lapba azzal a rettegéssel, hogy odabent leli meg valahol. Kis vérömlés az agyban. Ott látja bent a 6. lapon. Zsoltár.

Remegni kezdett s mélyen leszállott a vér a testében.

Le volt verve, elcsüggedve.

Nem sikerült.

Ez egy tragikus bukás.

Elmaradt a feltűnés, a világ előtt való szembetűnés, a szenzáció. Lett egy tárca. Bent...

[Móricz Zsigmond: Sérelem. Forrás (folyóirat), 36. évfolyam, 2004. 7-8. szám]

Erdővel borított lejtőről már láthatni a belga várost, Longwy. Hatalmas acélgyára összevisszaságban terjeszkedik a völgyben. A fákon túl a magaslaton a vár. Az alsóvárosban a háború mindent elsöprő zivatarának alig van érzékeny nyoma. A felső azonban, amelyet várfalak és árkok vesznek körül s amely a korábbi háborúkban bevehetetlen volt: csupa rom-halmaz. Mintha az erődben s városban nem volna hely, ahol elrejtőzni lehetne. A régi francia kapun német lobogó. A francia lobogó pedig, amely nemrég büszkén lengett a kapu felett, sárosan hever a földön. A keskeny utcák, régi és kedves, francia barokkstílusú házakkal, hatalmas halomban, mint komor és szótlan tetemek sorakoznak egymás mellett. A városháza: nincs. A templom fundamentuma, a szétlőtt falak közül, csupaszon bámul az ég felé. Odébb a Place d'Armes összetört katonai szekerekkel, ágyúkkal. Három ép ágyút német katonák őriznek. Mozdulatlanok, mint a szobrok. A romok közül cégtáblák pislognak elő. Egyik órászüzletről, másik pékboltról került oda. Hivatalnok házacska, polgári lakások, kaszárnyák, bírósági épületek, műhelyek, vendéglők, fogház, zárda: mind a megsemmisülésé, a legnagyobb káoszban. Egyik háznak, óriási lyuk gyanánt tátongó második emeletéről ágy lóg alá, lábaival égnek meredve. Odébb egy teljesen összezúzott ház első emeletén, a falhoz szorítva, épségben áll egy XVI. Lajos korabeli szekrény. Mintha néha a gránátoknak is volnának gyöngéd érzelmeik... A falakon, az utcákon, a tereken minden helyet elfoglalt a halál. Valami azonban mégis megmaradt a szörnyűséges nagy pusztulásban. A Port de France előtt, összedőlt öreg házak közt egy sértetlen tábla, francia felírással: – „Szigorú büntetés terhe mellett tilos a várba belépni.”

[Longwy. In: Csataképek a nagy háborúból. Szerkesztette és előszóval ellátta Nagy Endre. Budapest, Singer és Wolfner, 1915]

Düh és nyugtalanság fogta el. Többet nem ír ebbe a lapba.

Egyéb bosszúja nincs.

Az egész zsoltár elvesztette ünnepélyes formáját; lett belőle egy kuriózum. Irodalmiság. Vicc.

Felállott, körülment a szobában, mintha semmi sem volna.

– Nézd, milyen válú van itt apuka – mondta a kislánya, aki a megvetett s még le nem takart ágyban gyönyörködött.

– Igen.

A felesége semmit sem sejtve bontotta ki a fehér horgolt ágytakarót, hogy fölterítse a kiságyra; a konyhába szólt ki valamit.

– De rosszul fésülték ma ezt a gyereket.

A kislány szőke haja kócos volt a homloka fölött. Az este fürdés után befonta anyuka, de nem sikerült a göndörítés.

– Nem baj az. De itt hátul jó, mi?

Elvonta idegesen a száját.

– Ott se valami jó, de itt meg egészen rossz.

– Nem baj az.

Gyalázat. Hát Jászi Oszkár egy napra nem engedte át a helyét. Erdély autonómiájáról épp olyan szépen lehetett volna kedden is írni. Jászi, Ignotus, rovatok; beszorítva félre, hátra. Mit képzelnek ezek róla. Hát már odáig jutott, hogy pénzért, pénzecskéért az ilyen dolgot, a költeményt is eladja?

Félve gondolta el, hogy biztosan gyöngé a zsoltár... De akkor különösen szüksége volt arra, hogy a hely emelje. Ha a belső, mindenkit megkapó ereje olyan lesz, hogy így is észreveszik, akkor meg...

Gondolkodni sem tudott, lépkedett és ideges volt.

Később.

– Nem vetted észre, milyen ideges vagyok?

– Nem – s nevetett rajta egy kicsit, mert tudja, hogy sohasem ideges. Ez valahogy el van intézve. Itt csak ő lehet ideges.

– Mérges vagyok – szól csúfolva magát –, dühös.

– Mért? Nem közölték a cikkét?

– Közölték, de bent.

– No és?

– Hát ez a legnagyobb sértés... Jászi volt elől!

– Biztosan jobb, mint a magáé.

– Hát igen, ez a legsértőbb vigasztalás.

– No, nagy baj, magának mindig van valami baja. Vagy kisebb a betű, vagy beljebb van egy sor, vagy nem kedden, hanem szerdán – vállat von s nevet.

2.10 d.u. Még jobb így (klozetben ülve gondolja), eltűnik a tömegben... – s ez jó érzést kelt, megnyugtatót, hogy nincs botrány.

– Azt mondja Ida reggel: olyan szép cikket írt Zsiga a Világban ma.

– Ez az egy közönségem megvan.

A szőlőt leteszi ide a papírra.

– Pá.

– Nem magának tettem le, magamnak.

ad Sérelem

Kedden reggel már kíváncsi, mi volt az oka, hogy nem vezércikként közölték.

[Móricz Zsigmond: Sérelem. Forrás (folyóirat), 36. évfolyam, 2004. 7-8. szám]

Erre a karácsonyra bátyám is hazajött tizennégy napi szabadságra. Ekkor már káplár volt a katonaságnál, de úgy látszott, hogy apámnak tetszett ez a káplári rang, mert így szólt bátyámhoz: Már látom, rangod is van, hála Istennek. – Nekem van – mondja bátyám –, de még feljebb fogom vinni, ha élek, mert ez csak kicsi rang. – Hadd el, mert ez is elég egyelőre – mondja apám, s látszott rajta, hogy meg van elégedve az Áron fiának katonasorsával. Hát még aztán, amikor bátyám kioldotta a hátizsákot, amit magával hozott, s meglátta apám azt a sok leveles dohányt, ami benne volt. Azt mondja bátyám apámnak: Na, ezt a dohányt mind magának hoztam. Az öröm nagy volt, mert itthon dohányt nemigen lehetett kapni, s ha lehetett is, csak nehezen. Ekkor apám a dohányt megköszönte és átvette bátyámtól az ajándékot, és megcsókolgatta a kedves fiát. Azt kérdezte: hát te hol kaptál ennyi dohányt? Mire így szólt bátyám, hogy ott Hajdúböszörményben nagy dohánytermesztés van, s ott adták a civilek ajándékba nekem is. Én nem használom s hazahoztam magának, hadd legyen füstölnivalója, mert itthon szűkös lehet kapni dohányfélét. Ennek a dohánynak én is örvendtem, mert már én is titokban kezdtem volt szivarozni, s amikor csak ketten maradtunk bátyámmal, azt kérdeztem tőle: Hát, Áron bátyám, hogy telik a katonaelet, s milyen az ellátásuk, s hát a szállásuk hol van? Mire ő így válaszol: Hadd el, mert te is megtudod, amikor te is katona leszel, mert a katonának a szállása a kaszárnyában van, ha nincs kint a harctéren. Ott pedig a lövészárók, az ennivalót pedig a szakácsok főzik, és azok is katonák. Mindenkinek egyforma kosztja s a ruhája, csak az a különbség, hogy a feljebbvalóknak rangjuk van, s azok parancsolnak a kisebbeknek. De a nagyobb rangosoknak is parancsolnak a még nagyobb rangosok, s este kilenc órakor minden katonának le kell feküdni, még ha nem álmos, akkor is. Csak a szolgálatosok maradnak ébren, akik figyelik az alvókat s vigyáznak arra, hogy nehogy valami baj történjék a raktárok körül és egyebütt sem, ami a katonasághoz tartozik.

Még mondott volna Áron bátyám többet is, de édesanyám már a vacsora mellé szólított, s a vacsorát a család tagjai valahányan mind elfogyasztottuk annak öröme, hogy újra együtt van a család...

[Tamási Gáspár: Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1971.]

1914 telének derekán kötött ki a hajóm egy olasz kikötőből jövet, Alexandriában, Egyiptomban. Mialatt az angol útlevéllenőr orosz útlevelemet láttamozta s a harminc idegen vízum között az Egyiptomba szóló beutazási engedélyt kereste, egyidejűleg élénken társalgott egy ismerőseivel. Hallottam, amint így szólt: „Néhány nappal ezelőtt egy hajó mintegy ezer cionistát hozott Jaffából, akiket a törökök Palesztinából kiutasítottak”.

Már a háború ötödik hónapjában tartottunk és több mint négy hónapja csavarogtam különböző országokban. Egy moszkvai újság a „Russkija Wjedomosti” küldött ki a háború okozta helyzet tanulmányozására. Svédországban ki kellett tudnom, hogy a híres Sven Hedin ama gyanúsítása, hogy Oroszország el akar ragadni Svédországtól egy kikötőt a Golf-áram mentén, tényleg elterjedt-e a nép széles rétegeiben s fennáll-e vajjon az a veszély, hogy Svédország emiatt Németországgal szövetezik és Oroszországnak hadat üzen. Angliában az volt a feladatom, hogy megtudjam, mennyiben talál az az adoma, amelyet az oroszok országszerte ismételtettek, hogy Anglia „kész az utolsó orosz katonáig küzdeni.” Franciaországban nem volt semmi „kikémlelni való,” mert a franciák hangulata nem volt kétséges; ott egyszerűen meg kellett figyelmem a frontokon folytatott életet, felkeresni Reims városát és jelenteni, hogy a németek tényleg elpusztították-e a gyönyörű székesegyházat és hogy Párisban bizakodó vagy nyomott-e a hangulat. „Páris” azonban már átköltözött volt Bordeauxba, mert a kormánynak vissza kellett vonulnia a veszélyeztetett fővárosból. Így azután Bordeauxba utaztam; és ott olvastam egy esős reggelen azt a távirati hírt a lapokban, hogy Törökország megüzente a háborút és az összes mohamedán népeket felszólította a „szent háború”-ra európai leigázóik ellen.

Eddig a pillanatig úgy éreztem magamat Bordeauxban, mint a háború egy neutrális szemlélője, aki sem az egyik, sem a másik fél irányában mélyebb rokonszenvet nem érez. A török hadüzenet erősen megváltoztatta a helyzetet. Már 1909 óta, amikor az ifjútörök Konstantinápolyban a kulisszák mögött négy cionista újságot szerkesztettem, szilárd volt a meggyőződésem, hogy ott, ahol a törökök uralkodnak, sem a nap nem süthet, sem fű nem nőhet. És hogy a cionizmus egyetlen reménye csak a török birodalom elpusztulása lehet.

Most azután, hogy Bordeauxban ama bizonyos táviratot olvastam, nyomban megtértem és százpercentes híve lettem a szövetséges hatalmaknak. Egészen világos volt: az orosz, lengyel és galíciai zsidók sorsa nagyon fontos ugyan, de mégis kevésbé fontos, összehasonlítva ama lehetőségekkel, amelyeket Törökország szétdarabolása eredményezhetett. Hogy Törökországnak, ha a háborúba a legcsekélyebb mértékben is beleavatkozik, el kell pusztulnia, efelől semmi kétségem nem volt. Ez már nem érzés volt, hanem egyszerűen hideg számítás. Rendkívül erősen hiszek a hideg számításokban. Ausztriát és Törökországot évek óta jól ismertem. Mindkét országban hosszú időn át éltem mint laptudósító; és igen nagyra tartom az újságírói hivatást, mert meg vagyok róla győződve, hogy egy jó újságíró mindig többet tud, mint egy miniszter vagy egy professzor. Tudtam, hogy Ausztria részekből áll, amelyek el kíváncsoztak egymástól; és tudtam, hogy Törökország nem ország, ellenben egy szomorú félreértés. Hogy Németországot le fogják győzni, azt nem tudtam, – még egy újságíró sem lehet próféta. De hogy Ausztria és Törökország fogják a háború költségeit megfizetni, abban egy percig sem kételkedtem. Kő és vas dacolhatnak a tűzzel, de egy faházikó okvetlenül áldozatul esik a lángoknak, ha csoda nem történik – de mindig szilárdan hittem, hogy nincsenek csodák.

[Jabotinsky Vladimir: Az alexandriai menekülttábor. In: A zsidó légio a világháborúban. Nekudah-kiadó, Munkacevo, 1931]

Általában: mennyi sokan akarják ennél az irtóztató tűzvésznél a kis pecsenyéjüket megsütni! Az emberek, az itthonmaradottak, befelé néznek, magukba, s számíthatják, mi hasznuk van nekik az egészségből. Ha ezt a sok hangtalan titkos gondolatot le lehetne jegyezni. Ha egy új Röntgen-apparátus – átvilágítva a lelket – ezt is mind felvenné... Ilyeneket lehetne hallani. Egy lélek: „dögöljenek meg mind, az a fontos, hogy én ne legyek benne.” Egy örökös: „borzasztó, hogy a Feriről nincsen hír – ha el találna esni – kétszer annyit örökölnék.” Egy filozófus: „lelkem megtelt tartalommal, új gondolataim vannak a világról.” Egy kereskedő: „megmenekedek a hamis bukástól, egyszerűen a háború miatt megyek tönkre.” Egy panamista: „de jól jött – ki beszél most az én botrányaimról.” Egy vénlány: „azt fogom mondani, vőlegényem elesett a csatában.” Egy tragédia író: „a korszellem kedvezni fog verses drámáimnak.” Egy született lusta: „lehet ilyenkor dolgozni?” Egy kijáró: „ez mentett meg, szállítok a hadseregnek.” Egy lump: „nekem van igazam!” Egy kárörvendő: „a Rudit is elvitték, bárcsak elesne.” Egy tehetségtelen: „most dolgozhatok, nincs ellenőrzés.” Egy nyugdíjas: „visszavesznek a hivatalba.” Egy elbukott lány: „most ez nem is olyan nagy dolog.” Egy hipochonder: „mióta a világ ilyen nagy bajban van, a magam baját alig érzem.” Egy puha ember, boldogan, az ágyban: „rossz lehet nekik a lövészárokbán.” Egy stréber: „jól fog festeni életrajzomban, hogy az 1914-16. évi nagy háborút mint önkéntes küzdöttem végig.” Egy démon: „mielőtt elmegy a harctérre, el fog venni, ezt nem is reméltem.” Egy amoroso: „bevonulok – soha jobb alkalom nem volt a szakításra.” Egy asszony: „jaj, csakhogy megszabadulok tőle.” Egy spleenes: „a világ határozottan érdekes”... és így tovább, az ember komikusan egocentrikus volta keres egy szögletet, amelyből szinte már úgy érzi, mintha az egész világháború az ő kedvéért történnék. Csak az anyák sírnak. És a halottak hallgatnak.

[Lengyel Menyhért: Egyszerű gondolatok. Nyugat, 1918 / 10. szám]

1915. január 24. **A pokol felkerült a földre és úrrá lett rajta.** A háború hatodik hónapja tart. A legijesztőbb, a legémelyítőbb, a legagybénítóbb az, hogy az emberek kezdenek közömbösekké válni a háború iránt. Hálátlan hidegen mennek el a sebesültek mellett. Feszülő szívémből szeretnék odakiabálni nekik:

– Adjátok oda nekik mindeneteket! Nekik kell köszönnünk, hogy nyugodtan élünk! Hogy élünk!

És az én lelken a szégyen rág, hogy megvan a mindennapi teám, ebédem, virágom és újságom.

Hány ezer édes mosoly az én jutalmam apró ajándékaimért, amelyeket a kórházakban apró zacskókban szétosztok. A drága gyermekmártírok oly igen hálásak minden kis figyelemért! Ha észre nem veszem: kezet csókolnak. Ezt nem bírom megszokni. Mindig előnti a vér arcomat szégyenletemben.

Amikor csak tehetem, verseket mondok nekik, beszélgetés közben. Legutóbb, amint felálltam a szavaláshoz, odaszóltam az ágyban fekvő katonáknak:

– Ha most generális lennék, azt parancsolnám: szemet be, fület ki! Én most nem nyújtok semmi szemrevalót, hanem csak fülnek valót!

Odaszól egy nyílt szemű, barnaképű magyar legény:

– Jó van az úgy is!

Nem érdekel egyéb, csak ezek a drága sebesültek. Csak ezek érezzék, hogy nincsenek elfeledve. Eddig tizenhárom kocsi élelmet, ajándékot, könyvet és cigarettát vittem a gömb-utcai kórházba. Ó, bárcsak száz kocsival vihetnék!

1915 február 19. Nap-nap után szavalok a sebesültjeimnek, mindenemet kihordom nekik és mégis úgy érzem, hogy semmit sem teszek. Csak a salakját bírom megtenni annak, amire a lelkem vágyik.

1915 június 14. Nincs szavam. Nincs mit írnom. A világ kilódult a sarkaiból. Arra, ami most történik a világon, nekem, korlátolt eszű, megtanult szabályok és törvények szerint gondolkozó embernek, nincsen mértékem, nincsen kifejezésem.

Mindaz, ami máig az életemet kitette, betöltötte, most, íme, mind hazugsággá vált. Az élet felesleges, nélkülözhető cifrasággá lett. Most a gyilkolás az élet rendes folyása. Néhány hatalmas gazember egymással gyilkoltatja a népeket, akik nem haragusznak egymásra. Sőt! Ahol tehetik, összeölelkeznek és erővel kell őket szétválasztani és a lövészárkokba visszakérgetni. Milyen örület! Milyen gazság! Gyilkoltatni egymással az embereket és – félreállni biztonságba! Hová lesz ilyenkor a földről az igazság, melynek tiszteletére tanítanak bennünket gyermekkorunkban?

...Egy útmutató volna, mely némi megnyugvást adhatna az élet elviselésére, melyet a természettől tanultunk: a logika, a következetesség, az igazság. De az igazságot az emberek már úgy eltorzították, hogy már magától a szótól is megcsömörlik az ember. És mégis mindenkinek a szájában van. Ezt csúrik-csavarják, ezzel a szóval takaródnak a királyok, kormányok, papírbocskor-szállítók.

Senki sem elég hatalmas ahhoz, hogy az igazságot nélkülözze, de valamennyi olyan cudar, hogy beszennyezze. Ebben a háborúban a nemzetek színe-javát emberek kigondolta gépekkel tömegekben gyilkolják. Ömlik az embervér az igazság nevében...

[Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte Lehel István. Kiadja a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest]

Bordeauxban lapomtól a következő tartalmú táviratot kaptam: „Látogassa meg Észak-afrika mohamedán államait, tanulmányozza a szent háborúra vonatkozó török proklamáció hatását.” – Elhatároztam tehát, hogy Marokkóba, Algírba, Tuniszba és az angol Egyiptomba utazom.

Madridba mentem, ahol abban az időben Nordau Miksa lakott, akivel szemben a franciák azt az otromba tréfát engedték meg maguknak, hogy mint „osztrákot” kiutasították Franciaországból, igazi hazájából. Kérdést intéztem hozzá: „Kíséreljük-e meg egy zsidó hadtestet szervezni s Angliának felajánlani, hogy azt az új fronton, Palesztinában, foglalkoztassa?” Szkeptikus volt a tervvel szemben. A gondolat jó ugyan – mondta, de hol találunk zsidó katonákat? Az angol és orosz zsidók saját hadseregeikben harcolnak; a neutrális országokban alig van zsidó; ehhez jön még a zsidók régi, ostoba rajongása a törökök, „Izmael bácsi” iránt, amelytől maga Nordau sem volt egészen mentes. „Emlékszik beszédemre az 1909-évi hamburgi kongresszuson, amelyben bátor voltam az ifjútörökök asszimiláló tendenciái ellen tiltakozni? Ma sem tudom még elfelejteni ama kellemetlenségeket, amelyekben emiatt szentimentális idiótáink részesítettek. Minő joggon támadják meg a mi Izmael bácsinkat?” – „Doktor úr – válaszoltam –, hiszen ez csak legenda. Izmael nem bácsikánk minékünk. Hála Istennek, Európához tartozunk. Kétezer esztendő óta segítettünk a nyugati kultúrát megteremteni. A ‘Kelettel’ semmi dolgunk. Az ön saját szájából hallottam kongresszusi beszédeken e szavakat: Palesztinába megyünk, hogy Európa (morális) határait az Euphratig kitoljuk. A törökök jelentik ránk nézve a legnagyobb veszedelmet.”

Az öreg mester erre egy mélyenjáró szóval válaszolt, melynek értelme azonban csak később lett előttem világos. Megrázta okos fejét és így szólt: „Ez fiatal barátom, logika, a logika azonban görög művészet; a zsidók nem szeretik. A zsidó nem értelemből tanul, hanem a katasztrófákból. Nem visz magával esernyőt, ha borús az ég; megvárja, amíg megázik és náthás lesz – csak akkor jut eszébe, hogy esernyőt kell vennie.”

Marokkóban, Algírban és Tuniszban „nyomoztam”, vajon a török felhívásnak volt-e valami hatása és fennáll-e már egy mohamedán felkelés veszélye. Fiatal újságíróknak ezt tanácsolom; ilyen esetben nem célszerű egy mohamedánt kérdezni. A mohamedán már általánosságban is diplomata, de különösen akkor, ha fél.

Célszerűbb okos zsidó kereskedőkhöz fordulni, szefárd-zsidókhoz, akik már három vagy négyszáz év előtt ott telepedtek meg. Ha nem a saját zsidó érdekeiről van szó, akkor a zsidó messze és tisztán lát. Együtt él az arabokkal, előtte egészen őszintén megmutatkoznak; és még ha hazudnak is, a hazugság mikéntjéből kiérzi, hogy titokban mit gondolnak. És mindezek a zsidók Algírtól Tuniszig, biztosítottak – és a történelem beigazolta, hogy mindez megfelel a valóságnak: Felhívás „szent háborúra?” Tudtak ugyan róla, de csak annyit törődtek vele, mint a tavalyi hóval. „Csak ti, naiv európaiak gondoljátok, hogy az izlam még mindig hatalmat jelent, amely különböző népeket egy politikai feladatra egyesíteni tudna. A török maga nem hisz benne: Európa már száz év óta csapást csapás után mér a törökre, elveszi tőle a legszebb területeit és egyetlen izlam nemzet sem mozdítja meg a kezét, hogy segítsen a szultánnak, bár az kalifának nevezi magát. A németek naivan, mint az összes többi európaiak, rábeszélésték, hogy tegyen egyszer mégis kísérletet. Hiábavaló fáradság. A török kedvéért egy lélek sem fog soha megmozdulni. Majd lát még mozlim katonákat, sőt hadi önkénteseket is, akik a szultán szövetségesei hadseregére lönek.”

És így is történt.

Alexandriában várakozásom ellenére, igen élénk cionista környezetbe kerültem. Egy hajó néhány ezer menekültet hozott Jaffából. A törökök hirtelen a legcsekélyebb ok nélkül,

megparancsolták az arab rendőrségnek, hogy a zsidókat az uccán fogdossa össze és terelje csónakba. A rendőrség – Izmael bácsi – ezt a feladatát valósággal megható önfeláldozással végezte, bőven osztogatta a pofonokat, ágyneműt és készpénzt rabolt – és a tengeren, mintegy száz méternyire az olasz gőzöstől, az arab csónakos rendszerint megállította járművét és minden utastól egy font sterlinget követelt, mert különben belelőki a vízbe... Igyekeztem megérteni, hogy miért éppen ezeket a zsidókat utasították ki és nem másokat; voltak köztük kereskedők, kézművesek, asszonyok, gyerekek, gimnazisták, orvosok, süldő lánykák.

Mind a mai napig nem sikerült megállapítanom, milyen „rendszer” szerint jártak el.

[Jabotinsky Vladimir: Az alexandriai menekülttábor. In: A zsidó légió a világháborúban. Nekudah-kiadó, Munkacevo, 1931]

1915. júl. 26. **Ma jött az értesítés, hogy elfogtak**, és – csodák csodája! – sértetlenül kerültél fogságba. Fellelegezhetek, felvethetem a fejemet, még ki is csinosíthatom magam, ha kedvem tartja. Nem vagyok már aggódó, szorongó hadifeleség! Kikerültél abból a pokolból!

De nem tudok igazán örülni. Mint ahogy az elhagyott, üres teremben a lépések kongása érezteti az ürességet, úgy bennem az örömhírek, a hírek, amelyeknek örülnöm kéne...

Hogy hol vagy, arról nem értesít a Vöröskereszt, a mi földrészünkön-e, vagy az már a másik... Talán Szibériában ülsz most egy ládára könyökölve, és nekünk írsz, franciául vagy németül. Magyarul már nem írhatunk egymásnak. De biztonságban vagy! Uramisten! Ez mégis óriási! Mért nem tudok igazán örülni...

Huszonöt éves lettem ma két hete, és jó fél éve, hogy utoljára láttalak... Hideg februári nap, idegen város idegen utcáján futok, loholok a menetelő katonák mellett, sokadmagammal, fojtogatóan egyedül... *Jajde sudár, jajde sudár – a nyárfate-tee-je! Halványsárgade halványsárga annakale-vee-le...* Még látlak, a csapatod előtt lépdelsz kardosan, csukaszürkében, de mindinkább hátramaradok... Aztán a felvirágzott vonat, Rákóczi induló, integetsz az ablakból...

Mi ez? Mit jelent? Lehet az, hogy utoljára láttalak? Lelőnek, leszúrnak... Csak nem gondolkozni...

Jó, hogy ilyen láрма, tülekedés van körülöttem, lökdösnek, taszigálnak. Hogy tenni kell valamit, megváltani a jegyemet Pestre. Az is jó, hogy a máskor háromórás út most huszonnégy órai zötykölődés lesz, nem kerülök mindjárt fűtött szobába, terített asztal mellé...

[G. Beke Margit: *Történetünk: történelem. Tények és tanúk. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986*]

A faluban [Batiatyce] egy magasabb parancsnokság székel, alig néhány kilométerre a fronttól, a forgalom némely napon szédítő, az ember nem tudja megérteni, honnan jön a sok katona, sok szekér, sok ló, hová megy, s ha nem vonul tova, hol fér meg az alacsony csűrök, pajták, szellőzetlen házikók ölén, mint a madár. Az ágyúdörgés ideszáll, dörömbölve száguld, s hangjának rohanó ereje meg-megrázza az ablakomat éjjel, mintha surranva, mezítláb lopódzott volna ide szerelmesem, s türelmetlenül kopogtatna, hogy eresszem már be hozzám, mert megfázik a hűvös galíciai éjszakában. Hajnalban, talán három órakor, kukorékolni kezd a kakas élesen, az idegeimet nyiszálva, akárcsak egy somogyi faluban volnék, otthon, békés időben, de itt nem tudok aludni a tegnapelőtt learatott búza zizegő szalmáján, némán forgolódom s hangtalanul szidom az idegen kakast, amely ellopta az álmomat.

Itt üljük meg [1915] augusztus 18-ikát, a király nyolcvanötödik születésnapját.

A házakra zöld gallyak és ágak kerülnek, gondos kezek csinosítgatják a falut, azt sem tudom, honnan kerültek ide, a különböző színű zászlók sokasága leng a piciny ablakokban, a zsuppos házak ereszei alatt, a kémények mellett s a templomok tornyain. Katonák jönnek-mennek, lovasok vágatnak, mindnek a sapkáján tölgyfalevél reszket, megállnak, nézik a nemzeti színű lobogót, aztán a feketesárgát, a németet, még a félhold is föl villan egy kert bejáráján.

Augusztus 17-én gyenge fények reszketnek az ablakokban, a galíciai hűség halványan imbolygó szikrái, amelyek most erőlködve, tüntetve tűznek a szemünkbe, a falu végén felharsan a katonabanda s hangjai ráülnek a muzsikátlan, üres, kifosztott házak lakóinak szíveire. Mi van ezekben a szívekben? Lompos kölykek szaladgálnak, valahonnan egy fehér arc villan ki a homályból, nem tudom, lányé, asszonyé-e, komor férfiak ünneplősen emelik meg kalapjaikat s a zene jön, rohan, lampionok piros fénye ömlik szét az utca piszkos kövein, mint drága vér a szennyes avaron. Éljen és hoch váltogatják egymást, a zászlók hajladoznak a szélben s a feketesárga rásimul a magyar lobogóra... Ahogy egymagamban ödögök, csupa magyar szó üti meg a fülemet, magyar jókedv hangjait hallom s magyar tréfák zamatja pattog a langyos estben. Nem káprázat-e vajjon, hogy Galícia szélein járok? Most játsszák a magyar Himnusz.

Egy osztrák tiszt megkérdi tőlem, mi van a magyar Himnuszban, s amikor megmondom néki, csodálkozva suttogja, milyen gyönyörű. Aztán előveszi a noteszét s beleírja Kölcsey nevét...

[Berkés Imre: Vérvő falvakon át. Egy népfölkelő tiszt harctéri emlékeiből. Budapest, Magyar Kereskedelmi Közlöny kiadása]

Az angol kormány barakkokat adott és pénzt; egy külön osztályt szervezett a menekültek ügyeinek rendezésére. Az osztály élén egy finom, barátságos angol úr állt – Mr. Hornblower. Még egy másik névre is emlékszem, Mrs. Brodbandre, a legnagyobb barakk, a „Gabari” vezetőjére, akit a gyerekek „fehér úrnőnek” neveztek. Én is dolgoztam néhány hétig a „Gabariban”: ez a tábor ezerkétszáz lelket számlált, közöttük háromszáz szefárd volt. Két konyhát szerveztünk, egyet askenázi, egyet szefárd rítus szerint. (Azelőtt csak egy konyha volt, de a szefárdok közt formális lázadás tört ki; különösen a „leves” miatt panaszkodtak, amelyet úgy gyűöltek, mint a mérget...) Nyitottunk egy héber iskolát, egy gyógyszertárat és általában, szabályszerű önkormányzatot szerveztünk, még egy csapatnyi őrseget is. A táborban tizenkét nyelvet lehetett hallani a héberen kívül. Tiszta szerencse, hogy minden gyerek, majdnem valamennyi férfi és legtöbb nő, értett héberül – nem tudom, hogy lehetett volna egyébként egy ilyen gyűjtőtábor szervezni. Elkülönített osztályok voltak, volt egy marokkói, egy grúz és egy-néhány spanyol szoba, – és egy külön szoba a jaffai gimnazisták részére, akik nem vették be a chinint, mert a gyógyszerész nem tudott héberül. Erről jut eszembe, hogy a gimnazisták néhány hét múlva szerveztek egy labdarúgó csapatot, amely egy mérkőzés alkalmával legyőzte az alexandriai cserkészeket.

Minden reggel beállított egy nagy hadiszekér, egy ausztráliai katonával a bakon és két hatalmas ausztráliai lóval. Kizárólag abból a célból, hogy a tábor apróságainak alkalmuk legyen egy kicsit „lovagolni.” Az ausztráliai katonák megtanulták a héber „Jeladim henah” kiáltást és egy pillanat alatt tele volt a kocsi apró gyerekekkel. Néha egy ausztráliai tiszt is meglátogatott bennünket, Eliezer Margolin hadnagy. Ott állt köztünk, nézelődött, keresztényesen törte a jiddis nyelvet és nyilván álmában sem gondolt arra, hogy pár év múlva ezredese lesz az egyik zsidó zászlóaljnak és ugyanezek az „örök” ott lesznek a katonái között.

Az alexandriai zsidó hitközség jóindulattal nyitotta meg szívét és zsebét. Rafael Delia Pergola főrabbi, egy finom műveltségű flórenci – (sajnos, időközben már meghalt), a segédje, Abraham Abichsair, Edgar Suares bankár, Joset de Piciofio kereskedő, dolgoztak az irodában, pénzt, ruhát, ágyneműt, könyveket gyűjtöttek és elvállalták a menekültek képviselőjét a kormány előtt. Az askenáziak részéről sem volt hiány tetterős segítőkben: az öreg Levontin, a palesztinai Anglo-Palestine-Bank vezérigazgatója kölcsönöket kapott az egyiptomi bankoknál és pénzt osztott szét olyan menekültek között, akiknek Jaffában bankbetéteik voltak; Gluskin, a Rison le Gioni borpincék elnöke, minden reggel sorra járta a barakkokat ellenőrzés céljából. Margolis, a Nobels Oil Comp. keleti vezérigazgatója volt a pénztáros. Voltak nemzsidók is, akik önként vállalkoztak segítőmunkára; különösen egy szép francia asszonyra emlékszem, a zsidó Menasche báró feleségére. Be kell vallanom, hogy mindenkor, amikor egy kocsi friss kenyeret hozott Gabariba, megcsodáltam, milyen okosan tudott öltözködni: nagyon egyszerűen és mégis sikkesen – úgy rémlett, mintha a párisi divatháznak lett volna egy speciális modell toalettjük szegénylátogatások számára...

Itt, Gabariban, jött létre a zsidó légió. Két embernek volt benne igen nagy szerepe. Petrow orosz konzulnak és Josef Trumpeldornnak.

[Jabotinsky Vladimir: Az alexandriai menekülttábor. In: A zsidó légió a világháborúban. Nekudah-kiadó, Munkacevo, 1931]

Ahogy rajvonalba fejlődünk, még a lövészárók kiásása előtt járőröket küldtek ki. Fél óra múlva bevonult az első egy ingben, gatyában, mezítláb, kalap nélkül behozott, szerencsétlen, öreg paraszttal: kém. A székely járőrvezető hozta egy közeli faluból, ahol útjába került. A nyomorult „kém” jajveszékelve méltatlankodott a saját nyelvén, valószínű azt akarta bizonyítani, hogy itt valami tévedés van. Senki nem tudott vele értekezni. Bekötötték a szemét, megbéklyózták kezét, lábát és hátravitték. Egész éjjel sírt, nyögött és fázósan didergett. Nem tudom, hogy mi lett vele. Azt hiszem, hogy ha nem halt bele a félelembe, akkor eltalálta egy kóbor golyó, s ha netán megszabadult, mert elhitték az igazát, akkor a hidegrázás végzett vele...

Másfél óra múlva bevonult a második járőr is. Frunză tizedes, járőrvezető, miután jelentett a századosnak, visszatért mellém a lövészárókba. Éreztem, hogy mondana valamit, de próbáltam elkerülni a beszélgetést. Miután a körülöttem lévő elaludtak, suttogva megszólított.

– Uram.

– Mi van?

– Alszol?

– Ahogy látod.

– Verekedtem az oroszokkal.

– Csakugyan?

– Tényleg verekedtem. Lementem a dombról az ösvényen, elkanyarodtam a falu felett jobbra, amíg egy bokrosba értem. Ott megálltam. Attól tartottam, hogy ugyanúgy, ahogyan én, egy orosz járőr is betévedt a bokrok közé. Nem is mentem volna tovább. De a félnótás Pipera nógatott, hogy menjünk, nézzük meg, mi van tovább, csak nem esznek meg a muszkák, ha pedig verekedni kell, akkor verekszünk. Lőnek ők, lövök én is, és... Isten neki. Vagy mit mondasz te, Frunză, csak nem félsz? Régi, legénykorunkbéli elszámolnivalóm van vele. Mindig megkíméltem, mert szerencsétlen, az ördög vigye el, ha megcsapod, felbukik. Mindig azzal bosszant, hogy félek. Most sem hallgattam volna rá, de mások, Gridiék, faluszomszédok is hallották. Gyere Pipera, de ha valaki orosz fültövön vág, írd meg Vétának a másvilágról, hogy te másztál ebbe bele, saját fejedtől a halálba. És elmentünk. A bokros a domboldalban volt. Itt egy bokor, ott egy bokor, a legények nem nagyon hagyták el egymást. Szétküldtem őket. Mit akarsz? Odalő az orosz, és halomba hullnak. Szétzavartam őket és mondom a bolondnak: te maradj velem Pipera, tanúnak, hogy félek-e vagy sem. Elmentünk.

Koromsötét volt, nem láttunk a lábunk elé. Vakon caplattunk. Kezdt bosszantani, hogy belementem ebbe a hülye csapdába. Egyszer csak Pipera egy kicsit odébb elkezd piszezni. Hasra vágódunk mind a ketten.

Mozdulatlanul vártunk, mintha lépteket hallottunk volna a bokrok közül. Lapultunk, mint a medve járta málnavészben. Pipera berezelt. Föl akarok állni, hogy körülnézzek. Süvíteni kezdtek a golyók, megint és megint. Harminc lépésről lőttek az oroszok. Hogy találhatott volna akár egy golyó is abban a koromsötétben? Na, most Pipera, gyerünk! És rájuk rohanunk szuronyt szegezve.

Egy bivaly nagy óriás muszka állt elém. Nekem szegezve a szuronya. Én, ahogy a német oktatott, odaszúrok, visszalépek. Ő ugyanúgy. Nem találtuk el egymást. Addig-addig, amíg beleuntunk. Két lépést hátraleptem, az orosz a nyomomban. Marokra fogom a puskát, az orosz odaszúrna. Amikor odacsaptam csobánosan, keresztbe a puskatussal, kiejtette a kezéből

puskát, én meg a nyakának szegeztem a szuronyt. „Sztoj!” – mondja az orosz, mintha románul mondt volna. Fölemelte a karjait és lihegett.

– És?

– Semmi. Rettenetesen megsajnáltam. Arra gondoltam, ahogyan ott álltam a nyakának szegezett szuronnyal, hogy ő is olyan ember, mint én, hogy eddig soha nem találkoztunk, mi dolgom lenne vele? A földem nem szántotta el, a feleségemet nem ölelgette, a gyerekeimet nem ölte meg, keresztény, akárcsak én, nem magyar. Miért ölném meg?

Leengedtem a fegyvert, nyakon vágtam – csak azért, hogy el nem felejtsem – oldalra léptem, ő a másikra. Fütttyentettem a többiek után... Azok az örültek rohantak az oroszok után. Kevesebben voltak, mint mi. Csak öten, mi meg heten. Pipera azt mesélte, hogy az egyiket leszúrta, de én nem hiszem el. Hazudik.

Hát, ez volt a verekedésem az oroszokkal.

[Goga Eugen: Două Siberii. Din însemnările unui Ardelean, fost soldat austro-ungar și prizonier în Rusia. – Két Szibéria. Egy erdélyi, volt osztrák–magyar katona és oroszországi fogoly feljegyzéseiből. București, 1916.]

Gross hősi halált halt.

*

Nem tudok szórakozott lenni, az intelligencia a fejemben minden lépésnél eszméleten van, en suite szenvedek. Minden lélegzetem: én, én, én. Nem mehetek a tömegekkel. Úgy szeretnék valakire felnézni haldokolva, azt mondani, isten veled testvér, és meghalni. A háború éppúgy, ahogy az államok bajainak, úgy sok nyomorult és boldogtalan egyénnek is egy borzasztó megoldás, de biztos megoldás. Nekem? Itt sétálhatok ezüstfejű botommal és gondolkozhatom. Ezelőtt sokszor jól esett a gondolkodás, mostanában utálok gondolkozni.

*

Ma délután zárás után olyan gyerekességet csináltam. A Szabadság-téren mentem és úgy mentem, hogy a jobb lábam a járda szélén volt, a bal lábam lenn az úttesten. Végigmentem így a járdán és vissza is sétáltam és a botom folyton forgattam a levegőben. Még fütyörésztem is. Teljesen úgy jártam, mint akiknek korrekt lábuk van. Aztán meguntam és leültem egy padra. Nevelőnők stikkeltek a padokon, a virágágyak közt kis pubik és bábik karikát hajtottak, labdázta, hancúroztak. Egyik bábinek a labdája elém gurult, a vastag kis báb szalad utána, lehajoltam, hogy föladjam neki, a báb éppen a lábam előtt bukott fel, behunyta a szemét és úgy sírt, mintha el akarna ájulni, hirtelen kinyitotta a szemét és felnézett a cipőmre és elhallgatott és bámulta. Oly szerencsétlen vagyok és még azzal is kínozzom magam, hogy ilyen eseményeket feljegyzek magamnak. Viszont mindig jól esik magamról írni, erre rájöttem.

*

Ha egyenruhában járhatnék legalább, amíg a háború van. Ha vennék egy tisztított tiszti ruhát a Teleki téren és felvarratnék rá két csillagot, mint főhadnagy és vennék a hadfelszerelési üzletben egy Signum Laudist és sétálnék olyan helyen, ahol abszolút nem találkozhatom ismerősökkel, a Ferencvárosban vagy Újpesten. Sajnálának és imponálnék és akad nő, aki belemenne egy kalandba velem. Nem, hiszen az igazi tiszteket, akik sántikálnak, szintén nem sajnálják, vagy ha igen, az is mit ér? A nőknek nem érdekes. És azok a szegény sánta tisztek, akikkel velük érzek, nem éreznek velem. Ők katonák. Csak a lábuk sántít, én a lelkemben sántítok. Még a közkatonák, akik a háborúban megsántultak, még azok sem néznek úgy vissza rám, mint barátjukra vagy sorstársukra.

[Szép Ernő: A sánta fiatal ember naplója. Nyugat, 1916. 16. szám]

Vonatsebességgel szalad a kis motorcsónak. Hihetetlenül kék az Adria. A sorhajókapitány magyaráz. Mindent tud az Adriáról. Futunk, csak futunk kifelé. Már köröskörül nincs is egyéb, csak Adria. A tudós tengerész minden szava csak az Adria. És hogy egészen beteljük vele: a sirokkó a szemünk közé, a kinyíló szánkba fújja a sós vizet.

Elérjük az olasz aknamezőt. Furcsa kacskaringókban jöttünk el idáig. Vigyáznunk kellett, hogy a magunk aknáira ne fussunk. Jól kell ismerni a tenger utcáit. Aki itt eltéved, az a halálba téved.

Megindul az aknakeresés. Úgy fogják ki pályával az aknát a tengerből, mint a vad, rosszindulatú csikót a ménesből.

Az olasz aknák ellen sohasincs teljes biztosság. Ma kihalásszák őket és másnap éjszaka új aknákat raknak le az olasz hajók. Valósággal külön tengeri rendőrséget kellett szervezni az aknák ellen, amely mindennap razziát tart a veszedelmes tengeri apasok nyakoncsípésére.

Indulunk tovább az olasz aknamező fölött. Nekünk nem árthat, az apró motorcsónak nagyon sekélyjárású. Olyanok ezek az aknák, mint az anarchisták: csak az uralkodókat, a nagy csatahajókat robbantják föl.

Közelebb hajlunk a parthoz.

Egy pillanatra nyugtalanság. Mintha ellenséges röpköző közeledne. A motorcsónak közepén idegesen forog a gépfegyver. De csak a felhők úsznak az égen. Ám most a tengeren mutatkozik újság. Egy furcsa szürke cső látszik a vizen. Egyre közelebb úszik hozzánk. Aztán megáll. Egyre magasabb lesz. Mintha valami vízi növény nőne ki a tengerből. Azután zömök, szürke tömb látszik alatta, aztán hosszú, keskeny, hajókörvonal. Egy tengeralattjáró hajó áll meg előttünk. Kerek lap pattan föl a szürke tömbről és kibújik a hajó gyomrából a kapitánya. Hosszú haja a homlokába lóg. Borotvált arca csupa ideg. Karcsú, hajlékony alakján fekete szviter. Érdekes, hogy mennyire egyformák a tengerésztisztek. Valósággal nemzetközi típus alakult ki belőlük. Az angol, a német, az osztrák–magyar tengerésztisztet egyszerűen nem lehet megkülönböztetni egymástól. Úgy látszik, a tenger és a veszedelem a maga képére teremti őket.

A tengeralattjáró még jobban kiemelkedik. A kapitánya sárgarézcsövön valami parancsot kiabál le a hajó mélyébe. Az „U” megint emelkedik és arcunkba szórja a keserű tengervizet, amit kiprésel magából, hogy könnyebb legyen a teste. Azután még két ember bújik ki a kerek lyukon. A kapitány helyettese meg egy matróz. Tizenöt ember él Jónásként ennek a cethalnak a gyomrában. Alig is matrózok. A legtöbb mechanikus meg szerelő. A hajó belseje voltaképpen egy kis gyár.

Különböző manővereket végez most az „U”. Pontos, gyors a mozgása. Azután újra süllyedni kezd. Sohse is látszott belőle több, mint az, ami más hajónál a födélzet fölött van. A hajó testének csak a födele bújik ki a víz felszínére. Amikor újra süllyedni kezd, ez is rögtön eltűnik. Csak kis fehér szökökutat árulják el a körvonalait. Azután már csak a zömök, szürke tömb látszik és végül csak vékony, szürke csöve mered ki a vízből: a tengeralattjáró szeme, a periszkóp. Azután a szürke cső is lassan süllyedni kezd. Már csak húsz centiméternyi látszik belőle. Ekkor forogni kezd. Kerek kis üveg van beleékelve, ezt fordítja felénk. Látni akar bennünket. Amikor ez az egyetlen merev szem felénk fordul, a motorcsónakunk kapitánya lekapja a sapkáját és integetni kezd. Mi is lekapjuk kalapjainkat és búcsúüdvözlést integetünk. Szinte kísérteti elgondolni, hogy ezt ők sok méternyire a tenger alatt látják. Hirtelen elindul a tengeralattjáró. Egyre jobban távolodik, de merev üvegszeme még mindig néz bennünket.

Most messziről, ahogy a látó cső hasítja a vizet, mintha valami furcsa kacsza erőlködne a hullámokban.

Motorcsónakunk továbbfut. Valami úszik velünk szemben a tengeren. Csak nem valami elszabadult akna? A kapitány előveszi messzelátóját. „Isten szemének” nevezik a tengerészek ezt a minden tengeri vállalkozáshoz nagyszerűen hozzáalkalmazott, hatszorosan nagyító látcsövet. Isten szemének nevezik, mert – mindent lát. Most is rögtön meglátja, hogy csak fatörzs úszik a vizen. Az Isonzo megáradt vize sodorta ide. Csak nem a vértől áradt meg a folyó?

[Pogány József: A földreszállt pokol. Az Isonzó eposza. Budapest, 1916, Dick Manó kiadása.]

[Kratochwil Károly írja:] **Az ezred a decemberi pihenő után 1916 januárban a doberdói fensíkon, Polazzo mellett ismét állásba ment,** majd februárban a Monte San Michele kúpjait tartotta megszállva.

Március havában folyt le az ötödik isonzói csata. Az eddigi csaták szörnyűségeit meg fokozta az állandó esőzés. Az árkokban annyira felgyülemlett a víz, hogy az emberek éjjel-nappal vízben voltak. A levezetés lehetetlen volt. A Monte San Michele szikláit fedő vörös agyag feloldódott a vízben és ez a pocsolya átitatta a honvédek köpönyegét, ruháját, arcát és kezeit, olyan pirosra festve azokat, mintha terrakotta szobrok lettek volna. Így lettek ott harcoló honvédeink ‘agyag-ember’-ek.

[Schilhán László főhadnagy írja:] Boschinin túl egy kezdetleges futóárokhoz értünk; úgy véltük, hogy lehetetlen ebben az árokban a védőállásokig jutni. Az egész futóárkon meglátszott, hogy csak hevenyészve, nagy sietve készült, inkább csak a körvonalai voltak meg. A folytonos esőben az árok kimélyített részei teljesen megteltek sáros, agyagos vízzel és ebben az árokban kellett előrejutnunk. A nyakig érő pocsolyában 10-15 lépésre már szikla állta utunkat, amire felmáshztunk és így az ellenség lövéseinek kitéve, igyekeztünk ismét eltűnni a legközelebbi pocsolyában.

Teljesen kimerülve és csontig ázva érkeztünk az állásokba, ahol a Dante tollára méltó pokol várt ránk. A védőszakasz legénységét csak akkor ismertük fel, amikor megmozdultak, mert a rájuk tapadó sártól teljesen egyszínűek voltak az ottani vörös agyaggal...

A Vallone-völgyben elterülő barakkok mentén, az országúton már vártak ránk a mi fiatal, de már harcedzett vitéz szakaszparancsnokaink: Morvay, Petheő és Kner zászlósok, hogy századparancsnokaik szájából hallják legelőször, mi igaz mindabból a hihetetlenül hangzó szörnyűségből, amit a Biene 3. és 4-ről hallottak, hogy csakugyan igaz-e, hogy holnap a poklok-poklába menetelünk.

– Nézd, hogy néz ki a főhadnagy úr – mondja Morvay – még a fülebúbja is sáros.

– Hát a Kaszás főhadnagy úr! – szól oda az örökké vidám Petheő, – mint egy félrevezetett lovag vörösréz páncélban.

– Hallgass ganyé! – mordul rá a csendes humorú Kaszás. Majd a rosseb esz meg benneteket – veti oda zalai tájszólással.

Mi is csak most néztük meg egymást alaposabban és mi is elmosolyodtunk azon, hogy a természet mily különös egyenruhával ruházott fel bennünket. Egy csipetnyi száraz folt sem volt rajtunk és a ránk tapadó sártól átváltozott a „tábori zöld”-ünk cinóber-vörössé.

[Erdélyi ezredek a világháborúban. Szerk. vitéz Deseő Lajos ny. tábornok. Ardói irodalmi és könyvkiadó vállalat kiadása, Budapest, 1940.]

Szeptember 2-ika csakugyan a kritikus nap, meg a kálváriajárás kezdete. Egész éjjel nem tudtam aludni, azért sem, mert a sziréna rémes bűgása is izgatott Már világos van, pedig csak fél 5 óra... A fedélzeten, folyosókon szaladgálás, – a hajó áll. Gyorsan felöltözöm, kimegyek én is, a kabinokból az utasok vonulnak ki csakúgy felkapva magukra valamit. A hölgyek, – dehogy ígéző pongyolában – hanem rendetlenül, kócosan, bekötött fejfel tódulnak elő, mind akarja tudni, hogy mi történt, miért állt meg a hajó?

...A hajó teljes személyzete, mintegy háromszáz ember, össze van gyűlve a hajó egyik oldalán s néhány francia katona áll előttük. Mi történt? Az egyik magyar útitársunk, Horvatovich, a zombori fiú mondja el, hogy ő egész éjjel nem tudott aludni, várta, leste, hogy mi lesz? Jól elmúlt éjjel 3 óra, a hajó lassan, óvatosan s folyton bűgva haladt előre, amikor egy közeli másik hajó különböző színű jeleket ad, de a mi hajónk csak megy tovább. Egyszer csak egész közel előbukkan egy francia hajó, valami színes jelt ismételve, de mert a mi hajónk erre sem reagál, egy hatalmas lövést ad le, mire megállunk. Alig tíz perc után néhány francia tiszt hágcson felkúszik a mi hajónkra s csakhamar eltűnnek a parancsnoki irodában. Tehát, íme, fel vagyunk tartóztatva. Déli 12 óráig 20-30 fegyveres francia katona vonult fel a hajóra, akiknek töltényeket osztanak ki és szétvezényelik őket őrködésre. A francia tisztek csakhamar átveszik a hajó feletti rendelkezést olyképen, hogy minden hivatalos iratot lefoglaltak, a podgyász helyiséget lezárták s a kormányzó-hídon ők intézkednek. Már délután egy óra van, a mi hajónk napfényes, szép időben szépen megindul francia vezetés alatt. Előttünk megy egy-két mérföldnyire a francia csatahajó amely elfogta a mi „New-Amsterdam” hajónkat s utána kocogunk mi. Azért is elől megy a francia hajó, mert útközben a tenger alatt robbanó aknák vannak lerakva, azokat ki kell kerülni. Még meg is kell köszönni a franciáknak, hogy elfogták hajónkat, mert különben neki szaladt volna valami bolond aknának, ami ha felrobban, én bizonyára most nem írnám le ezeket a „kedves” emlékeket. A hajóélet csakhamar visszanyeri rendes képét, azzal a különbséggel, hogy az étkezéseknél bort és sört nem szolgálnak fel, sem a többi helyiségekben. A hajónk lassan halad, s mi is egykedvűen megyünk neki a bizonytalanságnak, fatálisan belenyugszunk sorsunkba, mert hiszen egyebet úgysem tehetünk.

Pont három óra van délután, hajónk ismét megáll és közelünkbe érkezik ugyanaz a francia hajó, a „La Savoy”, amely gróf Károlyi Mihályt és társait elvitte La Havre-ba s amely rövid idő alatt hadihajóvá lett átalakítva. Egy csónakon két magasabb rendű tiszt átjön a mi hajónkra, akik átveszik a Marconi-drótnélküli távírószobát s a készülékeket s egy jó félóra múlva ismét megyünk tovább, most már a „La Savoy” hadihajó vezetésével. Nem is vesszük észre, hogy visszafelé megyünk. A hajón levő francia katonák igen csendesek, csak járnak fel s alá, figyelik az utasokat, de nem szólnak senkihez s nem mutatnak kárörvendő arcokat. A tisztek igen udvariasak, egyikbe már bele is kötött a mi magyar leány útitársunk, mert szeretett volna egyet-mást kitudni, de nem sikerült. Megyünk, megyünk. Az esti szürkületben már látszik a Bretagne-part egyik világító tornya, amelynek fénye percekint felvillan. Esti 7 óra van, megyünk estebédre, de már senki sem öltözik frakkba. Az ebéd alatt hangos beszélgetés, mindenki sokat tud, de senki semmit. Étkezés után séta a fedélzeten, a tiszta égről tele hold mosolyog le, csillogó széles ezüst sávval hinti tele a víz felszínét. Egy kisebb hajó szalad el mellettünk s fényszóróval világít rá hajónkra, egy-két francia vezényszó, aztán eltűnik a sötétségben. A hajó ismét megáll. Már észrevehető sötétben is a partok árnya, ahonnan fényszemek világítanak. Már elmúlt 9 óra, ismét megindulunk, kísérve három torpedó-hajó által. A hajó gyakran megáll, mintha nem tudná, mi a célja, hová kell mennie. Meguntam a sok ácsorgást, elvonultam, lefeküdtem. Éjfél után Brest kikötője elé érkeztünk, ahol újból pihenés. Csakhamar előkerül három kis vontatógőzös, amiket drótkötelekkel hozzáérősítenek a mi lomha nagy hajónkhoz s lassan bevontatják a francia kikötő belsejébe, ami eltart reggelig.

Másnap délelőtt volt a hajón levő utasok egyenkénti átvizsgálása. Iratainkat átnézték, személyi adatainkat kikérdezték, jegyzékbe foglalták s számokkal láttak el. Egy-egy cédulát kaptunk, rányomva: „General de la Marini Balst”, azután a név és a szám 116. Semmi hatását nem éreztük annak, hogy parlamenti férfiak vagyunk. Egyforma bánásmód, de művelt, franciás. Délután megkezdődött az összes férfiutasok leszállítása a hajóról, kivéve az angol, francia, hollandi s az amerikai polgárokat. Sietve kellett összepakolni, a nőket beteretelték az ebédlőbe, még csak elbúcsúzni sem engedték azokat sem, akik családjaikkal együtt utaztak. Mintegy ezer férfit szállítottak le, előbb a II., III. osztály és fedélközi utasokat.

Reánk, az I. osztályú utasokra csak esti 6 órakor került a sor. A német katonákat egy külön vasdereglyére helyezték, hogy hová s merre vitték, nem tudom. Minket egy propellerre zsúfoltak össze kézipodgyászainkkal együtt. Az ebédlőbe zárt hölgyek a kis kerek ablakokból integettek zsebkendőikkel s elindultunk. Fegyveres katonák közömbös arccal néznek reánk, a hadifoglyokra, de ők sem tudják hová visznek. Egy fél óra telik s megérkezünk egy kis parti városkába, a neve: Le Fret.

A parton a már előbb érkezettek és nagy néptömeg várja a különös szállítmányt. Kiszállunk, magunkkal cipelve útipodgyászunkat. Fegyveres katonák kisebb csoportonként fognak körül s egy altiszt szigorúan követeli a négyes sorrendet. Az összegyűlt tömeg gúnyolódása, röheje és fenyegetődzésének sorfala között vonulunk be a kis városka piacára, oda vezetnek egy nagy, sötét üres raktárhoz, ahová mindenki köteles volt kézi podgyását letenni. Itt már nagy tömege volt a rendetlenül felhalmozott bőröndök, ládák, összekötött csomagoknak. Ezután sorba állítottak a kőparton. Eddig ment a dolog rendesen s kedélyesen tűrtük a szinte komikusnak látszó hadi elbánást. De csakhamar elborult a hangulatunk, mert az utolsó csoportban lévő egyik fiatalember nem akarta beadni a raktárba a kis kézitáskáját, amelyben pénze volt. A fegyveres katona ki akarta ragadni a kezéből, de a szegény polyák nem engedte. Láttuk a civódást s szinte elhült bennünk a vér, amikor a katona előveszi revolverét s minden teketória nélkül ott, előttünk belelő négyszer egymásután a fiatalemberbe, aki kezében a táskával, halva rogyott össze. A lövések nemcsak minket riasztottak meg, de a bámészkodó tömeg futva menekült a térségről, szörnyülködve a kegyetlenségen. Elképzelhető, hogy milyen hatással volt reánk ez a durva cselekmény s minő gondolatokat s érzéseket támasztott bennünk. A halottat csakhamar elhurcolták s aztán mintha mi sem történt volna, folyt tovább „a hadifoglyok szabályszerű kezelése.”

Sorba állítottak ismét, négyesével, mert fegyveres katonák között tovább kellett gyalogolni. Hogy hová, senki nem tudta. Egy francia kapitány elég udvarias volt hozzánk s Héderváry Lehel barátom terjesztette elő azon kérelmet, hogy én, mint öreg ember, nem bírom ki a gyalogolást, de fájt is a lábam, gondoskodjék valami járműről az én számomra. Meg is lett az eredmény, mert kiléptettek a sorból s külön állítottak, de két szuronyos katona őrizete alatt. Fáradt voltam, a közelben ott volt egy hajókötél erősítő alacsony kőoszlop s kegyes engedelemmel szabad volt arra ráülnöm. Már este 8 óra volt, amikor a menet megindul s én ott maradok egyedül azon a tengerparti kövön, apatikusan várva, mi fog velem történni? Mellettem a két zord katona, fegyveresen, de némán, buta pofájuk most is előttem van. Lassankint egy kis embergyűrű keletkezik körülöttem, részben sajnálnak, többen kárörvendenek, gúnyolnak, de a két katona leintésére abbahagyják csúfolódásaikat. Meg is szólítanak, de nem tudok a nyelvükön, annyit azonban igyekeztem megértetni, hogy én nem vagyok német, hanem magyar. Egy fiatal hölgy férközik hozzám, aki beszél németül s kérdésekre közli, hogy a gyalogment csoport egy öt kilométerre lévő várerődítménybe kísértetett.

Kínos félóra telt el azon a hideg kövön. Hűvös is volt, kissé fáztam s az aggodás is lehűtött. Egyszer csak előáll egy hatalmas marcona ló által vont nagy kétkerekű talyiga, amely tele volt katonakenyérrel, profunttal, még alig volt kihűlve. Rám intenek, üljek fel! De igen magas,

nem tudok felhágni, hát felsegítenek, inkább fellöknek a kocsis elöl lévő ülőhelyére, aki nagyot káromkodik, mert egy beteg fiatalember már ott ül s ha én is odaülök, a kocsisnak gyalogolnia kell. Elég gorombán megértetik, hogy üljek hátra. Helyet csinálnak s elhelyeznek a kenyerek tetejére, háttal a kocsisnak. A lábaim lelógtak a kocsiból. A kenyeres kocsi nyekeregve megindul, három szuronyos katona kíséri gyalog, a publikum röhög s gúnyolódva kiáltozik, mintha szerencsés utat kívánnának. Éhes vagyok s áldom a szerencsés végzetet, hogy kenyeres talyigán vagyok. Intek az egyik katonának, hogy szeretnék enni, de nem engedi. Egy félóra múlva a katona is megéhezik, belevág bicskájával egy izmos profuntba s engem is megkínál egy karéjjal. Vacsorázunk. Én is, a katonák is, a kocsis is, csak a beteg fiu nem eszik, kérdi később az egyik katona: Bon? A fejemmel igent intek s ő morog tovább, bizonyosan azt mondja: Fene a hasadba! A kocsis is fenyegetőleg int felém az ostorával, valószínűleg a lovát sajnálta, azért haragudott reám, – de a katona leinti.

Tele holdvilágos éjszaka volt, nagy csend, csak a kenetlen szekér nyikorgása, a ló patái, meg a mellettem gyalogolok léptei hallatszanak. Egy kápolna előtt haladunk el, kilátszik nyitott tornyából a kis harang s engem elfog az áhítat, némán imádkozom s hazagondolok, ahol senki sem sejt, hogy én merre bolyongok. Az is eszembe jut, hogy én itt még áldozata is lehetek elhagyatott magányomnak. Valami durva katonának kedve telik egy kis harci dicsőségre, engem lelő vagy keresztül szúr, kirabol s aztán ráfogják, hogy meg akartam szökni vagy ellenkeztem. Mert bizony ez könnyen megtörténhetett volna, csak a jó Isten őrzött meg tőle. A menet halad. Egyik emelkedésnél egy másik ló is előkerül, eléje fogják a réGINEK s most már két ló vígabban húzza a kenyérrakományt, meg a két hadifoglyot. Már esti tíz óra van, amikor beérünk egy kis városkába, Crenzon a neve. Az utcán nagy csoportosulások, a bretagnei asszonyok fekete ruhában, fehérés fejkötőkkel, gyerekek, suhancok egy-egy csoportban, akik már átélvezték a gyalog elvonult hadifoglyokkal való „humánus” elbánást, amiből most aztán nekem is kijutott, szegény öreg fejemnek.

Szerencsétlenségemre megállunk egy korcsma előtt. Én némán, szomorú arccal felnézek egy ódon templomra, hogy ne lássam a fenyegetéseket, elég volt hallanom a gyűlölködő kiabálásokat. A csoportosulás mindig nagyobbodik, a hangzavar növekedik, gúny, szidalmak központjában vagyok, amióta az én mérges kocsisom röhögve mutat reám, az áldozatra. A tolongásból előkerül egy testes pékegyenruhás alak s gúnyolódva, hangosan beszél fel hozzám, minden egyes mondását gúnykacaj, otromba röhögés kíséri. Az izgatott tömeg nyelvét nyújtogatja, felém köp, szidalmaznak s a merészebbek ráütnek botjukkal a lelógó lábaimra. Ez már egy kissé sok volt, még a kísérő katonáknak is, mert puskatussal üzték el a szemtelenül gúnyolódó suhancokat. Tessék elképzelni az én kegyetlen helyzetemet, csak egy visszagúnyoló mosoly kellett volna s engem ott agyonvernek. Végre megindulunk, a tömeg tovább kísér, az elmaradottak kövel hajigálnak, egy-két dobás talál is, nekem már mindegy. A városka végén, egy befordulónál, az én fegyveres katonáim útját állják a kísérőknek s én megszabadultam ebből a keservesen kínos helyzetből. Ez volt reám nézve a legsúlyosabb meghurcolás francia fogságom ideje alatt. Alig haladtunk egy kis félórát, utolértük a gyalog menetelő csoportot, akik ott sorban állottak egy várnak kapui előtt. Milyen boldog örömem volt, amikor újra megláttam Hédervári Lehel és Búza Barna komiszkenyeres pajtásaimat.

[Albisi Barabás Béla: Emlékirataim. 1855-1929. Arad, 1929, Corvin Könyvnyomdai Műintézet]

Egy alkalommal írni-olvasni jól tudó, értelmes és lehetőleg magyar fiúkat kellett küldeni a szegedi telefonista tanfolyamra. De nem nagyon voltak bőviben az ilyen fiúknak... Minden ügyesebb ember vagy altiszt, vagy valamilyen műszaki volt. Így küldtek el engem is.

Szeged külső részén, valami hasznavehetetlen területen voltak a „cserepes” barakkok. Itt volt a tanfolyam. Mindig kedvem lett volna telefonistának lenni s habár soha egy szót vagy lépést se tettem ezért, mégis ide kerültem. A barakkok hűvösek voltak és tiszták s a bánásmód a lehető legjobb volt, amilyen csak lehetett a monarchia hadseregében. De nemcsak ezért szerettem telefonista lenni, hanem kifejezetten emberbaráti és háborúellenes szempontból. Nem szerettem volna egyenesen ölni vagy szúrni. S bár tudtam, hogy ez képmutatás, mert a háború szolgálata, bárhol is legyen az ember, az öles érdekében van, de a saját kényelmemre és lelkiismeretem megnyugtatóására gondoltam elsősorban. (Már említettem, hogy azon az úton voltam, hogy, talán az olvasmányok hatása alatt, érvényesülni vágyó, kis-karrierista legyek és természetesen mindenben, önmagam lelki kényelmét kerestem.) Hiszen a telefonistáknál az életveszély ugyan állandó, mert sokszor, sőt rendszerint akkor kell kimenni, a legnagyobb ágyútűzben, amikor még a gyalogság is elbúvik, de mégis a tényleges ölesre ritkán kerül a sor, mert rohamra – ettől irtóztam legjobban: brr... valakibe beledöfni a szuronyt! – nem kell mennie. Illetve még a rohamnál is a drótot húzza és a telefonszekrényt cipeli a telefonista.

...A tanfolyamon szokatlanul jó bánásmód volt. Egy szakaszvezető, aki Makón kereskedő, „Iritz bácsi” és őrmester, Somogyi, aki nem tudom, civilben miféle volt, alighanem szocialista, ezek voltak a tanfolyam tényleges vezetői. Tisztek is voltak, de azokkal az oktatásnál sohasem találkoztam. A tanfolyamparancsnokot, Jány századost két hónap alatt egyetlen egyszer sem láttam.

Ez a két ember, Iritz és Somogyi, bebizonyította, hogy a legvegyesebb „emberanyagból” (németek, románok, szerbek is sokan voltak köztünk) igazi közösségi érzékkel, harmonikus és felelős emberi közösséget lehet alakítani, még a kényszerből szolgáló katonákból is. Mert nem áll az, hogy csupa írástudó és értelmes embert küldtek a tanfolyamra, bárha úgy szólt is a parancs. Egyes századparancsnokok csak azért is ellene cselekedtek a felsőbb parancsoknak, mivelhogy azok a nagyurak nem tudják, hogy a harcoló bakának kell a legügyesebb és legokosabb embernek lennie, nem pedig a mindenféle lógósoknak. Máshol meg egyszerűen nem is volt megfelelő ember és olyat küldtek, amilyen éppen volt. Csak a neve legyen jó. S papíron minden név olyan jó. Így aztán voltak olyanok, akik alig tudtak magyarul. S voltak öregebb népfelkelők, akik világeletükben az eke szarva mellett és az istálló körül hírét sem hallották a Morse-jeleknek és a helyesírásnak. Az ilyeneket azért küldték, hogy majd jó lesz lövezetőnek. Igen ám, de nem lehet mindenki lövezető és a tananyagot mindenkinek meg kell tanulni. És itt ennek a két embernek a hatása alatt, ha a tananyagot nem is sikerül teljesen belevetni a nehéz fejekbe, de az önkéntes fegyelem, a tisztaság, meg a bajtársi szellem terén nagy eredményeket értek el. A tanfolyam katonái nem voltak piszkosak, hanyagok, rendetlenek, mint a pótszázad katonái. Pedig a hálószoza az ebédlő és egyben a tanterem is. Soha, nemhogy fegyelmi büntetés, de még rossz szó sem hangzott. És nem azért volt így, mert a harctértől félték az emberek, mint gondolni lehetne, hiszen attól minden pótkeretről félhettek, mégis piszkosak és hanyagok voltak; hanem ez a két jó ember olyan erkölcsi erőt adott a jósgával, hogy semmiféle erőszakkal sem érhetek volna el hasonlót...

Azonban egy igen-igen nagy baj volt itt is. A tanfolyamnak nem volt saját konyhája, hanem a szomszéd barakkban egy honvéd pótzászlóalj volt, a szegedi 5-ös honvédektől, ott adtak enni. S ha már Debrecenben is az volt a hadsereg gazdászaktikája, hogy a parasztok pedig tartsák el a fiaikat, itt még inkább az lett. Ráadásul a szakácsok asszonyok voltak, idős asszonyok, a legellenszenvesebb boszorkányfajtából, akik disznókat hizlaltak a maradékon. Na, a háború

elején, amikor még az élelmezés is bőségebb volt, s a módosabb parasztok gőgösen megvetették a kaszányai kosztot, meg aztán nem volt még annyi távoli vidékről való ember a pótkeretnél, ezt nem is lehetett kifogásolni. Ostobaság lett volna kárba veszni hagyni a sok jó maradékot. De most, amikor már éhségtől szédelgő bakákkal volt tele a város, ez a disznóhizlalás nem volt tiszta dolog. Mert a szakácsnők mindig arra törekedtek, hogy maradék legyen a disznóknak s nagyon kicsi kanállal mértek. Emiatt sok morgás és átkozódás volt, a bakák néha hangosan szidták a szakácsnőket, de mindez nem ért semmit. Hangban és erélyben a főszakácsnő túlszányalt tíz zupást. Úgyhogy az olyan emberek, mint én is, utáltuk a huzakodást és inkább hallgattunk és koplaltunk. Annál is inkább, mert végül a konyhára csak mi, a szegény napszámosfajták jártunk, akiknek sem pénzük nem volt, sem „hazai” nem jött. A többiek, a pénzesek, kivették a kosztpénzt és kinnékezők lettek. Az összes altisztek pedig a városban érkeztek. De én nem mehettem, mert pénzem nem volt, a kosztpénz meg kevés lett volna. Szólni nem mertünk a konyha ellen, mert féltünk a megtorlástól. Hiszen hallottuk, hogy mentek már kihallgatásra a főszakácsnő ellen, de nem lett semmi baja, a panaszt tévőket meg megbüntették. Különben mi átmenetileg vagyunk itt, míg a harctérre nem megyünk, addig már kibírjuk, azt hangoztattuk. Inkább megpróbáltam más úton pótolni a kosztot.

Hazulról nem kértem pénzt. Nem azért, mintha éppen nem küldtek volna, hanem legényes büszkeségből. Mert a szüleim, amikor elmentem önként katonának, nagyon haragudtak és azt mondták, hogy ha én nem törődöm velük, ők se törődnek énvelem. Nem küldenek egy vasat sem soha. Rendben van, mondtam, nem is kell. Persze eddig nem is volt rá komoly szükségem. Most lett volna rá szükségem, de büszkeségből nem kértem. Egyszer küldtek ugyan egy csomagot, de hát a háború alatt Szeged nagyon messzire volt Debrecenről, a csomag valószínűleg bejárta a monarchiát, mert megromlott benne minden, amire odaért. Pénzt is küldtek egy keveset, azt is, meg a zsoldomat is – mivel más szükségleteim nem voltak – élelmiszerre költöttem, mégis csak éheztem. A markotányosok, ha hoztak is afféle hadilisztből sült kis lepényeket vagy pogácsákat, hús fillér volt darabja, de számlálatlan mennyiségben megettem volna. Itt már csak hat napra adtak egy kilós kenyeret, de az semmi volt. A leghajszálhasogatóbb beosztással se tudtam vele kitaratni. Ha pénzem lett volna, akkor valami módon csak juthattam volna némi élelmiszerhez, de így nem. Egyszer-egyszer úgy segítettem magamon, hogy a távolról jött népfelkelők módján én is elmentem a szakácsnőhöz maradékért. Közben ugyanis parancsot adtak, valami baj nyomán – egy baka talán nekiment a szakácsnőnek és botrány lett belőle –, hogy aki jelentkezik, maradékot kap. Egy csajkával hát megettem a sorban, a másikat a soron kívül, eggyel meg elvittem, hogy majd este lefekvéskor megeszem. Minden este verestökleves volt, már egészen öreg és veres volt a tök, mint amikor a disznónak és a lónak szoktuk adni, mert a termelők hiába szállították be zölden, a raktárban megérett. De én nem is a tök verességét kifogásoltam, mert zöld állapotban talán még tartalmatlanabb és vizenyősebb volt, hanem a szűz állapotát. Zsirtalan volt és hideg. Hiába ettem meg egy csajkával, ha kenyér nélkül ettem, pár óra múlva megint éhes voltam. S esténként nem tudtam az éhségtől elaludni, ezért még lefekvés előtt megint megettem egy csajka töklevest. De ez csak a tanfolyam vége felé volt, mert eleinte, amint mondtam, nem adtak maradékot se.

Olyan nagy volt a katonák kenyér utáni vágya, hogy egyszer egy alsóvárosi pék, aki nem tudom, milyen úton, nagyobb mennyiségű jegyen felüli liszthez jutott, megeresztette a katonáknak, apró porciókban, a kenyeret. A Mars-laktanya mögött lakott egy mellékutcában. S olyan hamar elterjedt a híre, hogy estefelé ellepték a katonák az utcát s mert vagy nem volt már kenyér, vagy nem mert adni a csődület miatt, katonai készültséget kellett kirendelni a tömeg szétozlatására. Máskor is megesett, hogy valamelyik kaszányában megjelent egy-egy baka egy-egy darab meleg kenyérrel. Rozsdabarna volt és keserű, de azért jó lett volna. De mire én odakerültem, sose volt már belőle.

[Veres Péter: Számadás. Önéletrajz. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1955]

1914 Október 2. **Ma délután érkeznek a németjeink.** A községi gárda már reggel leakasztotta vadászfegyvereit. A lakosság izgatott, az asszonyok többnyire félnek. Attól tartanak, hogy Barbatre és Guériniere környékén incidensekre kerülhet sor. Az emberek fenyegetőznek, hogy kövekkel dobálják meg az elvonuló internáltakat.

4 és 5 óra között kellene érkezniük. A táboruk készül. A kastélyban egész nap mindenfelé csak vágnak, szögeznek, fűrészelnék. Valóságos népvándorlás zajlik, mindenki látni akarja, hogyan lesznek elhelyezve.

4 óra. Társaimmal együtt valamivel a hivatalos idő előtt bezártuk a pékségünket. A helyszínen már rengeteg ember gyűlt össze. Látni-e valamit? Nem, még semmi sem mutatkozik. De a fegyverbe öltözött gárda készülődik már, hogy kivonuljon a város bejáratához, és fogadja az érkezőket.

A rakpart. Itt is tömeg. A távolban fekete sokaságot pillantunk meg, amely az út hosszában kigyózik. Két-három kocsi emelkedik ki belőle. Ők azok? Igen, nemsokára semmi kétségem, hogy ők jönnek.

A három híd közül, amelyeken a kontinens felől jövet át kell haladni, mielőtt Noirmoutier-ba érkezniük, az oszlop elérte az elsőt, a Pont de Bonne-Pogtie-t (Kétségkívül Bonne-Poigne; de itt így írják és így is ejtik. – L. Troussier jegyzete.) Nemsokára eléri a másodikat, a Pont d'Arceau-t. Húsz perc alatt itt lesznek, már a Pont de l'Écluse felé tartanak.

A Pont de l'Écluse a város kapuja. A községi gárda már felsorakozott itt. Néhány pillanattal később megérkezik a polgármester, azután a vámőrök jönnek a főhadnagyuk vezetésével, csizmásan, revolverrel az oldalukon, leeresztett állszíjjal. Az oszlopot hosszabb időre eltakarja az Arceau magasa. Végül felbukkan a híd közepén, majd ereszkedni kezd. Messziről nagyon népesnek tetszik. Oldalt katonák kísérik; a menetet a csendőrmester vezeti.

A hatóságok mintegy száz méternyire előbbre mennek az úton; az oszlop megáll, a hivatalosak tárgyalnak. Majd az oszlop a polgármester vezetésével megindul, a polgármester mellett a vámőr főhadnagy és a tengerészeti hivatal vezetője lépeget. A katonák, a vámőrök, a csendőrök és a községi gárda tagjai a hát- és oldalvédelmet alkotják.

A menet a városba ér, azaz inkább megkerüli a várost a rakpart felől. A tömeg kíváncsiskodik, gúnyolódik, kétségtelenül ellenségesen viselkedik, de tüntetésre nem kerül sor. A tér sarkán, ahol megálltam, odakiáltják a katonák felé, hogy Vive la France! De ez minden.

A tér feketéllik a tömegtől. A foglyok még elég szilárd léptekkel vonulnak, előttük a csomagjaikkal megrakott három kocsi és néhány sántikáló bajtársuk halad. Portól piszkosak, borotvátlanok, legnagyobbbrészt mértéktelenül megnőtt hajzatot viselnek. A külsejük nem alkalmas arra, hogy szánalmat ébresszen a szemlélőben. A foglyok eltűnnek a kastély kapujában. A tömeg kis híján követi őket. Aztán a kapu becsukódik, és az emberek mégis maradnak. Mivel tőlem nem tartanak, egy alkalmas pillanatban sikerül bemennem az adószedő társaságában. A németeket már felsorakoztatták az egyik oldalon, az osztrákokat a másikon, és éppen a névsorolvasás kezdődik.

Előbb a községi gárda parancsnoka próbálkozik, de mivel nincs kiejtése (*rosszul ejti ki az idegen neveket* – L. L.), senki sem válaszol. Az egyik fogoly, aki nagyon fesztelenül viselkedik – azt mondják, német tanító –, ajánlkozik, hogy újrakezdi az olvasást, és ekkor minden jobban megy.

Az emberek most elcsigázottnak látszanak. Többen megrohanják a vizes hordót, megtöltik a palackjaikat, és miután ittak, leheverednek az udvaron a fűre. Sok közöttük a piszkos,

rongyos, visszataszító és ellenszenves külsejű munkásféle. Egy zöld kalapos, borotvált képű, aranykeretes szemüveget viselő Herr Professor olyan, mintha egy Hansi-albumból lépett volna ki. Néhány fiatal fiúval, a tanítványaival van itt, és azt a kedvezményt kéri, hogy ne válasszák el tőlük.

Túlzott udvariassággal, sőt aggodalmasan érdeklődnek. „Kapunk-e valamit enni, monsieur?” A vacsorájuk kész; ma este a szobáikban kapják meg. Beosztják őket chambrée-k szerint, mindegyik chambrée-hoz kineveznek egy főnököt, aki felel a rendszabályok betartásáért, majd a donzsonba vezetik őket, ahol a szalmakötegekkel ellátott helyiségek szolgálnak hálótermekül. A katonák azokban a házakban rendezkednek be, amelyekben a legutóbbi napokig a felügyelő és néhány más család lakott. Megkapják az ágyakat is, amelyeket a régi plébániáról hozattam át, mivel a menekültek, akiknek szántuk őket, nem jönnek.

Október 3. Kora reggeltől a kastély és a tornyok teteje tele van osztrákokkal és németekkel, akik a környékkel ismerkednek. Mások kiheveredtek az udvarra, és napfürdőt vesznek; egyik részük a munkásokhoz csatlakozott, akik az elhelyezésükön dolgoznak. Ma nem olyan rossz a külsejük, mint a tegnap, és őrjöknének az a véleménye, hogy nem kell félni tőlük. Csaknem egyöntetűen egy kázinó felállítását kérik.

A tengerészeti hivatal vezetője elvállalta a tábor általános igazgatását. Az ellátással az egyik volt alpolgármestert bízták meg. Egy idevaló, Champignyból menekült orvos ingyen felajánlotta szolgálatait a városvezetésnek; ki is nevezték tábori orvosnak. Feladatát katonásan akarja ellátni, és már a ma reggeli látogatása során kórházba küldött egy szegény tízéves gyermeket, aki sírt, amikor elszakították az apjától...

Október 6. A mi osztrák-németjeink csak azzal nyilvánítják ki kastélybeli jelenlétüket, hogy hosszasan elálldogálnak a mellvédeken vagy a donzson tornyain. Lassanként berendezkednek; a kázinójuk működik. Egy túlságosan virágos stílusú levélben túlságosan is sokaknak mondanak köszönetet mindazért, amit értük tettek, de közben bizonyos körülmények megjavítását is kérik.

Iskolába menet vagy iskolából jövet néhány gyerek és a mellvéden álldogálók között kölcsönös szidalmazásra és kódobálásra került sor. Az elmúlt éjszaka egy lengyel öngyilkossági szándékkal levetette magát a falról, mivel összeesett egyik fogolytársával, nyilvánvalóan egy némettel.

Október 11. (...) A prefektus főként a nemkívánatos elemekkel foglalkozik, meglátogatja őket a teljes létszámú községi vezetőség és ellátási bizottság társaságában, megbizonyosodik afelől, hogy milyen bánásmódban részesülnek, miként laknak, milyen a táplálékuk, elfogadja a reklamációkat, de csakis írásban. Végül – és ez a legfontosabb programpontra – elvezeteti magát a kikötő túlsó oldalán álló sóraktárhoz.

Ezek a faépítmények nagyon jó állapotban vannak, rendkívül tágasak, és a prefektus úgy látja, hogy itt még hat- vagy nyolcszáz további hadifoglyot vagy polgári internáltat fogadhatunk. Minden erőnkbe tülkölünk: hogyan fogjuk táplálni őket? A prefektus egy kiterő mozdulattal válaszol. Tekintetbe veszi a megjegyzésünket, de egyebet nem ígér. Az az érzésem, hogy el kell viselnünk ezt az újabb inváziót is...

[Louis Troussier: *A háború noirmoutier-i szemmel*. In: Lőrinczi László: *Utazás a Fekete kolostorhoz*. Irodalomtörténeti riport. Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005]

Az első temetés. Szegény Jungblut éppen akkor vágódott el az udvar kövezetén, mikor az orvostól lejött, ki megállapította róla, hogy nem elég beteg a hazaszállításához, rögtön kórházba vitték, hol még az éjszaka meghalt. Valami húszan kísérhetjük utolsó útjára. Négy társunk vállára veszi a fekete lepedővel bevont fakoporsót és megindulunk a templom felé. A falu legfélreesebb útjain megyünk keresztül, nehogy a nép tüntessen ellenünk. Az öt négyes sort mindkét oldalról katonák veszik körül. Egyetlen gyászi pompánk a lépések komor üteme, melyet erősen visszavernek a szűk utca házfalai. Én a halott családjára gondolok, mely valahol messzi, egy kis német városban él. Nem hallják-e a lépések borzasztó zaját és nem szorul szívük össze?... A templomban ránk csukják a kaput. A nagy ablakon át beszűrődő fény megcsillog a márványokon, aranykereteken és ragyogóvá tesz egy fehér, fából faragott Mária-szobrot, melynek arcáról lesugárzó naiv jószág simogatólag nyúl szorult szívem felé. És látod, a pap, úgy megy a halott elé kíséretével, mintha francia halott lenne... Francia halott!... Ezen a helyen, úgy látszik, nem ismernek nemzetiséget. Ha cselekvő ember lennék, gondolom magamban, most odamennék a szenteltvizet hintő pap elé és megcsókolnám a kezét... Az egyetlen kezet, mely ránk nem sárt és nem követ dobott. Ugyanazon az úton megyünk vissza a temetőbe. Egy félreeső helyen sötétlik már a gödör. Néhány szóval búcsúztatom Jungblutot, kit nem is ismertem, de kit a fogság testvéri közelségbe hozott mindnyájunkkal. Mikor távollevő és mit sem sejtő hozzátartozóiról beszélek, a velem szemben álló francia káplár szemét előnti a könny. Nem vagyunk-e mi mind árva, kitaszított gyerekek, kiket a sors elűzött a napfényes tájékról, sötét, gyűlöletes helyekre szenvedni, egymást ölni és csóktalanul sírba feküdni?...

A préfet látogatása. Már napok óta súroljuk, meszeljük a szobákat. A szalmazsákot friss szalmával tömjük s a végére kis spárgát varrunk, hogy nappal ennél fogva fellógathassuk a falra. Az undorító sergent egész nap a nyakunkon ül. Mindig újabb és újabb ötletei vannak, melyekkel tisztaságot, rendet és lakhatóságot akar varázsolni a fekete kolostori szemétdombon. Egy délben az előkészületek elérik tetőpontjukat. A réfectoire asztalára tányérokat és evőeszközöket terítenek fel őrmesteri rendeletre az internált pincérek. Ezen már mindenkinek nevetni kell! Az őrmester dohogva, piros füllel hagyja el az „ebédlőt” a gúnyos nevetések hallatára. A komédiát szinte már ő is sokallja. „Ezentúl mindig így lesz” – jegyzi meg, mikor kilép az ajtón. Egy óra felé végre megtörténik a nagy esemény: a katonák tisztelgő sorfala között bevonul kíséretével a préfet. Sovány, beteges arca eltűnik a nagy sapka és a bundagallér ölelkező szűrőzetében. Ő mondta, mikor a rohadt máj miatt reklamáltak nála a sables d’olonne-i internáltak: „Dögöljete meg!” Az ő luconi dépotjában pusztított a tifusz az internált asszonyok gyermekei közt anélkül, hogy egy francia orvos betette volna oda a lábát. Pedig francia nők is voltak a gyűlölt boche-ok feleségei között. Egyik anya, ki két gyermekét vesztette el, mint egy örült, úgy rohant a vasrácsos ajtónak és átkozta Franciaországot, saját hazáját, a bajonettes katonák előtt, kik a jogos düh ez elemi kitörése előtt moccanni se mertek. Mi gondolunk minderre, mikor bémész, s az udvaron elszórt csoportjaink között elvonul a préfet két magas amerikai közt. Egyikük se néz ránk. Van valami tekintetünkben, mitől fázik az úri porkoláb. Csak mikor készen a látogatással, újra az őrség közé áll, közel a bejáráshoz, akkor fordul meg még egy utolsó tekintetet vetni ránk. Először diadalmaskodó ez a tekintet: a sovány, betegeskedő örömtelen ember kéjelgő tekintete ennyi fiatal, egészséges ember nyomora, szenvedése láttára, a francia főadminisztrátor tekintete ily sok bezárt, ártalmatlanná tett boche láttára – – – de az ártatlan szenvedésnek ez a hallgatag, szoborra fagyott tiltakozása, ami most az udvaron egyszerre és egy tömegben szeme elé tárul, mintha e gyűlölködő emberkének is belemarkolna szívébe, mert leveszi rólunk szemét, gondolkodni látszik és végül magához intve az őrmestert, kezével olyan mozdulatot tesz, mint a kocsis, ha a gyeplőt kissé meglazítja: „Lâchez un peu!”... mondja s mi a távolság ellenére világosan halljuk amit mond.

Mikor az ajtó betevődik mögöttük, a katonák leteszik puskáikat s az őrség felé vetődő internáltakkal szóba ereszkednek. Eddig tilos volt nekik velünk beszélni. Lolot is, a göndör szőrű, fekete kutyát ismét bebocsátják hozzánk. A felszolgálók gőzölgő vödrökben hozzák a mintaebédet. A nap előbújik a felhők mögül... Az egész ragyogó kora tavaszi világ ismétli, visszhangozza fényben, hangban és illatban: Lâchez un peu!

[Kuncz Aladár: Fogsági feljegyzésekből. Nyugat / 1920. 9-10. szám]

Galícia, március hóban... A háborús állapot annyira állandósult, hogy hajlandó vagyok nem tekinteni többé szerencsétlenségnek, hanem természeti jelenségnek – mint például az éghajlatot.

Ide s tova egy hónapja már, hogy újra künn vagyunk az állásokban. A falusi szoba világosságából lekerültem a föld alá. Földbe vágott ablakom előtt három lépés hosszú, másfél lépés széles virágos kert, ablakkal fedett, mint valami műterem. Valóságos melegház. Teleraktam cserepes virágokkal, agavével, pálmafával, tulipánnal, ciklámennel, muskátlival. Az idevaló, földig rombolt kastély virágházából kértem kölcsön ezt a kis tavaszt.

Az egész gyönyörű kastélyból, a melyben nemrég még szépség és boldogság lakott, nem maradt egyéb egy halom téglatörmeléknél, melyből egy rajta felejtett ingatag kémény ágaskodik fel, – ha ugyan még föl nem robbantották. Két hiányos nyírfasor egy árván maradt oszloppárnak, a park egykori bejárójának visz neki. A drága, gyönyörű otthont az utolsó köig és az utolsó bútordarabig elpusztította az ágyú és széthordta az ember. A park vén fái megtizedelve, kertet és mezőt mély árok-labirintusok szaggatnak fel. A föld és a hó alól kályhák csövei nyúlnak ki itt-ott. Ezeknek a füstje árulja el, hogy élet csírázik a föld alatt.

Virágokkal fölékesített földalatti odúm csöndjében néha szinte boldognak érzem magamat. Szemem fölűdül a téli kert virágain. A kikutathatatlan eredetű pamlag fölött, gyalulatlan polcokon könyvek sorakoznak. Ez már nem dísz és nem pusztá búfelejtő, – bár annak is elsőrangú.

De a könyvhöz sok nyugalom kell. És most, hogy egy idő óta tavaszi napsütés ragyog, sajnos, ide látnak az orosz ágyúcsövek. Jellemzi nyomorúságunkat, hogy félünk a tavasztól. Az imádott, édes napfény a mi legnagyobb ellenségünk!

[Halász Gyula: Levél a lövészárokból (címezett: Elek Artúr). Nyugat, 1916 / 11. szám]

1915. (Keletgalícia.)

Ápr. 1. – Inkey Zsigát becsaptam, hogy telefon jött Máramarosszigetről: ma érkezik a felesége! Beugrott a bibasz, még nem ismer eléggé. Faszoltam 350 cigarettát (osztrák »Dámesz« és Aegyptische III. Sorté) és 406 korona 33 fillért. Küldök belőle Mimisnek, nála biztosabb. De legelőször is extra lótap kell, mert háborúban vagyunk, vagy mi a csuda.

Ápr. 12. – Fogadtam Pflügl Imrével [őrnagy; később osztrák követ a Népszövetségnél], hogy melyikünknek nő ki először a bajusza. Este menázsinkban Sven Hédin, híres svéd utazó; holnap megy tovább.

Május 3. Wapnienka. – A muszkák fölfedezték megfigyelő állomásunkat és erősen löni kezdték. Huj, de lapítottunk! Csúzlival lődöztük a shrapnellek »Sprengwolkni«-jait; az én találmányom, nagyszerű sport és jó szer a »drukk« ellen. Négyen csúzliztunk, de kevés eredménnyel, nem esett le egy Wolkni sem.

Május 5. Repuzyce. – Prónay Sanyi tisztjei és emberei mind frissen mosottak és beretváltak, ami fene jó benyomást tesz; de a kitűnő ebéd is, amit adott. Toutryba megyünk Horthy Pista bácsiékhoz; vacsorát és szállást kaptunk, mindkettő jó, de az ágyban sok a bolha; kifeküdtem egy pamlagra, ott nem volt bolha.

Július 7. – X. főherceg (aki apámat jól ismeri), szemlélni jött. Jelentkezésemnél nagyon néz rám és kérdi: »Von wo?« – Mondom. – »Aha, Sie sind ja ein Sohn vom – Papa! ?« – »Jawohl, kaiserliche Hoheit!« – Most mindenki »Sohn vom Papa«-nak csúfol, még az Excellenz is.

Július 21. Okna. – Egy majort lövünk tüzérséggel. Kiszalad belőle minden. Úgy nevettünk! Mint »Scharfschütze« lődözök mexikói puskából egyes bujkáló muszkákra kb. 500 lépésről. Fene kis cél, messze van. Lejjebb mászom egy kis pléhtetős házba s a (W-nélküli) WC ablakából lövöldözök, velem egy hadnagy 15-ös messzelátóval, bemondani a lövéseket. Jól lövök, de hamarosan észreveszik a »veszedelmes WC-t« és csak úgy csörög rajta a golyó. Azután ágyúval kezdenek ráni löni, mire a kertfal mögött vitézül elszaladtunk, nü ná! Közben mindketten olyanba léptünk, hogy jobb lett volna nem. A kis bádogtetős házból félóra múlva nem volt semmi. Szegény WC! Nem tehetett róla. – Vissza a megfigyelő állomásra. Két sírt ásnak. Kinek? »Az imént elesett egy honvédünk, ipp a fejibe ment.« – És a másik sír? – Az egy csujesnek [a ruthén parasztokat hívtuk így] szól, akit a Tolnay százados úr most fog agyonlővetni.« – A csujes cserkeszt vezetett, úgy csípték nyakon mind a kettőt. A cserkeszt hátravitték, a csujest agyonlövik. Ott áll a közelben, mellette szuronyos honvédbaka. Sejtí, hogy mi lesz vele, mert nagyon nyugtalan és alázatosan süvegel minden közhonvédet is. A kivégzést persze nem nézem, utálok, de hát nem lehet mást tenni.

Július 22. – Este Oknán a tüzérek »Nemzeti Zenede« cím alatt hangversenyt rendeztek, önmagukcsinálta hangszereken: tamburica, hegedű és nagybögő, utóbbi üres lőszerládából. Magyar nóta és szerenád a még mindig hasfájós alezredesnek, aki végre mégis csak nevetett.

Július 24, Okna. – A mi öreg 15-ös mozsarunk lövi a muszkák megfigyelő állomását. Közeli találatra kiszalad belőle egy fej, azután megint vissza (talán valamit ott felejtett!), azután megint ki és egy árokban el a fenébe. Majd megpukkadunk nevettünkben. – Estefelé a fejünk fölött ment el egy repülők. A muszkák ágyúból lőtték, rosszul, de a shrapnellek pont a mi fejünk felett pukkangattak, és körülötte csak úgy sivított és porzott az istennyila. Egy nagyfene shrapnellhüvely éppen az amerikai vendég, Capt. Mc Intyre lába mellé csapott le, akkorát ugrott tőle, mint egy hörcsög. Nevetett, meg mérgeződött is, ami fölött általános volt az öröm, mint ilyenkor mindig, ha valamelyikünk csak a legkisebb okot adja rá – hiszen szinte éhezik a társaság egy kis nevetnivalóra. A nevetés mellett azonban lapítottunk mint ürgék a

lyukban. – Kissé hátrább egy arra mászkáló magános csujes-asszonyhoz is esett valami repeszdarab, rettenetes visításba kezdett. Odaszaladtunk segíteni: semmi baja, csak szörnyen beijedt. Mit is mászkál ott, kergettük a fenébe. – Doktorunk autón bement Czernowitzba kötszerért meg pezsgőért. Vacsorára hiába vártuk, se doktor, sem autó, se pezsgő. Végre úgy tíz óra felé bűg az autó. Kiszaladok és a sötétben ordítok: »Na, du verfluchter Doktor, wo warst du denn so lange? – hát nem a doktorunk volt, hanem Jaeger vezérkari alezredes a hadseregparancsnokságtól. Nagyon kinevettek, mert Jaeger savanyú pofát vágott e barátságos fogadtatáshoz; nem érti a tréfát, túlságosan előkelő! – A doktor végre mégis megjött a pezsgővel.

Július 25. Mahala. – Papp alezredes csoportjánál volt dolgom. Nagyon jó benyomás, kedves emberek. Papp alezr. autón vitt el a megerősített Pruth-állásokhoz, majd tovább a román határra, Wama-Mramornitza [ma mindezek a helyek a Szovjethez tartoznak], ahol lefénnyképezem az őrtálló honvédet, Rumán Sándort. Ez ugyanis a Balti-tengertől Besszarábiáig nyúló szövetséges arcvonal legdélibb pontja. Ezer kilométeres front, ötmilliós német–osztrák–magyar hadsereg jobb szélső embere, a 17-ik honvéd gyalogezredtől. Megfelelően büszke is rá. – Gyönyörű fedezékek, minden összevissza erősítve. Hatalmas szál ember ez a Papp alezredes és nagyon rokonszenves.

Július 28. – Huszár Szűcs Pista lóápolót ki akartam köttetni, mert engedély nélkül meglépett, magukra hagyva a lovakat egész este. Rapporten: »Főhadnagy úrnak alássan jelentem, muszáj vótam a csujes-babámhol menni, mert azt izente a disznó, hogy ha nem gyüvök, hát elmén mással. Hát ikább elszöktem és meg is pofoztam. Most rendben van!« Nem volt szívem kiköttetni (csak nyakoncsaptam), mert nagyon nevettem, ő is, a szemtelen.

Augusztus 2. – Én egy szegény »korelás« ördög vagyok megint, az vagyok én, bizony. No de majd elmúlik.

[Nemeskéri Kis Andor: *Pipaszó. Derűs emlékek egy változatos életről. Dr. Vajna és Bokor, Budapest, 1941. II. kiadás*]

Az annyira becses, sőt túlbecsült egyéni élet szempontjából borzalmas a háború, mely naponként iskolai példáját adja annak, amibe olyan nehezen akarnak beletörődni, hogy az élet mulandó. Már-már úgy rendezkedtek be az emberek, mintha az emberi élet valami stabil dolog volna, bizonyos elteltség és indokolatlan biztonsági érzet támadt. Na most ennek jó időre vége. A székely katonáról kering most az az anekdota, hogy bevagoníroztatták, négy napig utazott, kiszállt, előre ment, lövészárkba került – rohamra indították s mikor fűtyültek mellette a golyók, zúgott a srápnél s vonított a gránát, csak akkor vette észre, miben van benne, megállt a nagy istenítélet közepében s elcsodálkozott: Hű az Istenit, hát hova hoztak engem? Most majd mindnyájan ilyen elcsodálkozók vagyunk, csak most vesszük észre, mibe kerültünk bele, most eszmélünk rá igazán, mi az élet és mik a dolgok igazi lényegükben. E pokol nélkül sohase jöttünk volna rá, hogy egész társadalmi berendezkedésünk mely örvények és meredélyek szélén lógott – de ha az emberiség most sem tud tapasztalni és tanulni és ezután sem fog tudni magán segíteni, akkor csakugyan olyan bornírt és tehetségtelen, hogy nem érdemes búsulni a sorsán.

[Lengyel Menyhért: Egyszerű gondolatok. Nyugat, 1918 / 10. szám]

A háborúban... az I. honvéd huszárezredhez kerültem, amelynek az osztrák–magyar hadseregben belül az a feladat jutott, hogy adott esetben a határokon belül védje az ország területét. Itt a vezényleti nyelv magyar volt. Az elitalakulat zömmel dzsentrielemekből állt, mivel az arisztokraták többnyire a közös hadseregben szolgáltak.

Katonai kiképzésem után Budapesten kellett megvárnom, amíg menetszázadom a frontra indul. Ez azonban hónapokig elhúzódott, amit különösnek tartottam ugyan, de örültem is neki, mivel feleségem első gyermekünk – Éva lányom – születését várta, s így vele lehettem. Később tudtam csak meg, mi volt e számomra szerencsés késlekedés igazi oka. Feleségem egy befolyásos nagybátyja, Batthyány Lajos járt közben, s a hadügyminiszter lányom születéséig az egész századot visszatartotta. Legszívesebben a parlament elé vittem volna az ügyet, de ettől végül is elálltam, mert családi viszályt idéztem volna elő, s hálátlannak tűntem volna fel nagybátyánkkal szemben, akit a legjobb szándékok vezéreltek.

Tudtom nélkül intézték el azt is, hogy a fronton a vezérkarhoz kerüljek mint a hadosztályparancsnok, báró Apor tábornok szárnysegédje. Mikor aztán odaérkeztem, kiderült, hogy igen sok más szárnysegéd is ténykedik ott, többek között József testvérem és egyik húgom férje is.

Abban az időben álló lövészárokharc folyt, időnként bridzsezéssel és a tábornok szórakoztatásával töltöttük. József testvérem, akinek a civil életben 860 öltönye volt, magával hozta a harctérre minden „nélkülözhetetlen” holmiját: perzsaszőnyegeket, tucatszám különleges egyenruhát, melegvizes palackokat, elektromos készülékeket – és saját szakácsát is. Amikor a hadosztálytörzs áttelepült valahová, öcsém teherszállító kocsija is mindig követte a holmival. Apor tábornok, aki a konzervtejnél jobban szerette a friss tejet, saját tehenet tartott maga és kedvenc tisztjei ellátására. Olyan volt a légkör, mint valami családi összejövetelen, én azonban nem ezért léptem be a hadseregbe.

Egy nap a hadseregparancsnok, Boroevics tábornok jött szemlét tartani, s ezen a mi ezredünknek is részt kellett vennie. Tábornokunkat azonban nyolc szárnysegédje közül csak négy kísérhette el. Ez a parancs először meglepett, de aztán hamarosan rájöttem a nyitjára. Apor csak négy szárnysegédet tarthatott volna, a másik négy illegálisan tartózkodott mellette, ezeket tehát rejtgetni kellett. Azonnal megragadtam az alkalmat, és önként jelentkeztem az arcvonalra. A báró, aki családomnak megígérte, hogy gondoskodni fog biztonságomról, zavarba jött, de végül, kedvetlenül, teljesítette kérésemet. A család neheztelése, amely később komolyabb méreteket öltött, ekkor kezdett ellenem fordulni. Feleségemmel szembeni kegyetlenségnek tekintették, hogy kockára teszem az életemet, mondván: elég baj, hogy pacifista vagyok, de akkor legalább vigyázzak magamra.

Mi, képviselők, még a sárral és hóval borított lövészárkokban sem voltunk olyan veszélyben, mint a többiek, mert ahányszor csak támadásra került sor, összehívták a képviselőházat, s ilyenkor mi automatikusan szabadságot kaptunk.

Ezredparancsnokom, a lengyel gróf Lubienski, engedélyt adott feleségemnek, hogy hosszabb időre meglátogasson, mikor az ezred pihenőre vonult vissza egy front mögötti faluba. Feleségem vöröskeresztes nővéreként jött, Rózsi nevű szobalányával és egyetlen páciensével, egy beteg tacsköval.

A galíciai fronton a háborúnak ezt az időszakát „kedélyes háborúnak” lehetett volna nevezni. Reggelenként feleségem is kilovagolt az ezredparancsnok oldalán, és részt vett az arcvonal mögött rendezett lovasjátékban. Az oroszok alig két mérföldnyire voltak tőlünk, s ilyenkor azzal szórakoztak, hogy ágyúval lövéseket adtak le a játéktér irányában. De ez csak megborsozta, még izgalmasabbá tette a játékot, s szerencsére senkiben sem tett kárt. Egy éjszaka

gitárok, fuvolák és hegedűk hangjára ébredtem: néhány tiszt az ablak előtt szerenádot adott feleségemnek. Úgy éreztem, legfőbb ideje, hogy hazatérjen.

Húgaim és öcsém felesége is eljöttek látogatóba a front mögötti főhadiszállásra. Nagy fel-tűnést keltettek, amikor vadonatúj egyenruhába öltözött férjeikkel, akiken ragyogott a csizma, a derékszík és a rézgombok sora, megjelentek a katonákkal zsúfolt, mocskos csernovici kávéházakban. A lövészárkok szennyéből néha-néha kiszabaduló katonák ide menekültek egynapi pihenőre, s megigézve bámulták a legújabb párizsi divat szerint öltözködő égi tüneményeket, akik körül francia parfüm illata szállt.

A fronton sok olyan visszás jelenséget tapasztaltam, amit képviselő voltomra való tekintettel szerettek volna eltitkolni előlem. A tiszti étkezdén kitűnő volt a koszt, de ezt szállás-mesterünk, „Pécsi bácsi” csak a közkatonák fejadagjának rovására tudta biztosítani. A tisztek körében természetesen „Pécsi bácsi” volt az ezred legnépszerűbb embere. Kényes helyzetbe kerültem, hiszen mint képviselőnek kötelességem lett volna leleplezni ezt a visszaélést, de ezzel rossz hírbe hoztam volna az ezredet, és árulónak tűntem volna tisztársaim szemében.

Az ezredben ténylegesen kilencven tiszt volt, több mint amennyire szükség lett volna, hiszen csak ötszáz lovunk volt, de offenzíva idején a tisztek száma körülbelül tízre olvadt.

A támadások fő terhe az étadagjukban megrovidított, rosszul táplált katonákra hárult. Elit-alakulatunkba néhány gazdag zsidó is bebocsátást nyert, de ezek később keservesen megbánták, hogy odakéredzkedtek. Tombolt az antiszemizmus, s egy zsidónak, bármit tett, soha nem lehetett igaza. Emlékszem egyikükre, egy Grosz nevű orvosra, akit azért gyűöltek, mert bátor merészelt lenni. Elsőként jelentkezett minden veszélyes vállalkozásra, s ezzel fel-bőszítette társait. Természetesen az volt a célja, hogy bebizonyítsa: nem minden zsidó gyáva, de éppen az ellenkező eredményt érte el. „Micsoda pimasz fráter ez – mondták –, hogy olyan bátornak akar látszani, mint egy magyar!”

[Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Tények és tanúk sorozat. Magvető, Budapest, 1977. Fordította Litván György]

Néhány kivonat az ebben az időszakban írt leveleimből. A helyneveket, amelyeket tilos volt megemlítenünk, visszaállítottam bennük:

1915. május 21. Megint hátul a szálláskörletben, egy La Bourse nevű szénbányászfaluban. Nincs több, mint három és félmérföldnyire a frontvonalától, de a bányászok még dolgoznak. Amikor kiértünk az árkokból, a németek ágyúzni kezdték a Cambrin nevű falu melletti erdőt, az egyik ütegünket keresték. Nem hiszem, hogy megtalálták, de muris látvány volt: a nyárfák, amikor a gránátok telibe találták őket, úgy szétnyíltak, mint a tulipán. Amikor kifelé masírozunk a Cambrinból kivezető pavé [*kövezett – francia*] úton, az emberek szétszéledtek, se a lépést, se a négyes sorokat nem tartották. Feltört a lábuk, egy hétig nem került le róluk a bakancs – mindössze egyetlen pár tartalékharisnyát kapnak. Mellékelem a minimális felszerelésük listáját, ez körülbelül hatvan fontot nyom. Ennek a tetejébe jön még egy csomó különleges szerelvény – élelem, csákány vagy lapát, periszkóp – meg a saját emléktárgyaik, amelyeket haza akarnak vinni, ha szabadságra mennek: 1 Köpeny, 1 Csajka, 1 Csajkafedél, 1 Ing, 1 Harisnya, pár, 1 Szappan, 1 Fésű, 1 Villa, 1 Kés, 1 Kanál, 1 Fogkefe, 1 Mellény, kötött, 1 Sapka, fülvédős, 1 Zsoldkönyv, 1 Sátorlap, vízhatlan, 1 Bárca, azonossági, 1 Bakancsszír, tégely, 1 Törölköző, 1 Varrókészlet, 1 Borjú, 1 Borotva, 1 Borotvatok, 1 Borotvaecset, 1 Tábori kötszerkészlet, 1 Légzőkészülék, 1 Hátvédő, 1 Tartozékkészlet, 1 Bakancsfűző, pár, 150 Töltény, Puska és szurony, 1 Puskatok, 1 Gyalogsági ásó, 1 Olajos üveg és puskavessző...

Köves úton különben is nehéz menetelni, így aztán amikor egy vezérkari tiszt arra jött a Rolls-Royce-án, és lehordott minket, hogy miféle menetfegyelem ez, kedvem lett volna hozzávágni valamit. A frontkatonák gyűlölik a vezérkart, és ezt a vezérkariak is tudják. Úgy látszik, főleg abban nem tudnak egyetérteni, hogy a lövészárók körülményei mennyiben módosíthatják az alaki fegyelmet.

A La Bourse-i bányászok vagy vénemberek vagy kamaszfiúk, lompos kék ruhát viselnek, a zsebük mindig kidagad. Az akna torkolatát gránátölcsérek veszik körül. Egy monsieur Hojdes nevezetű atyáskodó öregemberhez vagyok beszállásolva, akinek három házasulandó lánya van: az egyik kéretlenül fölemelte előttem a szoknyáját, hogy megmutassa combján a gránát sebeit, amellyel a télen az ágyat nyomta.

Május 22. A franciák hatalmas bombázásba fogtak Souchez-nál, néhány mérföldnyire innen – állandóan dörögnek az ágyúk, színes rakéták és gránátok robbannak az egész Notre-Dame-de-Lorette melletti gerincen. Nem tudtam aludni, egész éjjel tartott a ramazuri. Nemhogy elhalkult volna, csak erősödött, erősödött; végül csak úgy rázkódott a levegő, az eget hatalmas villanások világították be. Én meg csak feküdtem a tollaságyamban, és izzadtam. Ma reggel azt mondták, hogy zivatar volt a bombázás kellős közepén. De, ahogy Walker mondja, „a fene tudja, mennyi volt belőle az ágyúzás és mennyi a mennydörgés”. Az emberek forró fürdőt vettek a bányaépületben, és általában kipucolkodtak. A puskáik mind igencsak javításra szorulnának, sokuknak rongyokban lóg a ruhája, de azt mondják, egyiket sem lehet lecserélni, amíg még ennél is jobban el nem nyüvödnek. A szakaszt egy szalmával teli csűrbe szállásolták be. Az öreg Burford, aki olyan öreg, hogy nem hajlandó a szakasz legénységével együtt aludni, egy melléképületben, holmi mezőgazdasági gépek közt talált magának magányos alvóhelyet. A lövészárókban még esőben is inkább a löpadkán alszik, mintsem együtt a többiekkel a meleg fedezékben. Azt mondja, a századpk.-ra még szoknyás kisbaba korából emlékszik. A kis Bumford az egyetlen, akivel hajlandó szóba állni. A szakasz folyton ugratja Bumfordot gyerekes együgyűségéért. Bumford meg még rá is játszik, könyörög nekik, hogy ne toljanak ki egy „hegyvidéki gyerekkel”.

Május 23. Ma délelőtt alaki kiképzést tartott a század. Utána Jones-Bateman meg én lefeküdtünk a meleg földre, és a lövészárkok fölött repülő, fehér srapelrobbanások pama-

csaitól követett repülőgépeket figyeltük. Este átvittem egy munkaosztagot Vermelles-les-Noyelles-be, egy második védelmi vonalon dolgoztunk, árkot ástunk és szögesdrótot raktunk ki egy utásztiszt felügyelete alatt. De a talaj kemény volt, és az emberek kimerültek, mire, hazafelé egész úton nótázva, hajnali kettőre visszakerültek. Van egy nótájuk Finniganról, a század számvevő őrmesteréről, az Üdvhadsereg Fehérből a hónál himnuszának dallamára:

*Jég a tűz alatt,
jég a tűz alatt,
jegyzőkönyvbe vették,
hogy lopta a századkáját,
jég a tűz alatt
Hűvösre került,
hűvösre került,
jegyzőkönyvbe vették,
hogy szopta a század-piát,
hűvösre került.*

*Aztán a kórus:
Fehébre, mint kókusz teje,
fehébre, mint kókusz teje,
moss engem a vízben,
melyben mostad
mocskos lányodat.
És fehérebb leszek,
mint a kókuszban
a tej, tej, tej, ó a tej!*

Finnigan csöppet sem törődik a becsméréssel. Egy másik században két fiatal bányász meggyűlölte az őrmesterét, mert kitolt velük, és minden mocskos és veszélyes feladatot rájuk bízott. Amikor a szálláskörletükben voltak, rájuk kent mindenféle vétséget, amit nem is követtek el, ezért elhatározták, hogy megölik. Aztán jelentkeztek a zászlóaljirodán, és ki-hallgatást kértek a segédtszttől. Ez az előírásokba ütközik, mert közlegénynek tilos tisztet a saját százada valamelyik altisztjének közbenjárása nélkül megszólítani, de ez a segédtsztt történetesen fogadta őket, és megkérdezte: – No, mit akartok? A bányászok feszesen lekapták vállukról a puskát, odacsapták az agyát, tisztelegtek, aztán közölték: – Jelenteni jöttünk, uram, hogy nagyon sajnáljuk, de agyonlőttük a szolgálatvezető őrmestert. – Te jó ég, hogy történt? – kérdezte a segédtsztt. – Véletlen baleset volt, uram. – Hogy értitek ezt, átkozott marhák? Tévedésből kémnek néztétek? – Nem, uram, összetévesztettük a szakaszunk őrmesterével. Így aztán mind a kettőjüket haditörvényszék elé állították, és a béthune-i kolostor falánál, a saját századukból kivézenyelt kivégzőosztag lőtte őket agyon. Utolsó szavuk a zászlóalj csata-kiáltása volt: „Tartsatok ki, walesiek!” (Azt mondják, egy bizonyos Haggard kapitány mondta ezt először az yperni csatában, miután halálosan megsebesült.) A kivégzésnél jelen volt a francia katonai kormányzó is, és rövid beszédet tartott arról, hogy milyen nagyszerűen tudnak meghalni a brit katonák. Meg lennél lepve, hogy a lövészárkokban micsoda pazarlás folyik. A kétszersült fejadagot többnyire tüzelőnek használják, mivel kevés a gyújtós, ezzel gyújtanak a csajkák alá. A géppuskásaink úgy forralnak meleg vizet, hogy egyik heveder löszert lövöldözik el a másik után, minden különösebb cél nélkül, csak úgy általában szórják a német vonalat. Miután jó néhány font értékű löszert ellődöztek, a vízhűtéses géppuskákban forni kezd a víz. Azt mondják, az arcvonal mögötti német gulyáságyúkkal és szállítóosztagokkal fizettetik meg a kora reggeli csésze teájukat. De az igazi számlát majd a háború után fogja benyújtani az adóhivatal.

Május 24. Holnap visszamegyünk a lövészárokb. Az emberek pesszimisták, de vidámak. Mind arról beszélnek, hogy szereznek egy jó kis „könnyűt”, amivel visszaküldik őket „Blitey-be”.

Blitey, mint hallom, hindosztániul azt jelenti, hogy „haza”. Fry, a tisztiszolgám, aki a civil életben Cardiffban dolgozik egy papírzacskóüzemben, mesélt nekem néhány történetet a könnyű sebesülésről. Itt van belőlük kettő, mutatóba. „Egy Munsteri egyszer szeretett volna egy könnyűt, így aztán elkezd lóbálni a kezét a mellvéd fölött, hogy fölhívja magára a fritzek figyelmét. Nem történik semmi. Percekig lóbálja a karjait. Nem történik semmi, egy lövés se esik. Odakönyököl a tűzpadkára, fejenállást csinál, és addig lábalja a lábát, amíg a fejébe nem tolul a vér. A jó öreg fritzek egy árva lövést se adnak le. – Ó – mondja ez a munsteri legény –, hát nincs ott egy fia szál nyavalyás kockafejű se? Hová lett a német hadsereg? – Kikukucskál a mellvéd tetején, és bummm! kap egyet a fejébe. Kampec.” A másik történet: „Egy Cameroni egyszer borzasztóan szeretett volna egy könnyűt. Torkig volt, vágyott haza. Kidugja a kezét, ellövik a mutatóujját meg még kettőt mellette. A trükk sikerült. Nevetve jön keresztül a vonalainkon, a régi borpincéknél. – Látjátok, fiúk – mondja –, megyek a szép Skótországba. Hát nem gyönyörű? – De ahogy megy a kötözőhelyre vezető árokban, elfelejt mélyen lehajolni azon a helyen, amit belőtt egy öreg mesterlövész. Ő is kap egyet a fejébe. Kampec. Majd belehaltunk a röhögésbe!” Az öregkatonák másra se gondolnak, csak arra, hogyan kaphatnának egy könnyűt. Mindössze tizenkét olyan emberünk van, aki kezdettől fogva a zászlóaljnál volt, ezek is egy kivétellel – ez Beaumont, egy szakaszombeli közlegény – mind a trénnél. Az a néhány öregkatoná, aki végigcsinálta az utolsó rohamot, megfertőzi a pesszimizmusával az újakat: nem hisznek a háborúban, nem hisznek a vezérkarban. De legalább bárhová követik a tisztjeiket, mert a tisztek történetesen rendesek. Alig várják az ütközetet, mert akkor több esélyük van egy könnyű kéz- vagy lábsebre, mint a lövészárokb. A lövészárokharcban sokkal nagyobb a fejsebek aránya. Ennek a hadosztálynak Haking a parancsnoka. Ő a szerzője a Századkiképzés-nek, hivatalos tankönyvünknek. Az utolsó összecsapások nemigen adtak alkalmat a századparancsnokoknak arra, hogy hasznát vegyék az útmutatásainak. Ma délelőtt nem hivatalosan ájtott, megsejmelte a zászlóaljat, és kezét fogott a megmaradtakkal. Könnyes volt a szeme. Smith őrmester fojtottan szitkozódott: – Ennek aztán fene sok haszna van: elpocsékolja a hadosztályát, aztán meg siratja a maradékát. – Nos, nekem ehhez semmi közöm, nem engedek meg magamnak érzelmeket, sem a tábornok, sem az őrmester iránt. Itt azt mondogatják, hogy Haking azt mondta French tábornoknak, hogy a hadosztály teljesen elveszítette harci morálját. Amennyire én látom, ez a megfogalmazás nem pontos: a hadosztály harcolni fog, abban hiba nem lesz, csak épp kevés lelkesedéssel. Azt is mondogatják, hogy amikor az új hadsereg ájtjon, minket visszavonnak, és legalább néhány hónapig csak a közlekedési vonalakat fogjuk biztosítani. Én nem hiszek benne. Senki nem fog törődni vele, hogy újra meg újra felmorzsolnak egy hadosztályt, amely már úgyis hozzászokott, hogy felmorzsolják. Itt az az általános benyomás uralkodik, hogy az új hadsereg hadosztályainak nem sok lehet a harci értéke.

Május 28. A lövészárokb, a cuinchyi téglarakások közt. Nem tetszenek nekem ezek az árkok. Nagy harcok voltak erre felé. Az árkok inkább maguktól alakultak ki, mintsem kialakították őket, következtelenül futkosnak a nagy, harminc láb magas téglarakások között, iszonyú zavarosak. Az egyik ároknak, amelyet nem szálltunk meg, löszeres ládából és hullákból építették a mellvédjét. Minden nyirkos és bűdös. A németek nagyon közel vannak: övék a téglarakások egyik fele, miénk a másik. Mindkét fél mesterlövészei belődöznek a téglarakások tetejéről a másik állásaiba. A német puszkagránátok és aknavetők számára is szinte eszményi a terep. Mi nem tudunk megfelelően válaszolni, puszkagránátokból nagyon gyatra az ellátásunk, a német „kolbászaknákkal” meg éppen semmit sem tudunk szembeállítani. Ma reggel, reggeli idején, éppen kijöttem a fedezékemből, amikor alig hatlábnyira

csapódott be tőlem egy puskagránát. Valamiféle okból nem a fejére esett, így nem robbant fel, a nyelével lefelé kötött ki a nedves agyagban, állt és bámult rám. Nehéz észrevenni, mikor jönnek, puskából lövik ki őket, a tusát a földre támasztják, a csövet megdöntik, és hosszú pályát írnak le, mire átfordulnak, és fejfelé esnek le. Nem tudom megérteni, ez a puskagránát miért így esett le, ennek az esélye szinte a semmivel egyenlő. A kolbászokat könnyű észrevenni és kitérni előlük, de iszonyú lármával robbannak. Ma körülbelül tízen sebesültek meg tőlük a századunkból. Úgy veszem észre, veszélyhelyzetben rendkívül gyorsak a reakcióim, de ez mindenkinél kialakul. Már meg tudjuk különböztetni a robbanásokat, és azokra, amelyek ránk nem jelentenek veszélyt, ügyet sem vetünk, mint például a tűzéségi párbajra, a szomszédos századra irányuló géppuskarúzra, a szórványos puskarúzra. De azonnal felfigyelünk a kolbászt felénk küldő aknavető halk csattanására, vagy a gránátot kilövő puska tompa puffanására. Az emberek nagyon félnek, mégis folyton tréfálkoznak. A század számvevő őrmestere a tizenegyes téglarakás mögött áll, és puskával lödöz a felénk szálló kolbászokra, megpróbáljuk őket a levegőben felrobbantani. Azt mondja, jobb, mint a galamblövészet. Eddig még egyet sem talált el. Az éjjel egy csomó német micsoda röpködött, egyebek közt srapnel is. Hallottam, ahogy fütyülve felém repül egy gránát, és hasra vágtam magam. Éppen ott robbant fel az árok fölött, ahol az „Alsószoknya sor” beletorkollik a „Lowndes térbe”. Úgy csöngött a fülem, mintha denevérek költöztek volna belé, a ragyogó, skarlátvörös fény mindent bevilágított. A vállam kificamodott az eséstől, és azt hittem, megsebesültem, de nem talált el. A robbanástól a mellemben is furcsa zúgást éreztem, és elveszítettem az egyensúlyérzékeimet. Szégyelltem magam, amikor a számvevő őrmester végigjött az árkon, és négykézláb talált, mert még mindig nem tudtam lábra állni. A tűzpadkán egy hulla fekszik, míg éjjel ki nem viszik a temetőbe: szanitéc, tegnap éjjel esett el az első vonal és a tartalék árkok közötti nyílt terepen, miközben ürüléket ázott el. Mire behozták, és a tűzpadkára fektették, széttárt karjai már megmerevedtek: keresztülnyúlnak az egész árkon. A bajtársai viccelődnek, amikor félrelökik az útból, hogy el tudjanak menni mellette. „Félre az útból, vén csibész! Azt hiszed, tied az egész árok?” Vagy bizalmasan megrázzák a kezét: „Tedd csak arrébb, Billy fiam.” Persze bányászok, hozzá vannak szokva a halálhoz. Erkölcsi felfogásuknak tág határai vannak, de azokat betartják. Erkölcsösnek számít például bárkitől bármit ellopni, kivéve a saját szakaszuk tagjait. Minden idegent ellenséggként kezelnek, amíg be nem bizonyítja, hogy a barátjuk, de akkor aztán nincs, amit meg ne tennének érte. Buják, legalábbis a fiatalok, de az angolok álszemérmessége nélkül. A múltkoriban egy levelet kellett cenzúráznom, egy örvezető írta a feleségének. Azt írta, a francia lányokkal kellemes együtt hálni, így az asszonynak nem kell miatta aggódnia, de sokkal jobban szeret vele hálni, és nagyon hiányzik neki.

Június 6. Béthune-be kvártélyoztak minket, elég nagy város, körülbelül hét mérföldnyire a front mögött. Van itt minden, amit csak az ember kíván: uszoda, mindenféle üzlet, egyebek közt egy cukrászda, aminél különbet még nem láttam, szálloda, ahol igazán jó vacsorát lehet kapni, és színház, ahol a dandár „murijait” tartjuk. Ma reggel a Béthune-La Bassée csatorna mellett hirdetményt láttam egy ház falán: „Kézigránáttal halászni tilos. A polgármester.” Béthune alig kapott bombázást, kivéve a Faubourg d’Arras nevű városrészt a pályaudvar közelében. Egy Averlant nevű családhoz vagyok beszállásolva, a Bruay sugárúton, hivatalnokemberek, Poimbert-ből menekültek. Két kisfiuk van meg egy nagyobbacska lányuk, aki a helyi középiskolába jár, a mi alsó ötödikünknek megfelelő osztályba. Tegnap este nagyon aggódott a leckéi miatt, és megkért, segítsek neki dolgozatot írni a tizedes osztás elméletéről. Megmutatta a jegyzeteit, tele voltak rövidítésekkel. Megkérdeztem, miért használ rövidítéseket, mire azt válaszolta: – A tanárnő nagyon gyorsan beszélt, mert nagyon siettünk. – Miért siettetek annyira? – Ó, mert az iskola egyik részébe a maguk csapatai vannak beszállásolva, és a németek ágyúzták, és mindig le kell mennünk a pincébe, az óvóhelyre, és amikor visszamegyünk, alig marad idő.

Június 9. Kezdek rájönni, milyen szerencsés voltam, amikor Cambrin-nél szelíd körülmények közt ismerkedtem meg a lövészárokkal. Most egy ronda kiszögellésben vagyunk, a téglarakásoktól kissé délre, ahol mindig súlyosak a veszteségek. Tegnap tizenhét embert sebesített meg kézigránát vagy puskagránát a századunkból. Az első vonal árcai átlagosan harmincyardnyira vannak a németektől. Ma végigmentem az egyik szakaszon, amely csak húszyardnyira van egy németek megszállta futóároktól, s közben egy vidám népdalt füttyörészttem, hogy lelket öntsek magamba, amikor hirtelen azt láttam, hogy néhányan egy ember fölé hajolnak, aki az árok fenekén fekszik, horkol, és közbe-közbe morog, akár egy állat. A lábam előtt feküdt a sapkája, telifröcskölve az agyvelejével. Addig még soha nem láttam emberi agyvelőt, s holmi költői kitalációnak tartottam. Egy súlyos sebesülten eltréfálkozhat az ember, gratulálhat neki, amiért kiszállt a buliból. Egy halottat figyelmen kívül lehet hagyni. De egy olyan emberen, aki három óra hosszat kínlódik, amíg meg tud halni, miután egy húsz yard távolságból kilőtt golyó elvitte a feje tetejét, még egy bányász sem tud úgy tréfálkozni, hogy az valóban tréfának is hasson. Beaumont, akiről az utolsó levelemben meséltem neked, szintén elesett – az eredeti zászlóaljából, a trén legénységét kivéve, ő volt az egyetlen, aki eddig sebesülés nélkül megúsza. Többől leszakította mindkét lábát egy robbanás. Mindenki dühösen káromkodott, de aztán odajött egy utásztiszt, és azt mondta nekem, hogy alagutat ásatott a német frontvonal alá, és ha a legényeim szeretnének kézigránátot hajigálni, most itt az alkalom, így aztán fölrobbantotta az aknát – azt mondta, nem nagy akna, de iszonyatos zajt csapott, és teliszórt minket földdel –, vártunk néhány másodpercig, amíg a németek oda-rohannak, segíteni a sebesülteknek, aztán odavágtuk minden kézigránátunkat, ami csak volt. Beaumont egyszer elmesélte nekem, hogy körülbelül öt font értékű frankot nyert a Ruedu Bois-i bevetés utáni „tombolán”. Ez a szerencsejáték senkiben nem hagy keserűséget maga után. A bevetés előtt a szakasz összerakja minden készpénzét, aztán az életben maradottak felosztják maguk között. Akik elestek, azok nem tudnak panaszkodni, a sebesültek sokkal többet is adtak volna, hogy megszabaduljanak, mint amennyit beadtak, akik pedig nem sebesültek meg, azok vigaszdíjnak tekintik a pénzt, amiért továbbra is a fronton kell maradniuk.

[Robert Graves: Isten hozzád, Anglia! Európa, Budapest, 1979. Fordította Szilágyi Tibor, Tótfalusi István]

Állnak a sziklaszoros két oldalán, fenyőfák ketten, komoran-zöldek. Állnak egymással szemben, cövekmereven, katonásan. Messziről: két tűpáncélos ör. Messziről: két árnyék fegyverben. Köréjük színes fátyolokat tereget az alkonyat, mígnem este lesz, s az est minden árnya súlyos fekete rétegenként megszállja a szoros-utat?

Messze ide az erdő még. A szoros két oldalán magányosan áll szemben egymással a két fenyő. Ketten vannak, és mintha együtt volnának, ketten legalább?

Nem. Közöttük a szakadék s a szakadékban az éjszaka minden feketesége. Fenn, torony magasban, kinyúlik mindkettőnek egy-egy hatalmas ága – egymás felé – és kezét fognak a szakadék, a sötétség fölött. S lenn, mélyebben a szakadék fenekénél bizonyosan összefonódnak a messze kifutó gyökerek?

De ez minden, a törzs, jaj a törzs mozdulatlan, s a másik felé egy lépést sem tehet. Csak tűnődhet a színes fátylakon, csak boronghat a szél zenéjén, csak várhatja a nagy némaságban, míg elszivárog bús gyanta-vére, s levágyák hídkarfának, vagy kerekasztalnak, vagy koporsó-lécnek?

Így élünk. Nincs két lélek igazán együtt soha e világon. Magasba törő törzsek tetejéről egymásba nyúlnak néha a lélekágak. S öntudatlan mélységeiben egy feneketlen, egyetemes létnek egymásba rohannak a testvérgyökerek. De a lelkek erdőtalaján minden lélek egy különálló valóság, egy mozdulatlan, makacs és merev szálfá. A lelkek erdőtalaján minden lélek egy tűpáncélos lovag, egy fegyveres árnyék. S ha végre ketten egyedül maradunk, szemben egymással, s azt hisszük, hogy megértettük egymást, akkor is közöttünk az Élet, szakadékos mindennapiságával, kicsinyes elsötétedéseivel?

Várunk hát. Várunk csöndben és viharban. Várunk távol hegyek mesés ködéből új nemzedéket. A járkáló fenyőfák csodájára várunk. Vajon, ha bennünket rég levágtak már, s hídnak fektettek a szakadékon át, rajtunk keresztül megértőbb fenyőfák átsétálnak-e egymáshoz? Mozdulnak-e a mozdulatlan törzsek?...

Fegyverük lerakják-e a fegyveres árnyak? Várunk. Körénk színes fátylakat sző az alkony, s kegyetlen feketeséget az éj. Kérünk hámlik... tobozunk hull, gyantánk szivárog... suhogó ormaink felett zenél a szél... Állunk az életszoros két oldalán, fenyőfák, ketten, komoran-zöldek...

Dobsina, 1915. július 2.

[Reményik Sándor: *Fenyőfák*. In: *A lámpagyújtogató. Reményik Sándor élete képekben és versben*. Összeállította: Hantz-Lám Irén. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 2007]

Amíg az oroszok nem jöttek be az uzsoki szoroson, senki sem tudta, vagy csak nagyon kevesen, hogy van egy uzsoki hegyszoros. A hadvezetőségünk nagyon jól tudta, de nekünk pestieknek az oroszok fedezték fel ezt a hegyszorost. És hogy híre jött, hogy az oroszok átlépték az uzsoki hágót, a térképhez futottunk, kerestük, hogy merre van Uzsok s mikor megtaláltuk, első dolgunk volt megijedni. Az orosz azóta kitakarodott a szorosból, az ijedtségünk is elmúlt, jól érezzük magunkat és hasznunk is van ebből a híres orosz betörésből: tudjuk már, hogy merre van Uzsok.

[A Hét, szerkeszti és kiadja Kiss József. 1914. október 4.]

[1915] *Augusztus 5.* – **Beoltottak, javult a »korela«.** Benéztem az ulánus Wislocki főhadnagyhoz, ahol óriási ricsaj vala egy hölgyvendége (!) tiszteletére. Elég csinos polyák leány, Lola [később a muszkák mint kémeket elfogtak és felakasztották szegényt], hat hónapig légionárius volt, zászlós, sebesült is. Most hazafiságból lengyel tiszteket boldogít szerelmével; de csakis lengyeleket! – Nagyon részeg volt már a germán kapitány, kevésbé Podmaniczky Bandi, a kadét és a háziúr, enyhén spitzesek Inkey Zsiga, Szentgyörgyi Imre és Sándor Ernő, elég józan Kemény Józsi, egészen józan Páger, akivel hamarosan elléptünk. Nem szeretem ezeket az ivásokat Tart pour Tart.

Augusztus 7. – Az a bűdös Efrogim Kleinmann a tórára tett ígérete dacára se lett kész zubbonyom adjusztálásával, ma pedig sábesz van. Pofont üzenek neki Szűccsel, attól jobban fél, mint az előkelő modorú Illéstől. – Sükösd bácsi [fő törzsorvos] adott ópium és bismuth-porokat; dupla adagokat szedek, mégse nagyon használ. Esik. Kínomban irodalmilag működöm.

Október 6. – Kolomeában gyászmisét mondattunk az aradi vértanúkért. Bizony többen is lehattunk volna jelen – dehát manapság sok az óvatos ember. [Pedig nem lett baja egyikünknek sem.] Holott az ilyen kegyeleti aktust igazán nem lehet »dynastia-ellenes tüntetésnek« minősíteni. Állítólag egyes »Nagyok« kissé morognak is – de a Legnagyobb nem, annak van magához való esze.

November 3. – Szolgálatban vagyok, de az Excellenz-nek bejelentett Hubertus-lovaglás kedvéért három órára eleresztenek, helyettesít Pollack-Parnegg (a híres »Frau von Pollack« fia!), aki hallott valamit az ugrások méreteiről, meg hogy én vezetek, ami gondolkodóba ejtette. Omikront lovagoltam. Nem jött más, mint Inkey Zsiga, Farkas Sanyi, Szinyei Fleki, Sándor Ernő, Szentgyörgyi Imre és Hauptmann Hasse. Szóval egy germán és a többi magyar. Imre bácsi is végigugrott mindent, baj nem volt senkinél, pedig fene jó tempót csináltam ám! Végeztünk a korniczi kastélynál, thea, snyapsz, »Reiche Erbin«, Farkas Sanyi megfelelően udvarolt. – Olvasom, hogy Cora Pearl csikaja, Arséne Lupin, Alagon nyert. Jó. (...)

[1916] *Február 21.* – Inkey Zsiga vizet töltött gumicipőmbé. Viszonzásul döglött egeret tűztem sipkájára. Velem akar kikezdeni?

Március 25. – Ma láttam szobámban ezidén az első legyeket. Kedves kis háziállatkák, a nyár közeledtét jelentik, ette volna meg a szösz, ahány van. A nyár jó, csak a légy rossz. Különösen itt Galíciában, ahol több a légy, mint a lég.

Április 1. – Felültem Szandtnern Ernőt egy hamisított Hughes-távírással, hogy birtokán kiűtött a ragadós száj- és körömfájás, de gazdatisztje eltitkolta s ezért megindították ellene a megtorló eljárást; aláírás: M. kir. állattenyésztési felügyelőség pöstyéni kirendeltsége. Irtóztatóan felült, táviratozott összevissza, haza, a kirendeltséghez, a földművelésügyi minisztériumba több ismerősehez stb. Este aztán az elfogott választáviratokat visszakapta »április bolondja« felírással. – Furcsa, hogy egy pillanatig se volt kétségben afelől, hogy ki volt e fényes gondolat apja. – A többi urat is jól felültem, majdnem mind bedőlt. Széjjel akartak tépni, de nevettek, ami mégis csak a földolog, különben besavanyodunk mindannyian.

Április 10. – A lovak porcióját leszállították napi 1 kg. szénára és 2 kg. szalmára!... Egyéb alom sincsen. Szerencse, hogy nekem még van kéz alatt (fene drágán) vett szénám. Parancsban jött, hogy minden saját takarmányt be kell szolgáltatni, ő persze, inkább lopok hozzája, ha lehet. Nem hagyhatom lovaimat éhen döglenni. Excellenz nem tudott e drasztikus rendszabályáról – azt mondja: »Warna segn«.

Április 13. – Arséne Lupin Alagon nyert egy handicapot. – Svéd kapitány jött hozzánk, én kalauzolom. Jó pofa.

Április 14. – Svédet (Capt. Schale) leadtam Dobrowodyban a VI. hadtestnél. Az éppen távollevő Khuen Küri szobájába tették. – Vonaton vissza. – Illést [tishti legényem] a kalauz kidobta a II. oszt. tishti kocsiból, mire ez átmászott egy I. oszt. törzstishti kocsiba, ott bezárkózott és aludt, mint egy herceg, míg Chryplinben egy váratlan átszállásnál ismét felfedezték és kidobták, de repülés közben még ellopott egy pár »ottfelejtett« vadonatúj felkötő sarkantyút. Betyár ám ez az Illés is, csak engem nem lop meg soha, ami a fő.

Május 9. – Távirataim érkeznek, gratulációk kapitányi kinevezésemhez, első Sztankovánszky Tibor, Bécsből. Áadtam a három csillaggal díszített és aláírásommal ellátott rokis tárcát, tizenkilenc főhadnagyunknak, akiket »kielőztem«. Testületileg elhatározták, hogy most meg »jusst se« fognak nekem szalutálni. Majmok. De oly kedves fiúk.

Május 14. – Születésem napjára kaptam valakitől egy gyönyörű kis borostyánszipkát arany véggel, belevésve a dátum és N Sz, amit úgy is lehet olvasni, hogy »Nagyszemű«, de úgy is, hogy »nem szabad«... Az ördög vigye el, mennyi sok a »nem szabad« ezen a szép világon! – Anyámtól távirat, hogy nővéremnek fia született [most már huszárfőhadnagy, Bethlen Pál].

Május 15. – Hír, hogy kis barátunk, Musztafa Kemal már pasa lett. No, ennek jól fölvitte Isten a sorát! [Később még jobban fölvitte: ő lett Törökország köztársasági elnöke, Atatürk néven.] De nem sajnálom tőle, jóféle fiú volt mindig. Most egy hadseregcsoporthoz vezet Kis-Ázsiában, Diar-bekir. Írtam neki.

Június 16. – Visszahelyeztek ezredemhez, de úgy hallom, hogy közben még valami különleges megbízatást kapok, valahová külföldre. – Az esti parancsban jött áthelyezésem, néhány szép, dicsérő szóval. Ezt hívják »Armeekommando-Belobung«-nak? Legalább tudom. Jó lesz megint a Hadikoknál; akármilyen érdekes is volt itten, mégis csak náluk van nekem »otthon«, amíg a háború tart. – Utolsó éjjel – bár nem én voltam soron – még szolgálatot akasztottak nyakamba, úgy hogy szememet se hunyhattam le, este 9-től reggel 5-ig álltam a Hughes-gépnél. Inkább háromszor ennyit lovagolok. Igaz, hogy nagy disznóságok vannak, főleg Okna körül. (Hallottam, hogy Vastagsanyi [Most: Vitéz Dr. Lomniczy-Lumniczer Sándor, egyetemi m. tanár, sebész-főorvos; a »vitéz«-t akkor szerezte] fene jól viselkedett; most nem doktorkodik, hanem kombattáns, zászlós.)

Június 17. – Lejelentkezés. Búcsúzáskor Haymerle-nek azt mondtam, hogy ugyanazt kívánom neki, amit ő nekem. Látni kellett volna az ábrázatját! Vonat nincs, autót nem adnak, parasztkocsin mentem Delatynig, csak késő este értem oda. Delatynban már sok a zsidó. Innét részint nem menekültek mind el, részint már visszaszállingóztak, ami az egyedüli biztató jel már napok óta. A zsidókból sokkal jobban lehet következtetni, mint a legkacskaringósabb vezérkari jelentésből. A zsidók viselkedése a legbiztosabb harctéri barométer. – Nagyon rosszul halad a vasút, jönnek már szemben a katonavonatok fölfelé, de nagyon lassan. A lókocsiban utazom én is; Illés fölakasztott két lopott táblát: a kancák fölé: NŐI SZAKASZ, a kocsi másik felébe, ahol mi ülünk: CSAK KATONÁK RÉSZÉRE, Illés hegedül, én nyitatom két üveg »Esterházy Vin Nature«-t és hármásban megisszuk. Ez a három ló és két huszár csakugyan kis családommá lett már. Innen-onnan két éve, jóban-rosszban. Derék, hú fiúk. A pezsgő nagyon jól esett, elég hideg is volt. – A legények legutóbbi »sietve átcsoportosulásunk« alatt találtak egy fejszét, egy gyalogsági sátorlapot, egy varróeszközt, két hátizsákot, egy vödört, egy fűrész és még egy csomó apróságot. Betyárok. De ilyen a huszár – nem kell féltetni, megél akárhol. – Két-három nap múlva otthon leszek Mimisnél – két-három napra. Azután?... Bakalum. [Török szó: »Majd meglátjuk«.]

[Nemeskéri Kis Andor: *Pipaszó. Derűs emlékek egy változatos életről. Dr. Vajna és Bokor, Budapest, 1941. II. kiadás*]

A galíciai fronton nagyapám fejlővést kapott. A golyó a fején találta el, elöl a szemfogát kiütötte és a nyúltagyától három milliméterre távozott. Átszakította a karjához vezető inakat, karja megbénult, jobb karja mozgásképtelenné vált és mint... hadirokkantat szerelték le. Ha keresztet akart vetni, a bal kezével kellett a jobb karját felemelnie. A kitüntetések szalagjain lévő pecsétek pedig saját véréből keletkeztek, attól a vértől, amely a hazaért omlott ki. Hosszú estéken át mesélte nekem ezeket a dolgokat és aztán mint mindig, imába fogott, hogy ne legyen többé háború. Bár 75 %-os hadirokkant volt, 1918-1940 között és 1944 után a román államtól még egy vörös petákot sem kapott, hiába érvelt, hogy 1916-ig az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia között nem volt hadiállapot és ő 1916 előtt, az orosz fronton sebesült meg, nem harcolt a románok ellen.

A visszatérés emlékének megörökítésére a község Országzászlót vett, hogy azt a templom előtti dombon épített talapzaton elhelyezett zászlótartóra nagy ünnepek alkalmakor felhúzhassák. A zászlóavatás ceremóniájakor a még élő, fronton meg nem halt első világháborús veteránokat összegyűjtötték, katonásan felsorakoztatták és a felszentelt Országzászló előtt felvonultatták. Nagyapám a legelső sorban menetelt mint tartalékos szakaszvezető. Énekeltek:

*Ellőtték a jobb karomat, folyik a piros vérem,
Nincsen nékem szép szerelőm ki bekösse nékem.
Gyere kis angyalom, kösd be sebeimet,
Gyógyítsd meg a bánatos szívemet.*

Mi, nagyanyámmal, az összegyűlt tömegből néztük a felvonuló egykori frontharcosokat. És akkor láttam, hogy a szép, szőke nagyanyám szeméből két hatalmas könnycsepp kibuggyant. Mert szerelmes férjének valóban ellőtték a jobb karját, és ő nem tudta kérését teljesíteni, nem tudta sebeit bekötözni, csak a székesfehérvári katonakórházban látogathatta meg.

[Antal Imre: Történelmi események Gyimes vidékén a régmúlttól napjainkig. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005.]

1916 augusztus 28. Nos, okos Wesselényi Istvánné, ott Kolozsvárt! Megszakítottad velem a levelezést, mert azt írtam másfél évvel ezelőtt, hogy azok az erdélyi mágnások a hazaárulók, akik az utóbbi tíz esztendő alatt hetvenkét millió forint ára földet adtak el az oláh takarékpénztáraknak. (Lásd: az erdélyi Gazdasági Egyesület titkárának statisztikai jelentését.) Nos, okos grófné! Hogy érzitek magatokat az oláh hadüzenet napján, miután már valamennyi aranyunkat benyelte a leggaládabb ellenség? Ó, oktan magyar!

1916 augusztus 31. Semmi sem képes elvonni gondolataimat az őrzítő öldökléstől. Az emberek nevetgélnek, öltözködnek, sétálnak, van kedvük élni!

Szegény székelyek! Az oláhok már csak az utolsó maradványokat, az aggokat és a gyermekeket pusztíthatják! De hiszen Erdély az oláhoké!

Az erdélyi földbirtokosok eladták nekik készpénzen!

A magyar kormány nem törődött alattvalói lelki életével.

A magyar kormány egyesegyedül alattvalóinak lenyírandó gyapjával törődött. Legelőről azonban nem gondoskodott.

Az erdélyi mágnásoknak ma öngyilkosokká kellene lenniök szégyenletükben, hogy Erdély földjét eladták... Értük hal most meg az utolsó székely gyermek és aggastyán, fejszével a kezében.

A magyar földesúr vagy el-, vagy bérbeadja a földjét.

Sem esze, sem szíve, sem energiája nincs a gazdálkodásra.

Csak addig tetszett neki a földbirtok, amíg kihajthatta rá a jobbágyságot, mint a barmot. A jobbágy a földet ingyen megmunkálta, a földesúr meg elharácsolta.

1916 szeptember 5. ...Az ellenség hordái mindig szűkebbre szorítják az abroncsot az ország körül. Rettegve gondolunk a holnapra.

Amikor otthonunkból fog kiűzni az ellenség!

Legelső, gyermekkori érzésem, epesztő vágyam az volt, hogy majd lesz egyszer egy szobám, melyben egyedül leszek, amelynek ajtaját magamra zárhatom. És kiküzdöttem, kidolgoztam magamnak gyönyörűséges otthonomat. És most életem kincsét, egyetlen kincsemet, otthonomat és függetlenségemet nem érezhetem többé biztonságban.

És az a sok virág körülöttem. Szeretnek és ünnepelnek.

Ó, hogy szégyenlem magam.

1916 szeptember 14. Erdély népét úgy borították ki az otthonából, mint egy kasra való, ártatlan csibét, amely most csipogva szalad széjjel az országban. És nincs egy férfi, aki meglátná, hol a baj vagy a bűn? Aki az élete árán is segítene. Hogy nem undorodtak még meg a sok szép szónoklattól? Csodálkoznunk kell, hogy még megvagyunk.

[Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte Lehel István. Kiadja a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest]

Csütörtök, 1916. augusztus 5/18. Az I. osztály parancsot kap az indulásra. Hová? Az a hír járta, hogy a IV. hadsereg Dobrudzsában gyülekezik, tehát Dél-Dobrudzsa (Cadrilater) a menetirány. A főtiszték beszéltek a tiszti étkezdében. Mindenki rosszkedvű, mert szegénység van ott és messze is van. A felszerelésemet a városban egészítettem ki, miután felvettem a júliusi zsoldomat, 384,35 lejt. Körülményes vásárolni, mert alig van aprópénze a kereskedőnek. A városbeli szállásadómnál (Toader Cazan, Ion Agarici utca 24. szám) hagyom a nyergem és egy új csákómat. Későn jöttem meg a városból, késő éjszakáig csomagoltam és elküldtem a ládáimat az üteghez. Két órát aludtam, a szállásadóm felkölt. Kifizetem a bért és elballagok az üteghez. Elfelejtettem feljegyezni, hogy délután 5 tájban bevonult az ezredhez Sachelarie ezredes, az új ezredparancsnok és mindannyiunkat behívott az irodájába ismerkedésre. Nem volt barátságos találkozás, mindenkire külön-külön van valami elmarasztaló mondandója... Éjfél tájt értem az állomáshelyre. Nagy a sürgés-forgás, lovak, emberek rohannak, minden irányból hangos kiabálás. Costantinescu alhadnagy úr betegszabadságon van. (...) Hajnalhasadáskor átvettük szolgálatunkat. Minden rendben volt, az emberek menetfelszerelése, a lőszeranyag, a lószerszámok, minden. A katonák ruházata volt kopott, szakadt is némelyiké, ahogyan a háborúban szokott az lenni.

Jegyzőkönyvek tanúskodtak róla, hogy sok gonddal és felelősséggel járó szakaszparancsnok vagyok. Megkeresem tehát a szakaszomat és parancsokat osztogatok. Jelentik, hogy két zsidó, Aizik Idel és Herşcu Moise lövegkezelő (servant), illetve egy lovas, Balanica P. hiányzanak. Fél óra múlva megérkezik a kapitány úr is. Parancsot ad a mozdonyozásra. Nagy a nyüzsgés, jelentik, hogy két ló elszabadult és elnyargalt a mezőbe, a felderítő Burca Anton kancája nem állja a nyeret. Megjöttek a zsidók és a hiányzó lovasom. A kapitány úr ordít, nem vonult be Ceai őrmester és Cobzaru írnok sem. A kapitány utánuk küld 2 lovast. Én is ide-oda futkosok, hogy sürgessem a katonáimat. Jelentik, hogy megjött a két zsidóm, lovaglópálcámmal gondolkodás nélkül, alaposan megleckéztetem őket.

Végre elhangzik a *nyeregbe!* parancs. Hajnalodik, tiszta az égbolt, hűvös van. Felületesen szemlézzük szakaszunkat és jelentünk a parancsnoknak. Elindulunk, a mi ütegünk az utolsó helyre áll be a menetbe. Három napig meneteltünk az országúton Băltăteşti fürdőtelepen át Târgu Neamţig. Az úton dübörgő ágyú zaja az ablakokba csalta a fürdőző népséget. Reggel 7 óra volt. Az emelkedőre érve nyugati irányban a hegy lábánál festői környezetben meglátjuk a Văratec női kolostort. Tovább, a hegy mögött ott kell lennie az ugyancsak női Agapia kolostornak is. Észak felé már sejthető a város, Târgu Neamţ, nyugati irányban jól kivehetők egy sziklacsúcson az egykori Neamţ várának romjai. A várrom látványa végig követ minket a városig. De. 10 óra tájban érünk a városba, majd annak határában, a város és [Ion] Creangă faluja, Humuleşti között letáborozunk.

A helybéli kíváncsiak kijönnek megnézni az ágyúkat. Nem járt még ilyen készültség arrafelé. A tömegben találkozom egyik falutársammal, az 54. gyalogezredben szolgáló Dumitrescu Gh. alhadnaggal. Ő mutat be a városbeli társaságnak: Câmpeanu tanítónőnek, a P. Gheorghiasa tanító házaspárnak és a náluk megszállt Tomida és Stoleru tanítónőknek. Utóbbiakat elkísérte sógoruk, Gheorghişa szobrász, aki egyébként iskolatársam volt a Vasile Lupu gimnáziumban. Megmutatom az ágyúkat és beszélgetünk.

Öt napig maradunk a táborban. Az igen szép környezetben épült Târgu Neamţ zsidó város lett. Paşcani és Piatra felé a kolostorokat is érintő postakocsi járat indul innen.

Az öt nap egyikén fölkapaszkodtunk a város központjától kb. 5 km-re lévő várdombra. (...)

Megérkezik az indulási parancs. Az I. és II. üteg Hangu felé indul, a III. Békás felé. Reggel 6-kor már menetkész az úton áll az üteg, a vár árnyékában vonulunk el.

A visszaúton megyünk Bălătești-en át, megmászunk néhány dombot, majd kiérünk az egyenes útra. Lovam nyugtalan, az úton dübörgő ágyú zaja idegesíti, alig tudom féken tartani, hogy előre ne rohanjon. A toporzékoló ló hátrafarol és begurulunk az út menti, mély árokba. Nem történt különösebb baj, csak a kardom görbült el az eséskor. Egész napi menetelés után, estére Piatrára érünk. A Beszterce mellett táborozunk le. (...) Sok gyárkéményt látni a város fölött, fafeldolgozó üzemek működnek itt. Fekvése és környezete nagyon hasonlít a Brassóéhoz, ahol 1904-ben jártam. Szállásadómnál, a helybéli polgári iskolában tanító Butnaru tanító agronómusnál vacsorázom.

[Egy (román) tüzértiszt töredékes naplója. In: Szádeczky-Kardoss Lajos Erdélyre vonatkozó iratai. OL P.1575. 11 tétel. Dr. Pál-Antal Sándor akadémikus adattárából. Koszta István fordítása]

Híre futott, hogy a Brassó melletti Földvár községbe tüzérek és ágyúk érkeztek. A nép az ágyúk csudájára járt messze falvakból is. A katonákat elszállásolták a környékben. Cséplés ideje volt és a falusiak örömmel vették a katonák segítségét. A tisztek ott voltak elszállásolva a gróf Nemes kastélyban és más úri családoknál. Bosnyák katonák is jöttek. Veszély sehol se mutatkozott, a falubeliek inkább csodálkozva bámulták a katonákat. A mi házunknál is laktak német tisztek, de néhány nap múlva tovább mentek. Azután vendégünk volt Undi Mariska, a kiváló festőművész. Az éjjeli vonathoz kikísértük az állomásra. Hazaérkezve, Tök Mari, a nagyobb cselédleány azt mondta, ő már nem is fekszik le. Megdagasztotta a kenyeret és amíg mi felkelünk, az is kisül.

Mire ágyba kerültünk, Ida nővérem és én, már világosság lett ott künn. El se szundítottunk, egyre erősödő láрма hallatszott az utcáról. Egy asszony bekopogtatott a lezárt ablakon:

– Keljenek fel hamar. Predeálon bejöttek az oláhok.

A fergeteg végigsepert a falun. A fennebbi falvak népe pillanatok alatt iszonyú áradatban zúdult felénk. Keresztényfalva, Vidombák és Rozsnyó ég. Valahogy elvergődöm a község-házára hiteles hírekért. Petke Károly jegyző, Kolumbán Ferenc lelkész, Boér és Gáspár földbirtokos sietve pakolják a község irattárát. A falu belső hadszíntér, két órán belül távoznia kell minden embernek. Szekereket, lovakat hivatalból lefoglalja a beözönlő katonaság.

És megindul Erdély földönfutó népe...

A menekülők egy helyben hömpölygő tömegén megvadult csordák vágatnak át. Nem mondom tovább...

Két órán belül mi is elhagyjuk a házat, hol édesapánk meghalt. A kamrából Tök Mari és Székely Mari kicipelik a kukoricás zsákokat és kizúdíjták az udvarra, hogy ne éhezzenek majd az állatok. Az üres zsákokat megtömjük ruháinkkal és friss, meleg kenyérral. Kilépünk a házból. Elesett kis öcsém Bubi kutyája visító sírása fülemben van most is. A négy szoba ajtaja tárva, nyitva marad s benne minden, mit jó szülők valaha szereztek. Még egyszer visszanezünk az ajtóból. Velem együtt nézzetek vissza Ti is.

Látjátok, már ott vergődünk az országúton százezrek között. De a zsákokat nem bírtuk. Még ott, a falunk határában kidobáltunk minden egyebet, csak a kenyereket vittük. Nővérem és én, Tök Mari és Székely Mari és Bubi. Gyalog. Gyalog. A menekültek vonata már megszűnt, a vasútvonal már a katonaság szállítására kell és szüntelenül robognak lefelé a határ felé. Valami ős ösztön és az Isten a vasutak felé sodor minket is és ott állunk félig tébolyodottan. Egyszer csak kihajolnak a haladó vonatból a katonák és felrántanak a magasba. Brassóból jött kifelé egy hivatalos vonat, mely hallomásunk szerint a brassói 24-es gyal. ezred értékeit mentette Magyarországra. Magyar csendőrök mentettek fel minket is a teherkocsik rakományai tetejére. De többé senki se gondolt ránk. Egy vasrudakkal, vaságyakkal feltornyozott kocsi tetején ültünk éjjel, nappal, esőben, szélben, viharban, étlen, szomjan, egy csuklyás, zöld lóden kabátban. Kenyerünk elfogyott. A magasból lemászni se mertünk, ha itt-ott meg is állott a vonat. Féltünk, hogy otthagynak. Az első kenyeret harmadnap adta fel egy vasúti őrné. A tordaaranyosi állomáson a magasban felismert Boros, egyik tordai újság szerkesztője és sírva hozott fel valahonnan egy csésze kávé. Négyen ittuk meg. A harmadik ételt egy állomáson egy német katona nyújtotta át a szomszéd vágányon álló vonatról. Boldogan ettük meg, amit sajkája alján nekünk meghagyott. Köszönöm, kedves, névtelen katona.

Bubi kutyánk fenn a vastoronyban sajátságos élettani elváltozásokat mutatott. Szervei és egész kis teste kopogó keményre dermedt és nem volt már élete. Ezt a tudós, csudálatos állatot, elesett Zoltánunk kedvencét, néhány héttel ezelőtt, otthon egy mély kútból is kimen-

tettük egy éjszaka. Néhány könnyet csalt már szemembe az az állat. Akkor is ilyen dermedt halott volt. Most se dobtuk le a vastoronyból. Hiszen Bubi még egy darab, az elhagyott otthonból. A vasak közé bedugtuk és három napig rejtegettük. Tizenkét napig ültünk a toronyvárban. Nagyváradon már meleg ételt osztottak az állomáson. Bubit átadtam egy Lenkucz László nevű, könnyes szemű diáknak, hogy lőjje főbe. Nem tette. Megőrizte és évek múlva visszaadta a váradi ismeretlen kis diák.

[Kamenyitzky Etelka / ú.m. Ádám Éva/: Hadak útján / Az Olt partjától Piavéig. Magyar Szépirodalmat Pártolók Egyesülete kiadása, 1938]

[1916] **Szeptember elseje hajnalán heves dobszó riasztotta a [szováti] lakosokat.** Reggel 6 órára gyűlésbe hívtak mindenkit a faluháza előtti térre. Kihirdették a román hadsereg közeledésének hírért. Délután 4 órakor érkezett a Község házára a menekülést elrendelő parancs, amelyet 6 órakor olvastak fel az összegyűlteknél. Az okirat szerint szeptember 3-án, reggel 8 órára ki kellett üríteni a falut. Kötelező volt elmenekülni minden 15 évnél nagyobb munkabíró férfinak és fiatal nőnek. A nagyon öregek, betegek, gyerekek otthon maradhattak, „.... de nem tanácsos, mert nem lehet tudni a jövőndőt”.

A gabonakészletet vasúton szállították, a marhaállományt fogadott hajcsárok kísérték Marosvásárhelyre, ahol átvették és kifizették a tulajdonosokat. A szekéren menekülők számára Mezőbánd volt kijelölve. Kinek nem volt szekere, a „menekülők vonatán” Szabolcs megyébe utazhatott.

A rendelet kihirdetése után nagy zaj támadt, az asszonyok sírtak, a férfiak szitkozódtak. A tömeg csak 10 óra felé oszlott el. Másnap este, a zsúfolásig megtelt templomban „zokogott a nép”. Éjjel 3 és reggel félkilenc között meggyóntak a menekülésbe készülők. A szekérszlop délelőtt 10 órakor indult el a faluból. Szováta harangjait szeptember 20-án szerelték le és küldték a budapesti fémgyűjtő központba. A római katolikus templomról hármat, a református imaházról két kisebbet, a görög katolikus imaházról három kisebbet szereltek le és vittek el. Ugyanekkor tűnt el a Tyúkászdombi kápolna két kisebb harangja.

[Fekete Árpád–Józsa András–Szőke András–Zepeczaner Jenő: Szováta 1587-1989. Székelyudvarhely, 1998]

Szeptember hó 2-án (szombat). **Korán keltünk fel**, egy huszárral a jelentést elküldtem s további parancsot várva megfigyeltem a környéket. Egy járőrünkkel találkoztam, mely a La-Puduşra ment; Moglăneştinél ellenséges oszlopok ereszkedtek le a műút felé, tüzéségünk tüze szétszórta őket, úgy látszik, hogy a csemege nem tetszik nekik.

7 órakor parancsot kaptam a bevonulásra. Századunk a Hévíz melletti Bánffy fürdőtelepnél van, fönt a tetőn egy táboriőrs, kint pedig számos járőr. Erőink igen szórványosan vannak felállítva, mindenik a levegőben lóg. Hévíz előtt a 29-esek vannak, itt már drótkerítés van, de ez nem sokat ér, mert az oláhok nem erre jönnek; Gyergyóremete felé a 17-esek vannak...

Szeptember 3-án (vasárnap). Éjfél után tüzéségünk hevesen tüzelt, kézfegyverek is ropogtak; a fenevadak előretörtek, de gyorsan el is hurcolkodtak; ott merészek csak, a hol senkit sem sejtene, de hamarosan elosonnak, ahol valami van.

Reggel teljes csend, a déli órákban enyhe ágyúzás, különben nyugalom van egész napon át.

Igen szép idő van, lovaink a Fürdőtelep mellett a fákhoz vannak kötve, mi magunk a napon sütkérezünk; a tiszt urak a kastély emeletén laknak, a szobák szép bútorokkal vannak tele, minden tiszt úr külön szobát rendeztet be magának, csak az őrnagy úr maradt a földszinten, egy kis kamrában csináltatott magának szénából fekhelyet, nappal általában kint van. Az ebédlő az emeleten, az erkélyen van, igen szép hely, ott jól lehet enni.

A fürdő két részre van osztva: urak és hölgyek számára; most is ilyen féle beosztás mellett marad, de az egyikre ez van írva: „Csak tiszt uraknak, legénységi egyéneknek itt tilos fürdeni!”, a másik a legénységi fürdő. A régi, állott vizet kieresztettük, a forrás oly erős, hogy a víz hamarosan megnő. A társaság naponta megfürdik; mivel a legénység a női oldalon fürdik, ezeknek fürdőruháit használja, egész jól fest a pongyola a huszáron is.

[Bánhegyesi Imre: m. kir. szabadkai 4. honvéd huszárezredbeli tiszthelyettes harctéri feljegyzései. Kézirat]

Holtmaros népe a sarju szárítással és sarjubetakarítással volt éppen elfoglalva augusztus végén, a kellemesen nyárias időben. Felülről már szállította a vonat a menekülőket. „Holtmaros” vasúti megállónál a vonat egyik menekülő utasa látva a mezőn szorgalmasan sarjuval dolgozó néhány holtmarosi munkást, sajnálkozva jegyezte meg: „Szegények! miért dolgoznak; hiszen pár nap múlva nekik is el kell menekülni és mindent itt hagynak!”

A jóslat beteljesedett. „Holtmaros” megálló vasúti őre értesítést kapott felsőségétől, hogy családja csomagoljon és legyen készen a bekövetkező menekülésre, innen terjedt el a hír a községbe, hogy menekülni kell. Jöttek a paphoz a hívek és aggódva kérdezték: igaz-e? Habár magam is aggódtam és semmi bizonyosat nem tudtam, bátorítottam őket és azt mondtam nekik, hogy sem a közigazgatási hatóságtól, sem saját egyházi felsőségemtől semmiféle értesítést nem kaptam; tehát alig hihető, hogy menekülni kellene. De megnyugtatni az embereket nem bírtam...

Éjjelenként sok vonat járt. Azt hittük, katonákat visznek a Román határhoz. Később jöttünk rá, hogy... menekülőket hoztak le.

Az 1916. év augusztus 28-án megkérdeztem a marosvécsi postamesternőt (:M. vécsi nyugalmazott pap Tiszteletes Péterffy Ferenc úr leányát Bartha Jánosné Péterffy Marika ő nagyságát:) Mit tud a helyzetről? Vesznek e fel a postára postaküldeményeket? Tőle ez a válasz jött: „Kedves Tiszteletes úr! Semmi postaküldeményt nem veszünk fel – a baj úgy látszik óriási. Borszék már nem a mienk. Tölgyesről is mindenki elment. Hévíztől se messze vannak; még az éjjel is bekövetkezhetik a mi katasztrófánk; a jó Isten legyen velünk tiszteletteljes üdv. Bartháné.” Habár ezen értesülés – a mint az események igazolják – nem volt alap nélküli, a hatóság még ekkor se intézkedett és éppen azért magam se adtam elég hitelt ez értesítésnek és a benne foglaltakat csak könyelmű emberektől származó rémhíreknek képzeltem. Pedig lényegében igaz hírek lehettek azok.

A közigazgatási hatóság csak 1916. augusztus 30-án (:szerda:) estefelé tétette közhírré Holtmaros községben, dobszó mellett, hogy másnap, augusztus 31-én, reggel 7 óráig a lakosság távozzék el a községből, mit a közhírré tevő így kiáltott ki: „takarodjék” a községből. Természetesen a rémület fokozódott a népnél. Mindenki kapkodott. Amit futtában lehetett, mindenki csomagolt. Pataki szolgabíró úr járt a községben és azt mondta, hogy akiknek nincs fogatuk, azok menjenek le a Marosvécsi állomáshoz, onnan másnap reggel fogja a vonat indítani őket Szabolcs vármegyébe Nyíregyházára; a kiknek fogatuk van azok induljanak fogataikkal, állataikkal „Faragó” község felé. – Fájó szívvel, könnyezve és sírva hagyta el a lakosság a községet. – Fogattal bíró híveket aztán nem Faragóra; de Dextrászéplakra telepítették le. A marosvécsi állomásra ment mintegy 170 lélek, pedig ott kellett várjon több mint 18 napot, míg aztán elvitte őket a vonat Szabolcs megyébe és ott a hatóság letelepítette Tiszaeszlár, Tiszalök községekbe és azokhoz közel levő egyik tanyára.

Egyház ládájába – gondnokkal – betettem a folyó anyakönyveket, jegyzőkönyveket az ott levő iratok és úrasztali terítők mellé; bezártuk a ládát és bevittük ketten a templomba; letettük a katedra mellé. Mint egyházmegyei pénztárnok, behordtam a pénztári könyveket is a templomba és letettem azokat is a papi szék mellé. Idő arra nem volt, hogy biztosabb helyre helyezhettem volna. Templomot bezártam és feltettem a kulcsát a papi lakásban levő állandó helyére, – Éppen ott levő harangozóné (Csatlós Jánosné: Pap Anna) – kinek férje régóta orosz fogságban van, sírva mondta, bárcsak ő akaszthatná le helyéről a templom kulcsát!. (Később ezt megengedte a jó Isten.) Egyházközség és tractus takaréktári könyveit, hadikötvényeit, az úrasztali poharakat én vittem magammal és visszatéréskor sértetlenül vissza is hoztam 1916. november 1-én. – Pap, pár ládába ruha és ágyneműjét levitte Marosvécsre (egyebeket becsomagolni nem volt idő). A vonatra már nem vettek fel csomagot; de Bartha Jánosné őnagysága,

mint vasutas felesége, szíves volt betétni az ő értékei szállítására kapott vagonba és azzal elvittek Bakonyszentlászlóra; ott vannak ma (1916. febr. 20.án) is.

Pap és családja (felesége és leányával; – fia már jóval azelőttől 1915 jul. 15-től kezdve katonaságnál van) 1916 augusztus 30-án este tehén szekérrel mentek le Marosvécsre, hogy onnan 31-én reggelre jelzett vonattal induljanak Zilahra; de telefonilag értesülvén, hogy vonat nem jön, 31-én Nagyságos Magyary Károly uradalmi jószágigazgató úr által felajánlott fogattal jutottak be – menekülők sokaságának szekerei mellett – a szászrégeni vasúti állomáshoz. Onnan se ment már személyvonat. Gazda Endre, állomás parancsnokságnál levő főhadnagy szívességéből kaptak egy – bútorokkal rakott fedett marha kocsit és azon indultak el 1916 szeptember 1-én. Velük volt a görgényszentimrei református pap Székely Ferenc, feleségével és az őket kísérő tanár fiuk: Ferenc. Útközben sokat nyomorogva, éhezve és éjszakánként fázza – hét napi keserves utazás után Csúcsára érkeztünk. Kolozsváron Székely Ferencék leszállottak; mi is be akartunk menni Kolozsvárra; de nem engedték. – Csúcsán – az állomással szembe levő vendéglő étterme asztalaira (más hely nem lévén) dűltünk le egy kis pihenőre. Másnap reggel folytattuk postautomobilon utunkat tovább és aznap megérkeztünk – nyolcadik napi utazás után – Zilahra, feleségem testvéréhez, Török Istvánhoz, Szilágy megye alispánjához; ott találtunk menedéket és rokon szíves látást. Onnan az erdélyi református egyházkerület Méltóságos Igazgató Tanácsa 4521-1916 számú intézkedésével kiküldött Bősházára a helyettes papi teendők végzésére. Bősházán végzett, rövid ideig tartó papi szolgálat után, visszamentem. – Mikor a hazatérhetés lehetőségére az újság hírekből következtetni lehetett, Zilahra és onnan – nehézségekkel – 1916. november 1-sőjével haza érkeztünk Holtmarosra.

Dedradszéplaki pappal, Pataki Dénessel Zilahról állandóan leveleket váltottam; tőle tudtam meg, hogy oda telepített híveim 1916. október közepén visszatelepedtek Holtmarosra. Vele folytatott levelezésem következtében, gondnok Bakos György Andrásé és néhány presbyter, időközben az egyház ládáját és tractus pénztárának könyveit a templomból kivivé, elásták a holtmarosi református temetőbe, a harctéren kapott vesebajjal meghalt és 1916. aug. 25-én eltemetett Kis Mihály sírjába; onnan épségben vették ki 1916. novemberben.

Holtmaros községben ellenség amint mondják, egy román előőrs kivitelével, nem járt. Templom, 1914-ben épült új paplak, más egyházi épületek, iskola épségben vannak. Egyház könyves szekrényét feltörve találtam; kisebb kárt tettek benne; iskolában taneszközöket tönkretették ismeretlen tettesek. Község lakosságának házai, melléképületei épségben vannak. Lakosság egy része kisebb-nagyobb károkat szenvedett ugyan, de általában lehet mondani, hogy a lakosságnak nincs tetemes károsodása. Annál több van papnak és tanítónak.

Papi lakásban, hazatértemkor 1916. november 1-én nagy rendetlenséget, sok szemetet és felbolygatott szekrényeket találtam. Jóllehet elmenekülésemkor összes ajtókat nyitva, kulcsokat a zárukba hagytam volt, mégis ebédlő egyik ablakát beütve, konyha ajtajának ajtó feldeszakját lefeszítve találtam.

Ismeretlen tettesek tőlem ellopták: könyveim javarészt; 120 darab baromfit (pulyka, ruca, tyúk és csirkéket); 66 véka zabot; kéménybe rejtett lábbelinknek egy részét; főzőedényeket csaknem mind; 10 liter petróleumot; paplanokat; 70 üveg cukorba főzött befőttet; egy vásott palástomat; mezőről mintegy két szekér tengerimet; egy évig drága gabonával tartott három darab sertésem elkárosodott stb. (1917. januárjában kellett vegyek egy darab hízott sertést élősúlyban 134 Kiló volt; fizettem érte kilencszáztizenegy korona és 20 fillért!!) Ha mindennek a mai értékét vesszük, kárunk 5000-6000 korona! Ezeknél a lopásoknál igen szomorú dolog az, hogy legnagyobb részben a csőcseléknépnek van benne része. Legalábbis emellett bizonyít a következő eset:

Hazajövetelemkor a körjegyző úr útján a községben közhírré tettettem, hogy a kinél jogtalanul eltulajdonított tárgy van és azt nála megtalálják, az illetőt hadbírótság elé állítják és főbe lövik. – A közhírré tételre következő éjszakán udvaromra hazahoztak néhány konyhaedényt. Akkor katonáink – kiknek a nép tulajdonítja a lopásokat – nem tartózkodtak községünkben. Az edények a néptől kerültek haza. Másfelől a népnek szép vonásaiból is meg kell jegyezmem a következőt: 1916. októberben hazatért lakosság a távol (Szabolcs megyében) levő lakosság terményeit betakarította és mindeniknek telkén gondosan elhelyezte. – Szabolcs megyében levő menekültek mielőbbi hazahozatását a marostordamegyei nagyságos alispáni hivatalnál kérelmeztem és onnan 1917. február elején azt a választ kaptam, hogy előreláthatólag rövid időn belül haza fognak szállíttatni; de még február végén (febr. 23) nincsenek itthon. Erdélyi Pál kántor-tanító úr apósához, Pataki Lajos tanító úrhoz Dedrádszéplakra volt menekülve családjával; onnan 1916. október közepén tértek vissza Holtmarosra!

A lakosság hazatérte után 1916. novembertől kezdve sok ideig tartózkodtak a mi katonáink Holtmaroson; előbb a 9-es „Nádasdy” huszárok (trén) kik segédkeztek a lakosságnak az őszi szántások végzésében. Később egy pihenő „Ulánus” csapatunk (nagy részben horvátok) volt elhelyezve a községben; ezek hét hétig voltak itt. Internált oláhok is voltak és vannak Holtmaros községben elhelyezve.

Mivel a katonai parancsnokság a gabonának nagy részét requirálta, az élelem s főleg a kenyér igen szűkén van és a nagy drágaság miatt (egy tojás 30 fillér, 1 laer tej 60 fillér, 1 kis tyúk 13-14 korona stb.) igen nehéz a megélhetés. A ruhát és lábbelit is hihetetlenül magas árért árulják és ha e háború még sokáig tart, később valószínűleg kapni se lehet, a megélhetés csaknem lehetetlen lesz!

A nép aggódik hogyha Tölgyesnél frontunkat az ellenség áttöri, 1917. tavaszán újból menekülni kell. Isten őrizzen tőle! Adja a jó Isten dicsőséges végét – a 20-adik század szégyenének, a rettenetes világháborúnak és hozza el minél előbb a régóta óhajtott áldásos békét.

Holtmaros, 1917. február 23.

Kiss Ferenc, holtmarosi református pap

[Háborús feljegyzések a görgényi református egyházmegyének az 1916. évi oláh betöréskor menekült egyházairól. Kiadja: a görgényi református egyházmegye. Szászrégen, Schebesch Károly könyvnyomdája, 1917]

Besszarábiai harctér, 1916 január vége felé... Az egyik előretolt árokrészben egy közhonvéd azt hallja, hogy az ellenséges árokban oroszul beszélgetnek. A honvéd kézigránáttal a kezében kimászik az árokból, nesztelenül odacsúszik az orosz árokhoz, ahol gyanútlanul beszélget három orosz katona. A honvéd közéjük vágja a kézibombát és ő maga kissé visszahasalva pár pillanatig vár. A kézibomba fölrobbant az orosz árokban és darabokra tépte a szegény gyanútlanul beszélgető három orosz katonát. Amikor a robbanás megtörtént, a vakmerő honvéd talpra ugrik és beleveti magát az orosz árokba. A mi árkunkban megdöbbenve és álmélkodva néznek az orosz árokba ugrott honvéd után. Senki sem érti a dolgot. Néhány izgatott és kínos másodperc telik el és egyszer csak kimászik az orosz árokból a honvéd és két kezében hozva valamit, fut vissza a mi lövészárkunk felé és rövid másodpercek múlva szerencsésen bele is ugrik a fedezékbe. Ott a csodálkozó tiszteknek jelenti, hogy a kézigránátja megölt három orosz, de mert az orosz lövészárókban valami csodálatos véletlen folytán nem robbant föl és ott hevert sértetlenül a három orosz három kézibombája, ő leugrott értük az árokba, fölszedte őket és – jelenti alássan – elhozta a három orosz kézibombát, tessék, itt van ni! És átadta a honvéd a „zsákmányt”. Ilyen és ehhez hasonló hihetetlen események naponként történnek a besszarábiai fronton.

[Göndör Ferenc: A szenvedések országútján. Háborús feljegyzések. Budapest, Athenaeum RT, 1916]

Milyen modern múlábak vannak. Apró keresztvassal ellátott vaskarikák, mint a sí-rudak talpa. A katonáék szinte vígan látszanak menni. Vannak egész és fél múlábak, német találmány, igen praktikus és könnyed dolgok. Talán egy fél múlábbal én is jobban járhatnék s nem volna ilyen feltűnő. A Leipzigerben láttam fotográfiákat hadimúlábokról, csoda. Olyan, mint-ha divat lenne, vagy sport, vagy gyerekjáték. Láttam egy német ulánus-kapitányt múlábbal lóháton. Hogy beleélték magukat az emberek a bajukba, legalább úgy néz ki. Mennyien vagyunk már Európában. Mintha az én kedvemért történt volna az egész dolog, hogy vigasztalódjak és ne érezzem magam olyan elhagyatottnak ebben a csapásban. De én nem örülök a mások sorsának és a mások helyzetébe nem tudom magamat beleélni. Néha úgy érzem, hogy nem is igaz, hogy mások is bénák, és csak a magam életén töprengek. Mintha most is csak én egyedül lennék ilyen. És mindig szenvedek és azt hiszem azzal, hogy szenvedek, előkelőbb vagyok ezeknél és a legtöbb ép embernél is.

*

A mai szomorú este. Przemysl elesett és az egész Budapest milyen sivár és csüggedt volt. A Pilseniben vacsoráztam, kevesen voltak, alig beszéltek, mindenkinek a szemében benne volt Przemysl. Még a hölgyek is komolyak voltak. Az üres székeken mintha halottak ültek volna. Az utcán hideg volt és a villamosok olyan borzalmasan csikartak a síneken. Elmehettem volna alsózni a fiúk közé, de úgy rám jött, hogy magamban bolyongjak a Dunaparton és hazajöjjek. Lekönyököltem a korlátra és néztem a Dunát. A vizet úgy csavarta a szél. A közhangulatra gondoltam és az ország sorsára, hogy mi jöhet ezután. Hirtelen észrevettem, hogy csak szédítem magam és ez úgy fájt. A szemem megmelegedett és könnyeztem egy kicsit, ami körülbelül két év óta nem fordult elő. Mit érek a legnagyobb szerencsétlenséggel is, ha az enyém még nagyobb. Láttam, hogy akármi történhet a világon, én a sírig sántikálok és belesántikálok a sírba. Úgy kívántam meghalni. Olyan helyen, ahol nem ismertek s ahol a temetőben az idegenek nem tudják, hogy ki volt az, aki itt fekszik. Képződtem, hogy egy fényes vezérkar előtt állok és diplomaták ülnek köröskörül. Kérdezték a véleményemet és én azt mondtam, hogy mondják meg nekem, miért lettem én sánta és ezen segítsenek, mert én ezt nem értem és én hibátlan akarok lenni, elsősorban ez érdekel, azután majd beszélünk a külpolitikáról és a stratégiai helyzetről. Kivezettek és letaszítottak a lépcsőkön. Lebukdácsoltam, mindenem fájt és kimondhatatlan önutálat vett elő. És közben mintha egy gyermekhang vergődött volna a szívemben: Énmiattam van az egész világ, én boldog akarok lenni!

*

Sabinával ültem múlt éjjel a Palais de Danseban. Bájos kis nő, s oly jó leány, órákig elült velem az éjjel is diskurálni. Három koronáért virágot vettem neki, de csak két-két pohár malagát ittunk. Igénytelen velem szemben és igazán szimpatizál. Bizalmasabban beszél velem, mint a titkárral és szereti nekem mesélni az életét. Nácit, a parkettáncost utálja, de olyan élvezettel táncol vele. Talán azért vonzódik hozzám, öntudatlanul is, mert sejti, hogy aki maga is szerencsétlen, annak több szíve van az ő élete iránt. Elérhetném, hogy a barátnőm legyen. De érezhet valaha irántam olyan szerelmet, amit én szerelemnek nevezek? Éjszaka három óra van most is, fenn vagyok a naplómba firkálni, majd leragad a szemem. Mi vonz, hogy szerencsétlenségemről mindig firkáljak? Olyan határozatlan hivatást érzek sokszor, mintha nem is magamnak írnám, mintha jelentést írnék saját életemről valakinek, aki várja ezt és mintha az én nyomorult naplóm is biztosan felfedeznék majd, mint a gyönyörű Baschkirtsheff Máriaét és az egész művelt világ sóhajtozna rajta.

(Szép Ernő: A sánta fiatal ember naplója. Nyugat, 1916. 16. szám)

„Eljött a támadás véres napja.” [1916] Augusztus 14-ről 15-re virradó éjszaka volt ez, Mária mennybemenetelének napján, annak ellenére, hogy hiányos volt a fegyverzetünk és mások arra ösztökéltek, hogy előbb a bolgárokkal kellene támadni és ha őket semlegesítettük, majd akkor gondoljunk Erdélyre. De én is azt kértem: mit keressünk mi Bulgáriában? Ha nem késtek volna az oroszok keleten, a franciák délen, és ha nem lett volna a tutrakáni árulás, másképp alakult volna a mi háborúnk!

Délben, pontban 12-kor rendelték el a mozgósítást és az ezt követő második napon már s az erdélyi Boițán ébredtünk. A falu népe templomban volt és kövé dermedt, amikor meglátta a felvont szuronnyal oda berontó román katonákat. Most is kiver a veríték. Leírhatatlan örömnappal kezdődött. Valóra vált sok szenvedés álma. A meglepett, kis létszámú magyar határőr nem tanúsított jelentős ellenállást. Románok, csehek, bosnyákok, morvák is voltak közöttük. Eldobálták a fegyvereiket és megadták magukat. A Csibin fölötti hídnál, amelyiknek az egyik végét Potopeanu hadnagy ágyúval belebombáztak a vízbe, összegyűjtöttünk 250 olyan foglyot, akik között a rogyant Ferenc Jóska császári-királyi impériumának minden nemzetisége képviselve volt.

Căstău tábornok, hadosztályparancsnok elküldött a foglyokkal Căinenibe. Emberségesen bántam velük, mert a magyarokat valaki azzal ijesztgette, hogy lemészároljuk őket. Miután leadtam őket Căineni-ben, mindenkinek adtam egy nagy csésze teát és fejenként egy fél kenyeret. Egy pénzügyőr zugführer megcsókolta a csizmám és megköszönte. „Isten éltesse, román!”

Boițaig az út tele volt a lőszeres kocsik kerekei által az éjszaka széttaposott holttestekkel. Boița szádában szinte a teljes hadsereget fenntartotta egyetlen, pontosan belőtt 210-es ágyút. Lehetetlen volt Veștem felé továbbmenni. Nagyon jó állásban volt a Dealul Chiorului-on. Zizi Cantacuzino gránicsármái végül bekerítették és elhallgattatták, így aztán a 16-óról 17-re hajló éjszakán a gyönyörű Máriánál aludtam Vestemben. Pompás tyúklevest ettem és úgy aludtam, mint egy csecsemő Onuț Meșterul báránybőrbundája alatt.

Elalvás előtt néhány szófoszlány maradt bennem a jó öreg Bojenescu hadnagy és Petruș Măciuceanu beszélgetéséből. Az öreg mintha azt kérdezte volna, hogy: „Na, de fiaim, ágyúitok vannak-e? A nagyokból, mert a magyarok mellé rövidesen megjönnek a németek és először nekünk, majd nektek fűtenek be!”

És így is lett: egy hónap múlva már a magyarok őriztek bennünket Aradon a huszárlaktanya (Reitshule II) manézsában.

[Constantin C. Popian: *Amintiri din viața militară. Jurnal de război și din prizonierat. Editura Militară, București, 2007. Koszta István fordítása*]

Nem csak az az ijesztő, hogy az ember a maga bámulatos alkalmazkodási képességével beleszokik a háborús állapotba, hanem az a furcsa, hogy meg is unja. Az is, aki benne van s az is, aki itthon maradt. Néhány, csatából jött, nagyon intelligens emberrel beszéltem, egybehangzóan állítják, hogy a háborúban ugyanazon dolgok ismétlődnek monoton egyhangúsággal s mivel mindig jelen van a legnagyobb szenzáció, melynek nem lehet fokozása, az életveszély – a dolog igazán holtpontra jut s lefelé kell licitálni, a jelentéktelen dolgokat megnöveszteni (kapnak-e menázsit, jön-e posta, lehet-e aludni), hogy az értéktelen élet valami változatosságot kapjon. Tapasztalatunk, hogy a sebesültek elbeszéléseit mily gyökeresen megunták az emberek, – egy vidéki városban az unalmas emberre azt mondják: »fád, mint egy sebesült.« Szegény sebesültek – szegény vérező, kínlódó emberek – nem felháborító, hogy irántuk is mennyire ellankadt az érdeklődés. Ebben a nyomorult életben s a gyarló emberek közt csak a siker imponál s már majdnem ott tartunk, hogy az a hős, aki – sértetlenül életben maradt.

Az emberek megunják a háborút, – átlapozzák az újságokat, elolvassák a jelentéseket s várják, hogy vége legyen az egésznek. De ha nem lesz egyhamar vége, hát abba is belenyugodnak. Mindenbe belenyugodnak – borzasztó! Ordítani szeretnék: »hát tudjátok, hogy mi történik veletek? hát tudjátok, hogy mit csináltok? hisz – oktalan népség – ölitek egymást! – hát csináljatok már valamit, hogy vége legyen és soha ne ismétlődjék – emberek – térjetelek észre!...« s addig ordítjuk ezt és még sok más mindent úgy befelé, magunknak, hogy egy szép napon azon vesszük észre, saját magunknak idegen a saját hangunk, egyre kevesebb benne az elementáris felháborodás... mi is belenyugodtunk – mi is meguntuk.

[Lengyel Menyhért: Egyszerű gondolatok. Nyugat, 1918 / 10. szám]

Forgalomirányítónak lenni unalmas dolog kihalt útkereszteződésben. Tél van. A forgalom-szabályozó a szomszédos szétrombolt villából kicipel egy mahagóni hintaszéket és ott üldögél magányosan a sztyepp közepén: hintázik és a forgalmat szabályozza. Kétszeresen jó karosszék. [*Effendi Kapijev: Frontjegyzetek. Nagyvilág, 1960 / 4*]

Augusztus 23. Dél felé járt, amikor a király magához rendelt. Hellyel kínált és miután pár percig kitartóan a szemembe nézett, beszélni kezdett. Elmondta, hogy a helyzete válságos, fájdalmas, de még reménykedik abban, hogy a koronatanács, amely pár nap múlva összeül, feloldhatja a román uralkodó helyzetéből adódó kötelezettsége és lelkiismereti vívódásai között feszítő dilemmát. Szükszavúan taglalt helyzetének kétségei dacára mondataiból kiéreztem, hogy eltökélt szándéka fejet hajtani a koronatanács döntése előtt, bármi legyen annak tartalma.

A (királyi) Ház szolgálatában eltöltött tetemes időszak és a Carol királlyal való utolsó beszélgetéseimből fakadó szilárd meggyőződése is arra bátorított, hogy leplezetlenül elmondjam az uralkodónak a helyzettel kapcsolatos gondolataimat. Mindenek előtt emlékeztettem arra, hogy nagybátyja halála után rövid idő teltével azt mondta nekem, hogy személyes felelősséggel ragaszkodik a Németországgal megkötött szövetségi szerződéshez, és semmi okom nem lehet kételkedni abban, hogy ezt a politikai vállalat megmásítaná, mert hiszen az I. Carol király tapasztalatainak összegzése és az egyedüli magatartásforma, ami az ország életbevágó érdekeinek megfelel. Hozzátettem még azt is, hogy a lakosság döntő többsége a semlegességet óhajtja, hogy Ausztria-Magyarország ellen akár egy megnyert háború sem hozna egyebet, mint Oroszország iránti gazdasági és politikai függőséget. A háború elvesztéséért pedig az ország őt tartja majd egyedüli felelősnek. Ha tehát megtagadná a hadüzenetet, azt az ország örömmel fogadná, mindenképpen jobban, mint az antant és agitátorai felszínes nyüzsgését.

A király sehogyan sem reagált a mondataimra, érveimet válasz nélkül hagyta, ezért még egy kísérletet tettem befolyásolására. Felséged – mondtam – mielőtt ezt az ország és a dinasztia számára oly sok veszéllyel járható utat választaná, méltóztassék elolvasni ama feljegyzést, amit Carol király halála előtt pár nappal diktált le nekem és amelyben bizonyítékokkal szolgál arra, hogy az oroszok mellett vállalt háború korántsem szolgálja a nemzeti törekvéseket, inkább a nemzet halálát okozná. Ha a nagybátyja politikai testamentumában mégsem találna elég érvet, akkor zárándokoljon el Curtea de Argeș-re és térdet hajtva az elhunyt király sírjánál, a jó Isten tanácsáért könyörögjön.

E végső kísérletem csak megrendülést okozott a királynak és a szemében gyülekező könnyecsek elárulták kegyetlen belső vívódásait és akaratának bátortalanságát.

A fogadás a királynál több mint egy órát tartott. Már a várószobában voltam, amikor utolért és közölte velem, hogy van egy igen nagy kérése, amit minden bizonnal maradéktalanul teljesítek. Ön elutazik Sigmaringenbe és egy levelet visz majd a bátyámnak, akinek elmondja azt is, hogy milyen helyzetben vagyok, mert azt ön jobban ismeri, mint bárki más. Délután találkozom von den Busche-val és megkérem arra, hogy a szükséges lépéseket tegye meg útja segítségéhez. Meghajoltam és kifejeztem abbéli reményemet, hogy haszonnal járok és az megakadályozhat egy szerencsétlenséget.

Augusztus 24. A király születésnapjára ünnepi ebédjére voltam hivatalos a Cotroceni palotába. Őfelségét igen vidámnak láttam, lehet, hogy alkalmi jókedv volt csupán? Az ebéd után magához hivatott és sokáig fejtegette azt, amit majd bátyjának, Wilhelmnek mondanom kellett. (...)

Augusztus 25. Reggel 8 órakor indultam Bukarestből csak a szükséges csomagokkal és 10 napra való készpénzzel. Azzal indokoltam elutazásomat a kíváncsiaknak, hogy meg kell látogatnunk Olga lányomat Kronstadtban, akinek egyik gyermeke skarlátos.

A vonatban átadom von Rosenbergnek a király és a királyné leveleit, amelyeket este hozott át nekem Barbu Știrbey. Gondosan elzárja a diplomatatáskájában, majd Münchenben fogja nekem visszaadni.

Budapesten elugrottam a német konzulátusra vízumért, mert azt elmulasztottam Bukarestben.

Augusztus 27. Este 7-re értünk Sigmaringenbe. A palota teraszán ott találom Wilhelm von Hohenzollern herceget és a hercegnét, Románia berlini követét, Al. Beldiman urat, akit bukaresti indulásomkor értesített von dem Busche úr. Jelen voltak még Wangenheim marsall, Spec gróf, von Detten kapitány, von Werner kisasszony és Matuschka grófné. A társaság tagjai tölem vártak megnyugtató híreket. Beldiman rendkívül nyugtalannak és zaklatottnak látszott.

Ebéd után Wilhelm herceg félrevont és alaposan kikérdezett a romániai helyzetről, mert testvérének levele csak vázlatos tájékoztatást nyújtott. A király vívódásairól beszéltem előbb, arról a kegyetlen dilemmáról, amelyet az antantnak kedvező népi szimpátia és a nagybátyja által örökül hagyott kötelezettség között feszült, s amely lelkiismereti válságba sodorta. Elmondtam azt is, hogy egyre erősebb környezete hatása tétovázó akaratára és tartok tőle, hogy az utolsó pillanatban nem lesz elég ereje megfontoltan reagálni. (...) Amikor a beszélgetésbe bekapcsolódott Beldiman, a társalgás átváltott Brătianu úr álláspontjának szigorú bírálatára, őt tartották az egyedüli felelősnek a kialakult helyzet miatt. Beldiman, aki Románia függetlenségének megmentését a toladó orosz bitorklótól csak a Központi Hatalmak szövetségében tudja elképzelni. Az oroszokkal megkötendő esetleges szövetségi szerződést örütségnek és kész öngyilkosságnak minősítette. Sigmaringeni utazásomat sem látja más-képp, mint jó ürügynek Bukarestből való eltávolításomnak, ahol a király környezete félhet a királyra gyakorolt személyes befolyásomtól. Be kell vallanom, hogy ez a gondolat az én fejemben is megfogalmazódott. (...)

Augusztus 28. Korán reggel egy lakáj belépett a szobámba és egy táviratot adott át. Elolvastam: Románia hadat üzen az Osztrák–magyar Monarchiának. Annak ellenére, hogy otthon az utóbbi három hét katonai jellegű intézkedései kétségbevonhatatlanul a kormány háborús szándékait sejtette, hihetetlennek tűnt, hogy belesodródott egy ilyen veszélyes kalandba. Bízom abban, hogy az utolsó pillanatban átgondolja, vagy, hogy a király nem járul hozzá egy ilyen döntéshez. De fekete-fehéren nyilvánvaló volt, hogy a jóérzés sok helyen híjával van és sajnos a szerencsétlen Románia sem kivétel, és képtelen ellenállni az antant toladásának és ígéreteinek.

Pár perccel később meglátogattam a hercegi ház néhány tagja. Megdöbbenésük fájdalmas és képtelenek voltak feldolgozni a hírt, hogy egy Hohenzollern herceg fegyvert foghat Németországra.

Még korán délelőtt találkoztam a teljesen kiborult Al. Beldimannal. Mélyen megalázottnak érezte magát méltatlan helyzetében, a hadüzenetet pedig egyértelmű öngyilkosságnak nevezte. A koronatanács összetétele eleve gyanút keltő volt, a hírrel viszont nyilvánvalóvá vált, hogy indokolatlan volt elfogadni a közvélemény érdekeit szem előtt tartó, lojális tanácskozó testületnek. Kiderült most már, hogy ez a társaságnak megfontoltan készült erre a coup de théâtre-ra és a király bizonytalanságait elaltatva, a nemzeti akaratnak állítsa be a hadüzenetet, holott nem egyéb az, mint egy maréknyi politikus összeesküvése.

[A svájci származású Louis Basset, aki fél évszázadon át szolgált a Hohenzollern-Sigmaringen házban, I. Carol király magántitkára volt, s annak halála után unokaöccse és utóda szolgálatában állt, küldetése után Svájcban maradt és csak 1919-ben tért vissza Bukarestbe. Előtte egy évvel még levelet írt Ferdinand királynak, amelyről naplójában is említést tesz.]

1918. december 20. Élve az alkalommal, hogy Svájc követe visszautazik Bukarestbe, ahol újra elfoglalhatja hivatalát, az alábbi, Ferdinand királynak címzett levelet bízom rá.

„Felség!

Kínzó aggodalomban eltelt két és fél esztendő után végre bevallhatom Felségednek, hogy nagy kő esett le szívemről az utóbbi időben, Romániában történt szerencsés események hallatán és örömöm kifejezéséeként legszívélyesebb jókívánságaimat is tolmácsoljam a háború áldásos kimenetele okán.

Ha visszagondolok azokra a beszélgetésekre, amelyeket Felségeddel folytattam elutazásom előtt, be kell ma vallanom, hogy ténylegesen kiismerhetetlenek az Úr útjai, és milyen bizonytalan az emberi előrelátás még abban az esetben is, ha azt olyan bölcs és tapasztalt uralkodó tanításaira alapozzuk, mint amilyen Carol király volt. Amit én korábban az országra nézve elháríthatatlan veszélynek véltem, mára az ország legmagasztosabb reményeinek megcáfolhatatlan diadalaként teljesült...”

[Louis Basset kiadatlan naplójegyzeteiből. Magazin Istoric, 1997. 9. sz. Koszta István fordítása és közlése]

Buftera, 1916. augusztus 15/28., hétfő. Mária Mennybemenetelének napja. Ma, Mária napján megtudta végre az egész ország. Vajon a sors akarata, hogy éppen ma, Mária-nap ünnepén történjék mindez?

Tegnap este csak kevés csomaggal érkezünk Bufterára. A költözés már régóta eldöntött kérdés volt, de nem tudott róla senki. Az volt az általános vélemény, hogy Cotroceni-ben nem vagyunk biztonságban, valamennyi hadi intézménytől való túlságos közelsége miatt. Ezek bombázására pedig könnyen sor kerülhet.

Nehéz pillanat volt megválni otthonunktól. Szétfutott már a hír arról, miként döntött a Koronatanács, a nép pedig magán kívül örvendezve élte a királyt – egy óra alatt a tekintélye sosem látott magasságokba szökött –, az emberek így vagy úgy, de megértették az általa hozott magasztos áldozatot. Váratlan volt, hogy ekkora erkölcsi bátorságról tegyen bizonyosságot. Számtalanszor megmondtam, hogy ha türelemmel várunk, teljesíti a kötelességét, de akkor nem hittek nekem, inkább támadták és gyalázták mindenféle módon aljas kis lapjaikban és egyes nagy lapokban is.

Nem egy fényes férfiú, nem is duzzad az energiától, de minden esetre tisztességes és kötelességtudó ember.

Ma reggel bemegyek a városba, hogy megkezdjem az előkészületeket ama kórház létesítéséhez, amit a régi Palota nagy termeiben képzeltem el. Igyekszem minél többször megmutatkozni, hogy az emberek láthassák: továbbra is mellettük állok. Tegnap este visszhangos éljenezések közepette mentem végig az utcákon, amúgy visszafogott, ünnepélyes öröm uralkodik, nem hejehuja. Az emberek érzik, hogy magasztos órákat élünk – kegyetlen, ám nagy időket. Egyelőre, a hírek öröndetesek. Ó, hogy szeretnék mindenről értesülve lenni! Hogy teljességgel biztos lehessenek! Természetesen, mindenféle kósza hír járja – egyesek máris győzelmet kiáltanak, mások pesszimisták, és mindenütt veszélyeket és kockázatot látnak.

Mircea és Ileana tegnap érkeztek Bufterára, kocsival hozták őket Szinajáról, Angelescu testőrezredes gondoskodása folytán. Az utolsó pillanatig hagytam, hogy Szinaján maradjanak, hogy ne keltsünk pánikot és megtévesszük az ellenséget. A siker feltételei a titoktartás és a hallgatás voltak. Szegény Woodfield hőiesen ellenállt, de mi tagadás, az első este szomorúságban telt. Ennek dacára jól aludtam – nagyon elfáradtam, heves izgalmon mentem át!

Buftera, 1916. augusztus 16/29, kedd. Az elmúlt éjjel repülőgépek zaja hallatszott, azt mondják, Bukarest fölött ráadásul még egy Zeppelin is úszott a légben. A lakosság izgatott volt, félig elégedett, félig felajzva, de nagyon kevesen féltek. Magam semmit sem hallottam, viszont rosszul aludtam, nagyon zaklatott voltam.

A hírek egyelőre kedvezőek. Csapataink végrehajtották azokat a műveleteket, amik elő voltak írva a számukra: egészen Derestye közelébe jutottak. Ó, mily boldogan tettük meg azt a határ menti utat – hát tényleg máris a kezünkben volna? Félek túlságosan örvendezni. Szinte egész nap a városban tartózkodtam, hogy elrendezzem a kórház ügyét és több barátommal találkozom. (...) Megindító táviratok érkeztek az ország minden sarkából, a mozgósítottak anyáitól, feleségeitől, nővéreitől, akik köszöntenek engem és a férjemet, legfőbb vezetőiket, és úgy tartják, hogy ez egy olyan dicső pillanat, amit az egész nép óhajtott. Megható elgondolni, hogy az árat saját testükkel, saját vérükből való vérrel kell megfizetniük.

BuŢtea, 1916. augusztus 17/30. Mint máskor is, a városban jártam. Találkoztam a kórháznál dolgozó valamennyi asszonnyal. Keményen dolgozunk!

Bukarestben csöndes volt az éjszaka. A hírek továbbra is jók – annyira jók, hogy végigfut rajtam a hideg. Brassót bevettük!...

[Mária királyné háborús naplója. Humanitas Könyvkiadó, 2015. Fordítás angol (román) nyelvből]

Gyermekkorom úgy fejeződött be, hogy édesapám a világháború utolsó esztendejében meghalt. Magam előtt látom görnyedt alakját, midőn mint póttartalékos 1915 őszén bevonult Nyitrára a 14. hgy.e.-hez. Az egyik kezére béna volt. Évekkel azelőtt meghűlt és reumatikus fájdalmai idült ízületi merevedést okoztak.

Édesanyám bennünket, gyerekeket naponként biztatott, hogy apánk két héten belül hazajön. De a monarchiának akkor már a bénákra is szüksége volt. Apám gyűlölte a háborút. Szeretett volna hazajönni csendes műhelyébe. Vagy félévig kórházzal-kórházra járt, egyik felülvizsgálatról a másikra és végül bekerült a marsba. Később hadimunkára osztották be. Majd 1918. év végén lerongyolódva és kiéhezve, betegen hazajött egy hosszú, nagyon hosszú szabadságra – a lévai temetőbe. Hazaküldték meghalni. A temetésre eljött néhány utcabeli, a rokonok, a csizmadiacéh be nem vonult tagjai és egy nagy bajuszú őrmester 12 katonával...

Néhány napig nem mentem iskolába. Anyámat elismerték hadiözvegynek, bennünket, gyerekeket hadiárvának és az élet folyt tovább a maga nyomorúságával. Ettük a kukoricakenyeret és a gerslikását, mint azelőtt.

Egy év múlva megszállták városunkat a cseh–szlovák csapatok. A gimnázium VIII. osztályának a katedrája alatt kézigránátokat találtak. A gimnáziumot rögtön bezárták a csehek. Ezért már Selmecen érettségiztem, a diákhagyományok városában. Utána jött Drégelypalánk, a Pálmay csoport. Harcok, majd a másodszori cseh megszállás.

1919-ben, amikor osztályunk kilépett az életbe, az egész világ hanyatt dőlve letargiában leledzett. Nem tudtuk, mihez kezdjünk. És valahogyan a tudat alatt, csak a reális pályákra: orvosira, mérnökre igyekeztünk. Talán ebben az időben senki sem hitt közülünk komolyan a jogrendszerekben, megdönthetetlen pedagógiai és dogmatikus elvekben. Bár a háború alatti sorozások megálltak a mi évfolyamunk előtt, mégis áldozatai lettünk a veszített háborúnak.

[Dr. Cseh Béla: Daróctól a talárig. Metlesich Kálmán könyvnyomdája, Komárom 39-2932. A szerző kiadása]

Annyira voltam az éhségtől, hogy már az erkölcs útjáról is le akartam lépni. S nem is rajtam múlt egészen, inkább a körülményeken, hogy nem sikerült. Julcsámtól a levél sűrűn jött és én még sűrűbben küldtem, de az éhségről nem volt szó bennük. S gondoltam, hogy nem haragudhatik meg érte, ha más bakák módján én is megpróbálom pótolni a kaszárniai kosztot. Az itteni fiúk ugyanis úgy éltek, hogy akiknek nem voltak hazai segélyforrásaik, azok fogtak valami szolgálot vagy hadiasszonyt és azzal tartatták fenn magukat. Egy jó komámmal, a Bihar megyei Szerepre való volt, mi is elhatároztuk, hogy fogunk valami szeretőt, aki tud juttatni a gazdája konyhájáról valamit, hiszen az uraknak a konyháján még most sincs ínség. Ki-kimentünk esténként a Tiszaparra, a sétányokra, vasárnaponként meg Újszegedre a kertbe, ahova a szolgálok és a bakák szórakozni meg szerelmeskedni jártak. Nem könnyen ment, hiszen nem szerelmi, hanem gyomorvágyaink voltak. S mégis, egyszer összeismerkedtünk végre két lánnyal. Az egyikkel én barátkoztam össze, a másikkal a komám. Az enyém valami törvényszéki bírónál lakott. Falusi lány volt, Szatymazra való, fiatal és bizonyára tiszta. Ezzel azonban kicsi baj lett volna, nekem nem szerelem kellett, hanem maradék. Már egészen jóba lettünk, de én beszélgetés közben kivettem belőle, hogy milyen szokás van náluk. Elmondta, hogy csak vasárnap délután szabad kijönnie, este korán hazamegy, idegen nem mehet be, a ház családi ház, a kapu mindig zárva van. Csakugyan, amikor hazakísértem, láttam, hogy reménytelen minden erőlködés. A zord, előkelő, sötét ház, a magas, zárt kapuval olyan volt, mint egy börtön. Ide én nem mehetek be.

Ekkor elhatároztam, hogy másik élelemforrás után nézek. Nem lány kell nekem, hanem hadiasszony, s itt nagyon sok van ilyen. Sok katona henceg vele, hogy neki milyen jó „tyúk”-ja van, pénze és kosztja állandóan biztosítva van. – Ilyen kell nekem is – gondoltam, nem vasárnap délutáni séták, kéz-a-kézben-lóbálással, hanem fehér kenyér libacombbal, tyúkhússal vagy borjúpörkölttel.

Itt, Szegeden nagyon sok ilyen asszony volt. Nem merem az ilyesmit biztosan állítani, de az volt a meggyőződésem, hogy itt sokkal több volt, mint Debrecenben. Hogy az volt-e az oka, mert Debrecenben nem érdeklődtem nők és ennivaló után, vagy csakugyan más volt-e itt a néperkölc, nem tudom. Akkor még különben se sokat törődtem néprajzi kérdésekkel, semmi más, mint az éhség, nem érdekelt. Arról azonban, hogy itt csakugyan könnyű volt ilyen asszonyt fogni, hamar meggyőződtem. Elmentem a tiszaparti korzóra, ahol az ilyen asszonyok és lányok meg szoktak fordulni és mindjárt első este lett is. Harminc körüli, formás, de már hervadt menyecske volt, abból az asszonyfajtából, akit nemigen tör meg a munka, majd csak öregkorára s akkor meg nem békés öregasszony, hanem boszorkány lesz belőle. Még akkor este elkísértem a vásárhelyi sugárúton annak a mellékutcának a torkolatáig, ahol lakott. Búcsúzáskor még össze is csókolóztunk, de hideg volt a szája, vagy csak én undorodtam tőle, de bizony fanyar íze volt. Különben is a mi vidékünkön amúgy sem divatos az a nagy nyalakodás, még a szülői csók is ritka. Én meg amúgy is szigorú szerelmi elveim miatt utálatosnak éreztem még érinteni is, akit nem szeretek.

Megbeszéltük azért, hogy vasárnap délután itt a sugárút sarkán találkozunk és elmegyünk együtt abba a kocsmába, ahova ő vasárnaponként járni szokott s ahol minden vasárnap éjszaka afféle „Sári bál” van. Én ugyan utáltam ezt a helyet, lakásába szerettem volna inkább menni, de engedtem neki, majd csak rákerül a sor arra is. Nekem az volt a vágyam, hogy kettesben elbeszélgetni, megvacsorálni, aztán ördög bánja... le is feküdni, nem pedig egész éjjel és üres hassal táncolni egy bűdös kocsmában, amit amúgy is utálok. Ez meg éppen egy hírhedt barlang volt, ahova csak rossz nők és latorkodó katonák jártak. Nem volt itt újság a verekedés, sőt szinte rendszeres volt. Azonban ő és akik oda jártak, egyáltalán nem így látták a dolgot. Szerintük ez jó hely, ahol nyugodtan elmulathat az ember, nem kell finomkodásokat

majmolnia. Ebből a szempontból – ma már látom – feltétlenül igazuk volt. Eljött a vasárnap. Bekaptam a kiscicának való ebédet. Pár deci leves néhány szem tarhonyával, picike hús, sőt még a vacsorára járó tojásnyi túrót is megettem, mégse mondhatom, hogy jóllakva mentem a találkozóra. Nem is kellett sokáig várakoznom, jött az asszony. Pár szót váltottunk s azután ő felszaladt a testvéréhez, aki ott lakott a közelben s ugyanilyen rossz életű hadiasszony volt. Amikor lejött, elment megkeresni a gyerekeit, akik az utcán játszottak valahol. Nemsokára jött is vele két gyerek, talán négy-hat évesek lehettek – és nyüglődtek az anyjukon, hogy hova megy és miért megy. És néztek rám, az idegen katonára, hogy milyen ismerősen beszélgetek az anyjukkal. Igyekeztem ugyan elfogulatlannak látszani, a beszélgetés vidám közvetlenségét erőltetni, de hogy ez mennyire sikerült, azt nem tudom. Csak azt tudom, hogy amikor a gyerekeket megláttam – én erről, hogy gyerekei is vannak, eddig nem tudtam –, elment a kedvem s mind a három erkölcs, a természetes emberi és paraszti, a regényből szerzett irodalmi és az eszméből tanult szocialista erkölcs lábra állt bennem és kapálózott az elaljasodás ellen. – Inkább éhez tovább, mint mások, a hozzád hasonló, a gyávák, a szegények, a nem csinosak és az udvarolni nem tudók, mintsem így próbálj élni – gondoltam. De azért csak elmentem vele a kocsmába. Valahogy lehetetlen volt otthagyni. Pedig, amikor a gyerekeinek odaadta a kulcsot és hazatuszkolta őket, olyanformán éreztem, hogy jobb lesz innen menni. De mégse mentem. Azzal küldte be őket, hogy megyen a nővéréhez, amiből csak az volt igaz, hogy azt is hívta a kocsmába.

Kedvetlenül léptem be a kocsmaján. De még jobban elment a kedvem, amikor kiderült, hogy belépti díjat is kell fizetni. Az én bugyellárisomban pedig alig volt pénz. Szerencsére az asszony megváltotta a magáét. Nem tudom, az volt-e a szokás, vagy csak látta, hogy bennem nem nagyon lobog az udvariaskodás s nem erőszakoskodom, hogy majd én fizetek, hát kifizette a magáét. Így is alig maradt pénzem, holott délelőttönként egy pár lepenykét szoktam venni, hogy ki ne dőljek, és este – kinn a városban – néha egy-egy Népszavát, hogy mégis valami szellemi táplálékom legyen és a háborúról is tájékozott legyek.

Füst, gőz, zaj, káromkodás, nóta, kacagás, visítás, cincogó muzsika és ütemes lábdobogás: ebből állott a bál. Mindjárt táncolni kezdtünk. Fene táncos nő volt, olyanféle szenvedélye lehetett a tánc, mint a háború utáni nőknek, akik valósággal életprogrammá tették a táncot. Csárdást jártunk, persze, egyéb nem is igen volt a műsoron, de hiába is lett volna, mert én: úgyse tudtam.

A katonák idegenek voltak, huszárok, utászok, géppuskások, a mi tanfolyamunkról nem volt itt senki. Azok mint afféle telefonista „úriemberek” nyilván finomabb helyekre jártak. Ideges is voltam, óvatosan kellett viselkednem, nehogy valami részeg belém kössön. Nem éppen a megveréstől félttem, bár itt sűrűn előfordult a véres befejezés, hanem főképpen attól, hogy ha botrányba keveredek és bevisz a készültség, nagyon nagy szégyen lesz a tanfolyam vezetői előtt, akik mint értelmes és jól tanuló fiút szerettek és becsültek. Egy darabig táncoltam, de aztán beleuntam, átengedtem az asszonyt másnak és leültem a lócára. Olyan egy helyben topogó, kissé rácosan aprózó rezgőcsárdást jártak erre, hogy én sehogy se bírtam beleszokni. Sokan is voltak, mozdulni se lehetett s ahogyan a nők egy helyben topogtak és rázták a farukat, még nézni is unalmas volt. Különösen annak, akinek a hasában lekottyant a leves. Az asszony elemében volt, mint a hal a vízben, bizonyára jóllakott délben, de én bizony még frissítőt se vettem neki, nemhogy sört vagy bort. – Hogyne – gondoltam, majd még én fizetek. Fizessen ő, örüljön, hogy húszéves legényre tett szert. Hogy aztán ő ivott-e vagy nem, azt nem tudom, mert én ültem a lócán s őt csak úgy láttam, hogy néha-néha elsuhant a táncolók között s futólag rám mosolygott...

...Amíg a lócán üldögéltem, egyszer csak mellém ült egy már idősecske nő. A ruhája fiatalos és finom volt, ő maga inkább kis termetű, semmitmondó alakú, de nem éppen kibírhatatlanul csúnya. Egyébként is csak a túl vastagokkal és a túl vékonyakkal nem rokonszenveztem.

Megszólított hamarosan. Persze, az került szóba, hogy miért nem táncolok. Én megmondtam, hogy általában nemigen szeretek, de ez a rezgés, lötyögés, topogás meg éppen kiállhatatlan. Én másképp tanultam, debreceniesen, simábban, egy kissé nekinyúlva, szóval finomabban. Rögtön kiderült, hogy ő is. (Ez nem volt igaz, csak alkalmazkodásból mondta. Vannak ilyen nők, akik mindenben megegyeznek a férfival, amíg férjhez nem mennek.) Szó került aztán egyébre is és csudálatos módon mindenben megegyezett az ízlésünk. Elmondta, hogy szakácsnő, jó helye van s hogy egy telefonista tizedes volt a szeretője, aki bejárt hozzá. Mostanában azonban szakított vele.

A tizedest, ahogy elmagyarázta, ismertem is. Nem a kezdők között volt, már régebben itt van, cingár emberke, nem is éppen fiatal és nagy kelések vannak a nyakán. Arról ismertem rá, hogy mindig fehér flastromok voltak a nyakán s a fejét a keléses ember módján jellegzetesen meredten tartotta.

– Na végre, – gondoltam – most hazataláltam. Ennél megtalálom, amit kerestem, az ennivalót, egyébbel meg nem törődtem. Igaz, a keléses elődöm miatt hűtöztem egy kicsit, de aztán mégis megnyugtattam magam. Ha igazán baja volna, elvinnék a kórházba. Itt a nagy „Derma”-kórház a városban; a vér- és bőrbajosok számára.

Később egy párat táncoltunk is azért, azután meg hazakísértem, mert az én kimaradásom csak éjfélig szólt. Az előbbi hadiasszonyt otthagytam, még csak nem is köszöntem neki. Különben ő sem törődött velem. Volt neki is régebről egy huszárja, csakhogy haragba lett vele, azért kellett volna neki én, de hogy ilyen „hamvábahótt” lettem, újra összejöttek. Mindig együtt táncoltak és hejehujáztak. A szakácsnőm mutatta is a huszárját és elmagyarázta, hogy régi kedvese az annak. Úgy látszik ő is ismerte itt a dörgést.

Hazakísértem. Kicsit bántott a lelkiismeret, hogy mit szólna hozzá Julcsa, ha megtudná, hogy még szeretőt fogtam.

– Ejh – nyugtattam meg magam –, elvégre ő is beláthatja: ha azt szeretné, hogy valaha hazajussak, akkor úgy muszáj segíteni magamon, ahogy lehet. (Ez az okoskodás, persze, hamis volt, amint majd ki is derül.) Különben is a harctérre megyek, hátha vissza se jövök. Addig is minek éhezsek, ha van rá valami mód, hogy ennivalót szerezzek. Majd legfeljebb megírom neki egy szép, őszinte és szerelmes levélben minden bűnömet, ő biztosan megbocsát, mint ahogy a hortobágyi ügyemet is megbocsátotta, amikor elmeséltem neki. Igaz, hogy ott nem történt semmi. Bár lehet, hogy ő azt nem hitte el. De megmondtam: tudja ő, hogy a legények nem szokták magukat úgy megőrizni, mint a lányok s nem is a legényekre haragudott, hanem a rossz lányokra, mert azok az okai mindennek.

De nem került erre a sor. Másnap estére beszélünk meg a találkozást, de én nem mentem el. Undor fogott el. Hogy közelítsek én egy ilyen öreg és vadidegen nőhöz? Akár egy békát érintenék. Hiába, akit nem szeretek, az nem kell. És aztán az elődöm? Hátha mégse tiszta? És majd a gazdasszonya? Hogy kell majd nekem pirulnom egy kíváncsi úriasszony előtt, aki ha kijön a konyhába, fürkészként végignézi rajtam. Utálatosan tudnak ezek a parasztra nézni. Akár egy ismeretlen állatra vagy egy furcsa, sose látott tárgyra. És a becsület? És a lelki-erő? És az emberi önérzet, amivel önmagam előtt olyan nagyra vagyok? És végül is mit szólna Julcsa, ha valami utálatos bajjal mennék haza? Hogy mondanám meg neki?... Leköpne, otthagyna... és nem mentem el a találkozóra. Sőt egészen megkönnyebbültem. Megettem a szokásos töklevesvacsorát és lefeküdtem éhes hassal, de tiszta lelkiismerettel. Kiderült, hogy nem olyan könnyű rongyemberré válni és ez megnyugtató.

Pár nap múlva megtudtam, hogy a keléses káplár összebékült a szakácsnéval és megint jár hozzá. Legyen boldog vele.

[Véres Péter: Számadás. Önéletrajz. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1955]

Az 1915. évi október hó 19-én korán ébredt a nisi tiszti hadifogolytábor s olyan volt, mint egy megzavart hangyaboly. Nyolc óra előtt levittük ládáinkat a parancsnoksági épület elé, sorsukra bízva. Nyolc órára az egész tábor lent a kaszárnya udvarán útra készen állott s úgy szelre fel mindenki magát, ahogy leginkább képesnek vélte az előttünk álló nagy utat megtenni.

Hosszas sorakoztatás, számlálás után, szerb katonáktól és csendőröktől kísérvé, útnak indultunk s ott hagytuk a nisi kaszárnyát abban a reményben, hogy ágyaink, asztalaink s egyéb el nem vihető tárgyait nemsokára a bolgárok tulajdonába mennek át. Átvonulásunk Nis városán nagy érdeklődést keltett s különös látványt nyújthatott, amint nagy teherrel hátunkon, megmenteni igyekeztünk, amit lehetett. A város elhagyása után délnyugat felé haladtunk s velünk együtt vonult sok szerb menekülő szekereken s gyalog bizonytalan cél felé.

Az utat a mi katonáink javították, s nem kis meglepetést keltett, amint egy társunk a munkás-csapatban egy dunántúli megyei főjegyző huszáronkéntes fiát ismerte fel, amint a többiek között a talicskát tolta.

Utunk nagyon nehéz volt nemcsak azért, mert nagy terhet vittünk s a gyaloglástól el voltunk szokva, hanem azért is, mert az eső az utat nagyon feláztatta. Állítólag útmegrövidítés céljából szántóföldeken vezettek bennünket keresztül, ahol nagy terheink alatt bokáig süppedtünk a puha földbe. Pihenő kevés volt, s ha volt is, le sem ülhettünk a vizes, sáros földre s ha némelyikünk az esőtől kétszeresen súlyossá vált terhelés alatt összeroskadt, Pankovics igazgató azt kérdezte:

– Offenzívát tudtak csinálni?

Egyébként Pankovics igazgató kijelentette, tartsuk szerencsénknak, hogy a bolgárok most vágják el Vránjánál a vasútvonalat, mert ha ez a tervbe vett vasúton való elszállítatásunk közben történt volna, akkor inkább lelövettek volna bennünket, semhogy a bolgárok kezeibe kerüljünk.

Bőrig ázva s teljesen kimerülve, este 7 órakor értünk Prokupljébe, hol a csehek és szerbek azonnal egy modern külsejű egyemeletes épületben nyertek elhelyezést, de nekünk többieknek még majdnem egy órát kellett ácsorognunk, míg végre a városon kívül egy katonai raktárhelyiségben elhelyeztek. Ruhánk, cipőnk, hátizsákunk átázva s mi kimerülve, mint az agyonhajszolt igavonók, roskadtunk össze a hideg raktárhelyiségben, ahol kevés szalma, de annál több betört ablak volt. Összezsúfolva, alig volt hely, hol magunkat kipihenhessük, Borzasztó jövőt láttunk magunk előtt, melynek előjelei már itt is mutatkoznak. A szerb parancsnokságnak a magyarokkal s németekkel szemben tanúsított rosszindulatánál jobban bántott az a fegyelmezetlenség, mely különösen egyes fiatalabbjaink között szokássá vált. Dél előtt 11 óra körül jarac-(birka-)pörköltet s este teát vagy feketekávé kaptunk, melyet a raktár előtt osztottak ki s nekünk kettesével, hosszú sorban, s minthogy itt mintegy 400-an voltunk, órán keresztül kellett várni, míg a sor ránk került, mialatt a fegyelmezetlenség, türelmetlenség s önző kíméletlenség tette még kellemetlenebbé a helyzetet. Még szomorúbb volt legénységünk helyzete. A szerencsétlenek a szakadó esőben, rossz táplálkozás mellett, a szabad ég alatt töltötték az éjszakákat. (...)

A drágaság óriási, szerb papírpénzt vonakodnak elfogadni s minket, akik csak őrünk útján vásárolhatunk, valósággal rabolnak. Prokupljén értesültünk arról, hogy a nisi tiszti fogolytábor volt parancsnoka: Lázárevics szerb őrnagy sebesülten a mi csapataink kezébe került. Ugyancsak Prokupljéből indultak útnak a mi hadseregünkben szerb és horvát nemzetiségű fogoly tisztek közül azok (többek között Hrzényák gazdasági hadnagy), akik önként jelentkeztek arra, hogy a szerbek oldalán a mi csapataink ellen harcoljanak.

[Szerb hadifogság – Szerbia, Albánia, Itália. 1914-1918. Szöllősy Aladár naplója. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest, 1925]

[1915] *December 17. Rámbízzák a kémnyilvántartást. Igen érdekes dolog.*

December 19. Egy repülőgép-rajunk Rownót bombázta és tüzet okozott, viszont az oroszok eltaláltak egy Zeppelint, mely azonban szerencsére még a vonalunkon belül kényszerleszállást tudott végezni. Másfél óra múlva ott voltak már az összes német repülőmontőrök és hozzáláttak a leszereléshez. Egyik gondola leszakadt, egy gépész meghalt.

A léghajó tizenhat darab, húsz kilón felüli bombát dobott Rownóra. A mi repülőgépeink csak tizenkét-kilósokkal dobálódznak, de ezek karbonitbombák; erősebbek a nagyobbfajta ekrazit-bombánál is. Harminc méteres hatókörzetben mindent elpusztít a légnyomásuk. Az orosz repülők bombája nem nagyon veszélyes. – A németek állítólag most száz kilós bombákat is készítenek. Tessék majd elképzelni ezeknek a hatását! – A Zeppelin használhatatlan részeiből mindenki elvitt egy-egy darabot emlékül. A burkolatából én is szereztem egy esőköpenyre való darabot, ha vizet öntök rá, úgy pereg le róla, mint a higany. (...)

A háborúra való előkészülésnek egyik legérdekesebb része a kémiszolgálat. Háborúban ez még izgatóbb és érdekesítőbb. Csak kevesen sejtik, milyen nagy az az apparátus, mely a kémiszolgálat terén dolgozik. Még az is, aki benne dolgozik, legtöbbször csak keveset és csak részleteket tud, mert a szálak alig egy-két vezetőhelyre futnak. Az, sajnos közismert, hogy még a tisztikarban is akadt ellenünk kémkedő, saját emberünk. Háborúban az ilyen eset csendben intéződik el. A kémgyanús hónapokig áll megfigyelés alatt s ha bebizonyul rá, hogy kém, egy szép napon hirtelen eltűnik. Hogy mikor és hol akasztották fel, azt csak a kémelhárító szervezet és az a hadbíróság tudja, amely ügyében ítélt. – Egyébként, ha meg is állapították már valakiről, hogy kém, hosszabb-rövidebb ideig még engedik szabadon dolgozni, mert érdekli a hadvezetőséget, hogy kik dolgoztak vele, mit tudott továbbadni és mi volt az, amire megbízói a legtöbb súlyt vetették; sőt, ha már vallott is, akárhányszor alkalmat kap arra, hogy enyhítő körülmény hitében elmondjon mindent, amit tud. Ez persze már nem segít rajta.

Kétféle kémiszolgálat van. Az offenzív szolgálat a híreket szerzi. Ezen a téren nem dolgoztam. A defenzív szolgálat, vagyis a kémelhárító szolgálat az ellenséges kémkedést igyekszik megakadályozni...

Az orosz kémrendszer óriási kiterjedésű és már békében is igen nagyra volt dimenzionálva. A szervezet részben katonai, részben civil. Az egészet a vezérkar irányítja. Ez dolgozza fel és ítéli meg a megszerzett anyagot, melyet a legkülönbözőbb módon katonák, ügynökök stb. útján szerez be. Saját ügynökségein és ügynökein kívül nemzetközi kémügynökségekkel is dolgozik, melyek pénzért bármely államnak és egyénnek egyaránt megszerzik azt, amit lehet. Svájcban, Dániában, Hollandiában, Svédországban, de máshol is sok ilyen ügynökség dolgozik. Oroszországnak önálló ügynökségei vannak Koppenhágában. Amszterdamban. Athénben, Konstanában stb. Ezek az irodák az ilyen semleges helyeken tudnak a legnyugodtabban dolgozni. Nem tartanak házkutatásoktól, az ügynökök üzleti út és egyéb ürügyek alatt legtöbbször mint ezeknek a kis államoknak ügynökei szerepelnek s mellékesen gyakran azok is. Az ügynökségek intelligens, pénzért mindenre kapható, a legtöbb esetben letört egzisztenciájú hazardőröket alkalmaznak. Nincsen olyan foglalkozás, amely itt képviselve ne volna. Sok a volt tiszt, aki valami csúnya ok miatt volt kénytelen a katonaságot elhagyni, sok a zsunaliszta, a különféle ügynök, de akad köztük pincér, artista, detektív és minden a világon. Női kém sokkal kevesebb van, mint általában hiszik. Nemzetiség szerint igen sok az orosz, görög, örmény, olasz és levantinus. Akad török is, magyar alig, lengyel zsidó annál több, de van exotikus népség is: délamerikai, ausztráliai stb.

Háborúban a csapatok előtt és azok területén a taktikai, hátrább és nagyban a stratégiai kémkedés van megszervezve. Az orosz taktikai kémkedés egyik kedvenc módszere, hogy a

visszavonulásnál erre a célra kiképzett katonakémek civilben az ellenséges front mögött maradnak, vagy uniformisban elfogadják magukat. Az orosz erre a célra már nyolc hónappal a háború előtt külön tiszti és legénységi kémkiképző iskolát rendezett be. Az idevezényelteteket rendszeresen kiképezték minden szükséges irányban. Rajzolás, megfigyelés, az ellenség szervezetének és uniformisának ismerete, a hírszerzés, gyűjtés és továbbítás metódusai alkotják a tananyagot. A vizsga eredménye szerint jutalmat és előléptetést kaptak, majd pedig beosztották őket a csapathoz. Elindításuk előtt illetékes kémtisztjük egy pópa által felesketteti őket arra, hogy feladatukat híven teljesítik és hallgatnak. Siker esetén előléptetést, pénzt és földet helyeznek kilátásba, viszont, ha nem dolgoznak komolyan, szigorú büntetést, a pópa pedig a másvilágon poklot ígér nekik.

A kém elsősorban a kiküldője előtt gyanús. Az igazán jól dolgozó kém legtöbbször mindkét oldalra dolgozik és bajos dolog megállapítani, hogy melyiknek jobban. A legnehezebb dolgok egyike a kémek át- és visszajutása, különösen mióta zárt frontok fekszenek egymással szemben, ezért főként a mozgási momentumokat igyekeznek felhasználni. A fronton átjutni könnyű, csak oda kell menni s már át is hozzák rajta, de nagyon nehéz a visszajutás. Viszont ha az átjutásnál észrevették, akkor a visszajutásra már nem is kerül a sor. Ezért ezt észrevétlenül kell megcsinálni. És ez a nehéz.

A visszahagyott katonakémeken kívül sok civilkém – főként lengyel-zsidó, aki legkevésbé feltűnő – szerepel. Sokszor gyerekeket és diákokat is kiküldenek. Ezeket nem kell annyira féltetniük, mivel ők is tudják, hogy elfogatás esetén sem akasztják fel őket s rendszerint igen bátran dolgoznak. Tizenkét-tizenéves fiúgyerekek gyakran passzionátus kémek és hihetetlen élesen tudnak katonai dolgokat megfigyelni. Az orosz, rövid iskolázás után néha egész rajokat bocsát neki vonalainknak ilyen gyerekekből. A katona szereti a hozzácsatlakozó gyereket, apró szolgálatokat végeztet vele és nem gyanakszik rá. Gyakran osztanak be gyerekeket az oroszok megfigyelő- vagy felderítő-járórhöz is. A gyerek katonaruhája alatt ilyenkor civilruha van. Ha a járőr átjut a vonalon, jelentését a gyerek már civilben viszi vissza. A csapattal bolyongó fiúknak és sokszor már prostituált leánygyerekeknek csapataink között való mászkálása és közelében való megtűrése a fenti tapasztalatok alapján most már a legszigorúbban tilos. A kémkedésnek új, másik módja azóta divatos, mióta a trénnél és a hadtápterületen orosz foglyok dolgoznak állandó beosztásban. Egyes katonakémek utasításra fogadják el magukat és igyekeznek a trénnél ilyen beosztást kapni. Hosszabb megfigyelés után azután visszaszöknek. Ez ellen a legjobb védekezés, ha valamennyi elfogott foglyot messze, más vidékre küldünk és csak távolról hozott, vagy egészen buta embereket használunk fel a trénnél. Az ilyen munkára használt fogolycsapatban mindig bent kell hagyni egy-két zsidót vagy lengyelt is, ezeket könnyítésekkel meg lehet nyerni és a többi velük kell megfigyeltetni. Az orosz legjobb kémje a cseh, a rutén ritkábban. Ilyeneknek előbb orosz hűségesküt kell tenni. A mi részünkről orosz fogságba került és ismét visszatérő szlávokra nem lehet eléggé vigyázni. Galíciában mindenki gyanús, aki a megszállás alatt sokat érintkezett orosz tisztekkel és nem ment el velük.

Sokszor repülőgépen is juttatnak a front mögé kémeket. A gép leszáll valahol messze a front mögött, elhagyott helyen. A kém ott marad, a gép visszarepül.

A taktikai kémkedésre használt kémeket a parancsnokságok „K”-tisztei küldik ki. Teljes bizonyossággal tudjuk, hogy melyik orosz parancsnokságnál ki a K-tiszt, hol lakik, ki jár hozzá stb. Ha odakerülünk, ahol ő működött, mindig tudunk értékes adatokat kapni munkamétódusaira s hamarosan megismerjük azt a módszert, amellyel dolgozik, valamint azokat a trükköket, amelyeket jelentései továbbításánál leginkább használ. Többé-kevésbé ismerjük az embereket is, akikkel együtt dolgozik. Nyilvánartjuk úgy a K-tiszt, mint embereinek minden útját a saját frontjuk mögött is. Általában nem lehet róluk eleget tudni. A kémek közt sok a

csaló és használhatatlan. Az ilyen elvállalja a megbízást, de nem tud, vagy nem mer dolgozni. Zsebre vágja a pénzt és meg se mozdul a saját front mögül. Erre persze hamarosan rájövünk.

Az oroszok saját területén is hatalmasra kifejlesztett belső kémszervezete van. Ezek a politikai kémek, akik a saját lakosság körében szereznek híreket és megfigyelnek. Ők ellenőrzik a politikailag megbízhatatlan elemeket. Sok köztük a beugrató. Oroszországban van ezenkívül egy úgynevezett szanitéc-spicli-szervezet is, mulatók, prostituáltak, kórházak stb. ellenőrzésére.

A kémnek a hírek megszerzésére minden eszköz jó. Feljegyzései elrejtésére valóságos művészetet kell kifejtenie. Ha kémigazolványát, amire néha szükség van, magával viszi, azt gyakran a cipőtalp közé talpalja. A ruhabélés már régi trükk, arra hamar rájönnek. Újabban a kémigazolványt leadják a legszélső posztnál, mikor az orosz vonalon átbocsátják őket s így írás nincs náluk. Frontunk mögé jutva, rögtön megkeresi a kém az ő kémcsoportjához tartozó többi, kik már átjutottak s kiket a kiküldő K-tiszt személyesen ismer. Az ilyennek, ha visszaszökik, nincs legitimációra szüksége. A vonalunk mögött felfogadott új emberek, kiket a K-tiszt még nem ismer, a visszaküldésnél valami előre megbeszél, nem feltűnő jelet kapnak, például egy bizonyos módon megjegyzett pénzdarabot, egy bizonyos hosszúságra vágott gyufát stb. Ebből a K-tiszt azt is megtudja, hogy melyik vezetőágens küldte az illetőt. A küldött az ágens igazi nevét nem tudja, de ha tudná is, egyéb igazolás nélkül hinni úgysem lehet neki. A vezető ágensek különféleképpen dolgoznak. Van, aki túságakat tesz meghatározott községeken, városokon át és mindent jelent, amit lát, a másik azt a feladatot kapja, hogy telepedjék meg egy fontos vasúti állomásnál, s jelentse onnan a transzportokat, néha postagalambbal, legtöbbször csoportjához tartozó, mozgó kémküldönc útján. Elv, hogy akinek egyszer sikerült fix helyre kerülnie, az maradjon ott addig, amíg csak lehet. Másokat azzal küldenek ki, hogy igyekezzenek bejutni a trénhez, nyerjék meg a parancsnokságoknál dolgozó altiszteket s jelentsenek mindent, amit megtudnak. A megfigyelések írásba foglalása nehéz és nagy óvatosságot kíván. A kémküldöncnél a rendes-írású jelentést bárhová rejtik is el, mindig megtalálják. Esernyők és botok nyele, utazótáskák fogantyúja, ruhába való bevarrás, órafödellapba, könyvvédőlapba való beragasztás, mind nem ér semmit, mert mihelyt valaki gyanús, annak úgy szétbontják mindenét, hogy ha van nála írás az bizonyosan előkerül, mihelyt pedig írás van, az több, mint gyanús.. Még gyanúsabb a sifírozott írás, melyet mindig meg lehet fejteni; de ha nem is fejténék meg, akinél ilyen találnak, azt nyugodtan fel lehet akasztani.

Sokkal jobb fogás nem sifírozni, hanem valami ártatlan dolognak látszó, valószerű feljegyzést csinálni, aminek valódi értelme egészen más. Például: „Vettem huszonöt csizmát, tíz cipőt, itt, ennyiért.” A számok s a mellettük levő tárgy neve a legkülönbébb dolgokat jelenthetik. Fogtunk egy embert imakönyvvel, melynek megjelölt betűi összeolvasva adták a jelentést. A gyufaskatulya vignettája alá ragasztott hártypapír, melyen az írás csak nagyítóval látszik, gyakran előfordul. Orvosi receptforma, ostyából készült orvosságos kapszula, melyben cigarettapapírból készült jelentés van, szintén használatosak. Botra vésett vagy szurkált pontok és vonalak, fehérműre rajzolt bolhapiszok és minden egyéb legfurfangosabb mód alkalmazásba kerül a kémjelentések továbbítására. A még ki nem próbált kémnek bizonyítékot is kell hoznia, hogy csakugyan járt a kijelölt helyen. Gombot, jelvényt az illető csapatról stb. Sok kém csal, hazudik, nem is maga dolgozik, de pénzért veszi meg mások jelentéseit. Gyakorlott kémek hamar felismerik egymást. Vannak egymás felismerésére szolgáló ismertető jelek is. A visszahagyott orosz katonakémek mostani ismertetőjele az, hogy a kém egy rubelre teszi két-három ujját. A kémiai tinta, mely csak felmelegítve s kivasalva tűnik elő, gyakran használt módszer. Divatos most a hártypapirosjelentést saját töltésű cigarettákba tölni.

Az oroszok több oknál fogva nagy előnyben vannak felettünk a kémkedés terén. Nekik vannak fanatikus nagyszláv rajongóik, kik meggyőződésből kémkednek és csak annyi pénzt fogadnak el, amennyire kiadásai miatt szükségük van. Csak az ilyen kém igazán megbízható és csak ilyenekkel ellenőrizhetők a kevésbé megbízhatók. Mi csak pénzért tudunk kémeket kapni. Eltekintve minden veszélytől, már a kémekkel követett bánásmód maga is olyan, hogy azt jobb érzésű ember nem tűri el. Hiszen a kém kiküldője előtt is gyanús. Látnia semmit sem szabad, nehogy elbeszélhessen valamit, hiszen a legtöbb odaát is jelentkezik kémszolgálatra, mert igen nehéz másképp dolgoznia. A kiküldésre váró kémnek a házból kimozdulnia sem szabad, felügyelet alatt áll s ha megkapta feladatát, bekötött szemmel viszik oda, ahol áteszik a vonalon. Visszatérésekor hasonló szigorúan kezelik. Az orosz kémszolgálat minden eszközzel és skrupulusok nélkül dolgozik. A szláv természet alkalmasabb a kémkedésre, mint bármely más nemzeté. Oroszország a titkos egyesületek hazája. Egész generációk nevelkedtek fel titkolódzás között. Az orosz ellenőrző és belső politikai kémrendszer s az ez elől való óvakodás legkitűnőbb előiskolája volt a háborús kémkedésnek. Nálunk, a defenzív-spionázsra még a legalkalmasabbak a detektívek. Most már kialakult egy, a háború alatt prakszist szerzett rendőrugynöki személyzet. Csendőreink nem alkalmasak erre a szolgálatra. A csendőrnek nincs meg az a türelme, mint a detektívnek, hogy hosszú-hosszú időn át megfigyeljen vagy szabadon engedjen járni gyanús embereket mindaddig, amíg bizonyíték nincs. A csendőr rögtön letartóztat. Mi magyarok természettől fogva nem vagyunk gyanakodók. Az orosz az. Legkevésbé a parasztra gyanakszik. Ha nagy ritkán intelligens orosz parasztot tudtunk kémkedésre rávenni, arra az oroszok, értve alatta a nemhivatásos kémkedéssel foglalkozókat, például a katonaságot, sohasem gyanakodtak. Az ilyen nyugodtan sétálhatott a csapatok között. A kém megfigyelési területén igen óvatos, érdeklődést a legritkább esetben mutat. Bandukol a megfigyelendő úton, hosszasán kötözi a bocskorszíját az országútárokban és nézi az elvonuló csapatot, diskurál a katonákkal, árul nekik apróságokat, de nem kérdezősködik, bár igyekszik őket beszélgetni. Ha mégis elcsúszik, vagy gyanússá válik, tagad, legrosszabb esetben csak annyit vall be, hogy kiküldték kémkedni, de a megbízást csak látszatra fogadta el, át is tették a vonalon, de sokkal jobban fél, semhogy dolgozzék. A húsz éven aluliaknál legtöbbször eredményes vallatási mód a tisztességes rábeszélés. Meg kell velük értetni, hogy úgy sem lesznek halálra ítélve és őszinte vallomás esetén kisebb lesz a büntetésük. Az idősebbeket ki kell faggatni, keresztkérdések alá venni és bizony néha csak egész cifra eszközök szolgálatát látják meg őket. A kém sohasem vall addig, amíg a legkisebb reménye van szökésre s a szökést mindig megpróbálja. Meghalni általában impozánsan tudnak s legtöbbször a legnagyobb hidegvérrel mennek a fa alá, amelyre felakasztják őket. Némelyik, ha már látja, hogy minden hiába, még az utolsó percekben megpróbál enyhítő körülményt szerezni és vall. Sokszor csak ilyenkor sül ki, hogy kikkel dolgozott, ki küldte stb. Az ilyen vallomások alapján néha a legkitűnőbb fogásokat lehet csinálni.

Különösen jó fogást csinált a német kémszervezet Varsó bevételénél. A német kémszervezet emberei a legelső csapatokkal mentek be a városba és rajtaütöttek az orosz kémszervezet irodáin. A siker a teljes orosz kémrendszer legfontosabb tudnivalóit juttatta kezünkre.

Egész más módon és eszközökkel, sokkal általánosabban dolgozik a politikai kémkedés és propaganda. A nemhivatalos Oroszország, suba alatt hivatalos támogatással 1908-ban kezdte el a neoszláv, vagy pravoszláv propaganda intenzív folytatását. Ekkor látott hozzá Bohrinky gróf Galícia megdolgozásához. Pétervárott külön egyesület alakult „Orosz-Galícia” támogatására. A japán háború alatt és az azt követő gazdasági krízis idején már szintén dolgozott az egyesület, de jelentőssé csak 1908 óta vált. A mindig december huszonnegyedikén megtartott díszgyűlésen nyíltan beszéltek Galícia „felszabadításáról” nemcsak felelőtlen politizálók, hanem képviselők, püspökök és hivatalos emberek is. Az orosz városokban alosztályok alakultak, melyek nagy összegeket gyűjtöttek össze Galíciában történő felhasználásra. Ezt az

alapot a titkos állami alapok erősen segítették. A mostani háború alatt különös jelentősége van a cseh politikai kémkedésnek és propagandának. A cseh elszakadási törekvésekkel, mint főcéllal, ma különféle titkos cseh pártok foglalkoznak. Masaryk pártja erős francia és angol összeköttetésekkel, szociáldemokrata aláfestésű köztársasági párt. A franciák gazdagon támogatják pénzzel. Az összes cseh kül- és belföldi szociáldemokrata egyesületek ehhez a frakcióhoz tartoznak. Már beszervezték az amerikai, cseh és tót egyesületeket is, melyektől sajtó- és pénztámogatást kapnak. Az összes antantpolitikusok megkapják a „La Nation Cheque” című lapot. Francia területen a „Csehszlovák Független Hírlap” dolgozik. Bevallott cél: a cseh, morva, sziléziai és észak-magyar országi területekből egy cseh-tót köztársaságot alapítani. A párt erős és mozgalma terjed. Egy másik szerv a cseh nemzeti tanács, a nemzeti szocialisták, a haladópart, jobbpárt és az oroszországi cseh egyletek federációja. Cél ugyanaz: önálló állam alapítása, de királyság formájában, élén egy orosz nagyherceggel. Erre az első jelölt Jelenej hercegnő férje. A párt sok orosz pénzt kapott, de a forrás jelenleg gyéribben ad, talán azért, mert most az is a Masaryk-párthoz megy, ami eddig idejutott. E tábor sajtóorgánuma a „L'Indépendance Cheque”. Elnök és vezető állítólag Konicek-Horski. A harmadik csoport angol–amerikai segítséggel dolgozik, élén az Angliában élő Kopeczkyvel. Ide főként az amerikai cseh és tót egyesületek és az angliai cseh emigránsok tartoznak. Ez a csoport egy angol herceget akar hozni az új ország élére. A csoport számra gyenge, de pénze sok van. Csodálatos módon anarchista összeköttetései is vannak.

E három csoport szoros kapcsolatot tart egymással, vezetőségük akárhányszor együtt is ülésezik. Masaryk újabban távolodik az oroszparttól. Megállapítást nyert az is, hogy Masaryk a helytartónak, Thun grófnak adott ígérete dacára kétszer is kint járt Franciaországban.

Ezek a szervezetek mind kémkednek, ami annál veszélyesebb, mert meggyőződésből és érzelmi okokból teszik ezt. Emellett nehezen ellenőrizhetők, mert tagjaik legnagyobbreszt mint politikusok szerepelnek.

A fentiekhez hasonló természetű egyesületek a rutén szics-egyletek, melyek kulturális, politikai párt- és egyéb ürügyek alatt dolgoznak. Hasonló egyesület dolgozik Konstanzában is, mint anti-ottomán örmény egyesület. Ilyen szervezetek még: olasz célok érdekében a Dante Alighieri Egyesület, cseh érdeken a huszita-légiók, orosz érdeken az ochranák stb.

Egész sereg jámbor nevű kereskedelmi üzlet cége alatt is kémszervezetek dolgoznak. Kinofelnevőtársaságok, kabarétársaságok s állítólagos Berlitz-iskolai tanárok gyakran állnak kémszolgálatban. Teljesen ártatlannak látszó újságok, szaklapok ugyancsak sokszor pusztán kémkedési célra alakulnak. Egy agrárszaklap például azzal jelentkezik, hogy szeretetajándékokat akar küldeni gazdagyerekeknek a frontra s ezért kéri a tábori postaszámok közlését. A cél: a hadrend megállapítása. Egy kereskedelmi szaklap ugyanezt akarja a kereskedelmi alkalmazottakkal. Árucikkek eladásával foglalkozó ügynökök igen sokszor utaznak kémszolgálatban. A török passzussal utazó örmények és zsidók, akik Európát járják, mind erősen kémgyanúsak. A legtöbb török passzus orosz hamisítvány. Női kémeket a legnagyobb előszeretettel Anglia használ.

[Kozma Miklós: Egy csapattiszt naplója. 1914-1918. Révai kiadás]

Elkapott a spanyol influenza! Magamnak köszönhetem. A fertőzésben se hittem, egyszerűen csak azért, mert illik hinni benne. Meglátogattam Etelkát, Ata keresztanyját, aki benne volt, mégpedig alaposan. Makkegészséges vagyok és edzett, gondoltam, ha az ágyától egy méternyire ülök, nem kaphatom meg, babona! Etelka, szegénykém, egy héttel később meghalt, mint azóta hallottam, de nagyon jólesett neki, hogy ott voltam nála.

Az én spanyolom aránylag könnyű lefolyású volt, de három hétig feküdtem, és pocsékul éreztem magam, aztán meg, mikor már jobban voltam, halálosan unatkoztam. Egyedül lenni egy félig-meddig idegen lakásban még akkor se kellemes, ha az ember egészséges. Látogatót nem eresztettünk be, Boriska álarcosan, orrán-száján gézkötéssel tett-vett körülöttem, mint az ápolónővérek. És egyszer féltem is. Igen, a haláltól féltem, és szörnyen szégyelltem magam. Pedig nem csoda, az újságok mindennap hozzák a híreket, hogy hány halálos áldozata van a modern dögvésznek. Több ezren meghaltak, és azoknál, akik nem fekszik ki, több esetben komoly következményekkel jár. Így aztán nem mertem felkelni még akkor se, amikor már láztalan voltam.

[G. Beke Margit: Történetünk: történelem. Tények és tanúk. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986]

Ma megint majd megőrültem, minden ok nélkül, úgy rám jött minden. Miért vagyok a világon? Fáj mindenkinek a halála, a megsebesülése, a gyászruhák és a lapok, rettenetes. Pedig már senki sem beszél a háborúról. A korzón ültem egy kicsit délben és nem akartam hinni, hogy tényleg örülnek, akik ott fel- és alá udvaroltak, vicceltek, röhögtek. Úgy csodálkoztam a közönségen és úgy undorodtam mindenkitől. A nap is úgy sütött és a fáknak mintha zöld kontyuk lett volna. Szemtelenség, gondoltam. Csúnya roham jött rám hirtelen, élni! élni!! Élni!!! Felugrani egy hadiözvegy után az elrohanó villamosra. Teniszezni!! Táncolni egy majálison! Menyasszonyomat délcegen vezetni az orgona harsogásában az oltár elé! Jaj istenem. Ha költő lennék, vagy nagy írótalentumom volna, hogy leírjam, hogy mi nekem az élet és a világ. Senki nem kíváncsi rá, hogy mi van az én fejemben és lelkemben. Pedig én is ember vagyok és néha lefekvéskor ha eltűnődök alvás előtt, úgy vehetem, mintha egyedül én élnék a világon. Ha ezt ki tudnám fejezni, mint a költők! Csak azt írnám talán: én sánta vagyok, én sánta vagyok, én sánta vagyok, én sánta vagyok, ezerszer vagy egy milliószor egymásután írnám le, mert mit mondhatok egyebet?! Mi lenne ha a világra jönne egy nagy költő, olyan mint Dante vagy Shakespeare és egy tragédiát írna énrólam, miután kis koromban ilyen végzetes malheur történt velem. Az irodalmat nagyon szeretem, megint sokat olvasok, ami pénzem ebben a drágaságban jut, könyvekre megy. F. hóban 32,50 koronát adtam ki könyvre. Most lettem kész az Absturz-cal Gontsarofftól, holnap előlről kezdem. A szemem, érzem, romlik. Napról-napra érzem, hogy finomabb ember vagyok és napról-napra reménytelenebb leszek. Nincs kivel beszélnem magamról, csak magammal. És a könyveimmel. Rájöttem lassan, hogy az irodalom nem a gondtalan arisztokraták luxuscikke, hanem a nyomorultak szövetségese. Mi értjük, mindenféle szenvedők és olvasottságunkkal nem leszünk előkelőbbek, csak finomabbak és idegenebbek az emberek közt. Pláne én!

*

Estefelé elvittem a ligetbe egy fiakkeren Sabinát. Egy óráig kocsikáztunk, mindenféle bolondságokat mondott el a Casino nőiről, egy kicsit mulattam rajta. Eperfagylalt-színű selyemharisnyája volt, egyik lábát áttette a másikon, szinte térdig feltakarta magát és úgy ült, dacára hogy kértem, hogy ne csináljon feltűnést. Azt mondta, fütyülök az egész tisztességes bandára! – és úgy maradt. Be akart menni a Gerbeaudba, vagy a Kolegerszkybe, én nem akartam kiszállni, én csak kocsizni akartam, csak kocsiban ülnöm esik jól. Mérgettem és ordenáré volt hozzám, hazavittem. Nem bírom már a társaságát. A mulatóhelyektől is irtózom már. Azt hiszem, huszonöt évvel megvénültem.

*

Egy ránc van a homlokomon, végérvényes ránc, ma figyeltem meg a kávéházban a tükörben. A közepén megy, vízszintesen, jobbfelé elhajlik és lefelé halad. Körülbelül annak a folytonos gondolatomnak a nyoma ez, hogy béna vagyok. Olyan élénken és végzetesen éreztem ma egész életemet. Kinéztem az utcára és láttam egy pár zászlót, azután nem láttam semmit, csak életemet, mintha egyetlenegy nagyon hosszú és csüggedt nap lenne az élet és a végén elsötétedik...

[Szép Ernő: A sánta fiatal ember naplója. Nyugat, 1916. 16. szám]

A sínek már régen elvesztek a hóban, falu sincs erre, rengeteg tölgyesben járok, őserdőben, az utat is most vágják székel bakák, ha ők nem dalolnának a sűrűben Bem apóról, azt hinném, Szibériában vagyok, ahol Lermontov vadászott medvére. Itt, nyolc hete sincs, nemesebb vadra irányították a puska csövét, a székel pokoli sötét éjszakán, szuronyt szegezve rohantak a fák között, ellenséget kergettek, míg az orosz ütegek keletről, a mieink nyugatról nehéz gránátokkal szórták be az erdőt. Oh, borzalmas hajnalpirkadás, mily szörnyű karácsonyfákon libegett a fényed! Véres kezek, lábak, csonka emberi végtagok lógtak a zúzmarás galyakon, sapkák, hátizsákok, szétlapított puskák, szent rózsafüzérek a tölgyek koronáján.

Most a székelké az erdő. Úgy hívják az erdélyieket: Robinson-regiment. Az irtatlan, járatlan rengetegben a lövészárkaik hosszában székel várost alapítottak hazai szokásokkal, iparművészetükkel, színeikkel. Hogy is volt a nagy roham? Hát megvót, sötét vót, csillag se vót az égen, ennyi vót. Ahol orosz földre fordul a tölgyes, még ma is temetetlen halottak százai fekszenek. Kár bolygatni őket, a méteres hó alatt nyugodtan alhatnak, majd hóolvadáskor megássák a gödröket. A patruj, ha száraz ágakat keres szalonnasütéshez, gyakran orosz egyenruhákat kapar ki a fák alól. Ma is egy tisztet találtak, szőke, göndör szakálla volt, fehér glacé-keztűs kezében aranyvégű ostor, a két lába hiányzott, az egyik lakkcsizmát magasan, a kopár tölgy tetején lóbálta a meleg szél. Egy kis székel a markába köpött, lerúgta a bakancsát és felkapaszkodott negyedfélméterre a síkos, nyálkás törzsön, hogy lehozza a csizmát. Csóválják a fejüket, kézzől-kézre jár az elegáns lábbeli, még sarkantyú is peng rajta.

– Min csudálkoztok, magyarok?

– Papírkapcát viselt a muszka kapitány. Nagy kódusság lehet náluk, ha vászonra sem telik.

A papírharisnya finom, japáni jószág volt, a vízjegye mutatja, hogy tokiói gyárban készült remekbe.

A Robinson-regiment harmadik századja tartalékban fekszik a puha földbe vájt barlangokban. A karcsú kéményű új kályhákat dicsérik nekem.

– Vájsz Manfréd küldte – mondják. Azt hiszik, ajándék, Liebesgabe, ahogy errefelé tanulták, mert minden kályhán ott a gyáros rézből való névjegye.

Két tizedes zümmög a parázs mellett. Petőfi-verset tanulnak kéziratból. „Boszúálló fénnel jár előttünk Osztrolenka véres csillaga...” Kértem, ki nálatok a követ odahaza. Tisztességtudóan szalutálnak.

– A miénk Sümegi Vilmos negyvennyolcas!

Egy öreg népfölkelő büszkén teszi le a garast.

– Mán mióta a világ, világ, én Déry Zoltán öméltóságos úrra szavalok!

Lám, kedves magyarok, a cár őserdejében sem felejtjük a politikát. Pedig távolról puskák ropognak, úgy hangzik, mintha Pesten arra ébredsz, hogy a negyedik emelet gangján szőnyegget porolnak.

A legtöbb katona székel bicskákkal a tölgyek kergét nyúzza. Hogy mitől jó az? Megkapom a választ rögtön. Kifogyott a papír, meg a kártya. Az etappe küldeménye úton van, de mint családfők nem várhatnak rá, vékony falemezeket gyalulnak, faragnak, erre írják a tábori postát. A székel eszén, leleményességén nem fog ki a rengeteg. Neki zúghat, havazhat, túljárnak még a tölgyfán is. A barlangban már néhányan szájukban forgatják a négyszögletű, vastag ácsplajbászt. Ölükben kártyanagyságúra szabott falemez, erre rajzolnak, nagyokat fohászkodva szegény, jó szívükből. A szöveget halkan előre elmondják, így kedves, szomorú tanyájuk falusi templomhoz hasonló, ahol ájtatos hívők könyörögnek az egek urához. Szél kerekedik, megmozdul az erdő, a fák hajladoznak, a sűrűség zörögni kezd, most üzen a nagy muszka erdő, haza Székelyországba...

[Lázár Miklós: *Fronton. Dick Manó kiadása, 1915, Bp.*]

Hervadnak, csúnyulnak az asszonyaink és leányaink széles, nagy vidékeken, híres községekben. Nem, ez nem csupán képzelődés, én ezt figyelem, látom, erősítgetik is ezt velem mások is, és elvégre ez nem csoda. Írva vagyon, hogy a tatárdúlás után szegény Magyarországot Lengyelország segítette ki sok-sok ezer asszonnyal. Most marad-e ország, hogy aki elfogyott férfiainkért pótoljon bennünket, s ország, mely nőimportra fog szorulni. Hervadnak, csúnyulnak az asszonyaink, leányaink, gazdag vidékek nemrégén kackiás, vidám szépei. Nincs annyi hadisegély, amennyivel szegényeket kárpótolni tudnánk, s őket aligha vigasztalja meg, hogy kis húgaik[,] leánykáik számára növeszt a Természet és Idő új férfiakat.

[Ady Endre: Hervadnak az asszonyaink. Világ 1915. szeptember 28.]

Négy nap múlva, október 24-én indultunk tovább Prokupljéből s ez alkalommal podgyászunkat szekerekre rakva hozták utánunk. Utunk, mely a Toplica folyó völgyében vezetett, könnyebb volt ugyan, de hosszú volt, mert csak késő este érkeztünk be Kursumljébe, hol egy vizenyős hegyháton felütött sáttábor várt. A vizes, sáros sátrak helyett inkább tábortüzek mellett ébren töltöttük az éjszakát. A várva-várt reggel azt a csalódást hozta, hogy a szerbek által városnak nevezett Kursumlje egy kis fészek, hol még fedél alá sem juthattunk. Sapinac szerb alezredes és Pankovic igazgató itt elhagytak bennünket s a tiszti fogolytábor-parancsnokságot Milutin Zitkovic őrnagy vette át. Új parancsnokunk állítólag a mi hadseregünk tűzérképénél szolgált s később attasé volt a berlini és bécsi követségeknél. Tény az, hogy egy osztrák–magyar hadseregbeli vezértörzsorvos veje és az őrnagy családja most is Bécsben van. Az eddigiek alapján indokolt bizalmatlanságunkat az új parancsnok komolyan igyekszik eloszlatni. Mindenek előtt legénységünket, illetve ordonáncainkat utasította, hogy itt éppen úgy kell nekünk engedelmeskedniük, akárcsak saját kaszárnyaikban. Erre szükség is volt, mert a sok cseh és szerb ordonánc csak magára gondolt. Az őrnagy kérte, segítsük őt türelemmel feladata megoldásában.

Ezalatt a szerb hadsereg hátrál az ország közepe felé s nekünk az a benyomásunk, hogy a mi elvonulásunk időpontja mindig összefügg a hadműveletekkel. Éjjelenként egészen tisztán halljuk a bolgár határ irányából idemorajló ágyúdörgést. Még azt is meg tudjuk különböztetni, melyik fél lö, milyen tűznemet használ stb. Híre jár, hogy átadnak más államnak, de semmi bizonyosat nem tudunk arról, hol, kinek? Mindenesetre még nagy és nehéz út áll előttünk. Nisből történt elindulásunk alkalmával hátrahagyott ládáinkat a szerbek Kursumljéig utánunk szállították. Itt még rendelkezhattünk vele. Némelyek ládaik tartalmát itt eladták, szétosztották, mert a szerbek kijelentették, hogy ládáinkat tovább nem hozzák. [Ládáinkat részint a szerbek, részint a Kursumljébe bevonult saját hadseregbeli cseh katonáink fosztották ki. Ládáink közül néhányat Pesten is találtak.]

(...)

Október 28-án reggel indultunk tovább s alig hagytuk el a kursumljei tábort, máris akadály állta utunkat. A felhőszakadás következtében az ár elvitte a hidat, melyet most a mi katonáinkkal igyekeznek összetákolni. A kiáradt Toplica elöntötte az utat s mi a hegyeken keresztül óriási fáradsággal igyekeztünk előre jutni. Egy rossz lépés, egy meglazuló szikla az alatt hömpölygő árba sodorhat. A podgyászainkat szállító szekerek egy ideig küzdöttek az elöntött utakon, tengelyen felül merülve az árba, míg végre elakadtak. Egy, az ár által elragadott szekeret csak nagy erőfeszítéssel sikerült megmenteni. Így is néhány podgyászunkat lesodorta az ár. Déli pihenőnk Ribarska-banja kénesei fürdőnél volt. A fürdő hatása jó lehet, de nagyon kezdetleges lévén, csak balkáni igényeket elégíthet ki.

Késő délután keltünk át, nagy magasságban, a prepolaci hágón s erdővel borított hegyek között vezetett utunk, melyet itt is a mi katonáinkkal javíttattak, számítva arra, hogy ez lesz a szerb hadseregnek is egyik visszavonulási útja. Este volt, mikor Új-Szerbiába léptünk át...

Ó-Szerbia elhagyása után a hegyekről lefelé vonulva, a Rigómező volt előttünk. A sötétben azonban sehol semmi világosság, reménysugár nem látszott, mely az e napi nehéz, hosszú utunknak végét jelezné. Zitkovics őrnagy kicsiny, de meleg házakat ígért elhelyezésünkre s mi a nehéz fáradalmak után nagyon vártuk, hogy azokat elérhessük. Éjtél felé végre Podujevo falu elé értünk, mely alig öt házból állott. Felvezettek bennünket egy domboldalra s ott szabad ég alatt kellett az éjjelt eltöltenünk. Nagy tüzeket raktunk s azok körül csoportosulva egy keveset alhattunk.

Október 29-én reggel 6 órakor már útra készen álltunk s egy negyed kenyeret és egy kevés savanyú rákiját (pálinka) kaptunk egész napi ételmül. Utunk Podujevo falun vezetett keresztül, melynek arnauta lakossága van s különösen a fiatalok között nem egy klasszikus szépségű termetet és fejet láttunk. Gyűlölik a szerbeket s irántunk nagy rokonszenv látszik tekintetükből.

Utunk a Rigómezőn vezetett keresztül. Szép, termékeny föld, de nincs kellőleg művelve s itt-ott csak egy tanya látszott a pusztaságban. Hosszú, fárasztó út után este nyolc óra felé értünk Pristinába, hol az óriási sár s a város utcáinak rettentő rossz kövezése keservessé tette ugyan a bevonulásunkat, de Pristina esti világításban s valódi török jellegével nem volt érdektelennek mondható. Minden fogalmat meghaladó bűzös sártengeren keresztül értük el a város szélén levő török kaszárnnyakat, hol egy óriási istállóban nyertünk elhelyezést, de a nehéz úttól kimerülve s átázva, a nagy, szellős helyiségben alig találtunk pihenést. Lábunkat a sok gyaloglásban a cipő és csizma feltörte, s orvosaink, kik közül néhányan már itt csatlakoztak hozzánk, alig győzték sebeinket kezelni.

Másnap reggel kiadatott a rendelet, hogy a magyarok, németek, lengyelek s a horvátok egy része hagyja el az istállót s a sáros udvaron felállított sátrakba költözzék át s közülünk csak Aggházy százados, ki sebesülése következtében mankóval járt, maradhat bent az istállóban. Csak miután Aggházy százados kijelentette, hogy ily körülmények között nem kér a kedvezményből, engedték meg, hogy az istállóban maradhassunk, de oly feltétel mellett, ha a cseheknek és szerbeknek – akiket egy kórház céljaira szükségelt helyiségből kitétek – ott magunk között helyet adunk. A nagy istállóban tüzetek raktunk s úgy szárítottuk nedves ruháinkat. Az őrnagy megengedte, hogy bevásárlás végett néhányan a városba mehessünk.

... A város karcsú minaretjei nyúlnak az ég felé s hirdetik Allah dicsőségét. Szűk uccái a keleti élet sok jellegzetességét mutatják. A házak többnyire egyemeletesek, könnyedén, fából épültek, kis erkélyekkel és sűrű rácsos, lefüggönyözött ablakai a hárem misztériumait zárják el idegen szemek elől. Sokféle bazár, kávéház s azok előtt úgyszólván az uccán pad, melyet, keresztbefont lábakkal, látszólag egykedvűen szívja pipáját a török, de mindjárt szimpatikusan pislogat felénk, midőn óvatosan odasúgjuk neki, hogy „magyar”.

(...)

November 1-én végre szép napos időben indultunk ismét útnak. Feltört lábaim miatt az út egy részét szekéren tehettem meg, s a mellettem haladó arnauta hajcsár, törve a szerb nyelvet, részvétellel érdeklődött sorsunk iránt. Mikor megtudta, hogy a mellettem ülő Sarkady Sándor bajtársammal együtt magyarok vagyunk, odakuporodott elénk a szekérrúdra s amit nem tudott szerbül kifejezni, azt őszinte örömtől csillogó szemeivel fejezte ki. Éreztük, hogy ez a fiatal arnauta kész lett volna megszabadulásunkat is elősegíteni, de a szerb csendőr – akiket a szerbek az albán támadástól való félelmükben kézigránáttal is elláttak – még a beszélgetésünket is megtiltotta.

Utunk a Rigómezőn (Kosovopolje) vezetett keresztül, amelyen mintegy 5 évszázaddal ezelőtt Hunyady János seregei Murád szultán csapataival harcoltak. Most mellettünk vágtat el a szerb Drina-divízió trénje. Délkelet felől heves ágyútűz tompa moraja jelzi, hogy a bolgárok dolgoznak s táplálja bennünk a reményt, hogy még kiszabadíthatnak. Nyugat felé, a Montenegró határán levő Avlat hegység hóval borított csúcsai látszanak. Dél felé haladva Liblján vasúti állomáshoz értünk, hol az ügyesebbek egy kis élelemhez és dohányhoz jutottak. Innét még indultak dél felé vonatok, de nem mehetnek messze, mert mint halljuk, a mi csapataink Kragujevacot, s a bolgárok Nist és Üszkübot elfoglalták, s ez utóbbi város elfoglalásával ez a vasútvonal „holtvágány” lett. Ezen a vasútvonalon szállíhattak volna esetleg bennünket Üszkübon keresztül Szalonikibe, de ennek lehetőségétől elestünk. Amily nagy örömet okoz

kedvező harctéri helyzetünk, épp oly szenvedésnek nézünk még elébe, bármerre is visznek bennünket...

November 2-án reggel 7-kor indultunk tovább s mai utunk nem lett volna nehéz és hosszú, de az eső, mely mint Isten csapása kísért bennünket, feláztatott mindent s Suvareka faluba érve, a patak partján felállított nedves sátrakban, egy kevés szalmán, alig tudtunk nyugalmat találni.

November 3-án... utunk magas hegyeken, kiirtott tölgyfaerdők között, még a törökök által épített kitűnő utakon és hidakon vezet keresztül. Kelet felől még látszanak a Ljubeten magas csúcsai s északnyugat felé a montenegrói havasok zárják el a láthatárt, de amint a nap által aranybronzszínűre festett tölgyfaintványok felett dél felé tekintünk, magas hegyek alján ott fehérlik Prizren vára, mai utunknak célja. Délután két órakor szép napos időben vonultunk be Prizrenbe...

Az eddigi piszkos, lakatlan falvak után jól esett látnunk egy ilyen szép és élénk forgalmú várost, melyet a mi érkezésünk még élénkebbé tett. Sok piros fezes és különböző színű turbános török férfi s mindkét nembeli szép arcú gyermekek állottak sorfalat utunkon, de 13-14 évesnél idősebb lányokat s nőket nem emlékszem, hogy láttam volna. A város nyugati részén levő s még a török-szerb háború alkalmával összelőtt óriási kaszárnyában helyeztek el bennünket. Érdekes mozgalmas élet fejlődött ki másnap reggeltől kezdve a kaszárnya előtti úton. Forralt tejet, szalepet, vagyis gyökérből készült édeskés italt, főtt gesztenyét és főtt vackort, kukoricakenyeret, almát, diót, rákiját, ratlukat (szultánkenyér), dohányt, gyapjúharisnyákat (csorapé) és keztyűt hoztak ide az élelmes törökök, többnyire gyermekek s élénk zsvajjal kínálgatták árucikkeiket. Csevapcsicsot, vagyis apró kolbász vagy lepény alakra formált vagdalt birkahúst a vevő előtt roston süt egy török, s mi kíváncsian kóstolgattuk az ismeretlen ételt. Cipészek és borbélyok is jöttek, ez utóbbiak szappanhab nélkül, csupán meleg vízzel, ügyesen borotváltak.

November 8-án 30-as csoportokban, őrizet mellett, a városba mehettünk fürödni, s alkalmunk volt a város életébe bepillantani. A város nyüzsgő kereskedelmi élete valóban indokoltá tette, hogy monarchiánk itten konzult tartott. Elmentünk a Fehér-Drin folyó egyik mellékpatakjának partján levő egyemeletes kis sárga épület előtt, ahol az oly nevezetessé vált Prohászka konzulunk lakott. A házban most valami szerb katonai parancsnokság volt. Az egyébként tisztán török jellegű város uccáinak felírása szerb. A zúgó patakocskán egy érdekes fedett híd vezet keresztül, melyen átmenve, a hegy lejtőjén a város legnagyobb mecsetje és minaretje tesz impozáns hatást.

A város belsejébe kerülve, élénkül a forgalom, s itt viszontlátjuk a már Prisztinán megismeri könnyed, többnyire fából épült egyemeletes házakat melyek földszintjét az üzleteknek minden faja foglalja el. Van itt kovács, nyerges, lakatos, borbély, gyümölcs- és édességkereskedő, pecsenye- és téasztütő vegyes összevisszaságban, s minthogy a legtöbb üzletnek se ajtaja, se ablaka, minden iparos a járókelők előtt folytatja mesterségét. A fürdőházhoz érve várnunk kellett, mert a másik csoport még nem jött ki. Egy kis téren vagyunk, melynek közepén lévő örökcsorgó kútból rézedényekben viszik a vizet. Élelmes törökök férköznek hozzánk s pénzt váltanak, de csak magyart, a szerb pénzen legfeljebb vásárolni lehet valami keveset. A törökökkel szerb nyelven értetjük meg magunkat s tekintve a nagy utat, mely előttünk áll, tea, cukor és halkonzerv után érdeklődünk. Érdekes, hogy itt is, mint a délbalkániak egyáltalán az „igen” és „nem” szavakat a mi általunk szokottal éppen ellenkező fejmozdulattal kísérik...

November 8-án este a másnap reggelre kiadott indulási parancs visszavonatott. Útiter az volt, hogy Debrán át Bitoljba (Monastir) visznek, de minthogy a bolgárok előrenyomulása miatt Debrát szerb területen keresztül már nem lehetett elérni, a tegnap szekérrel előreküldött betegek visszaérkeztek. A mi hadseregünkben hadifogoly orvosok, kik eddig Szerbia külön-

bőző kórházaiban teljesítettek szolgálatot, Prizrenbe lettek koncentrálva s itt csatlakoztak hozzánk.

November 9-én a szerb parancsnokság a kereskedőket kitiltotta s a kaszárnya előtti rétre kimenni tilos. Ennek az intézkedésnek magyarázata az lehet, hogy az éjjel a kaszárnyánkba egy gazdátlanra vált tüzértrén érkezett agyonhajszolt, felsebzett lovakkal, a Prizren feletti hegyekre pedig ágyúkat vontattak fel. Innét mi már csak albán területen mehetünk tovább, ahol pedig szekér részére út nincs. Éppen ez okból a szerbek végre kényszerítve érezték magukat, hogy súlyos sebesültjeinket, ezek között Aggházy századost, itt hátrahagyják...

A szökés kísérletével is állandóan foglalkozunk s a kedvező alkalmat várjuk.

November 12-én reggel 5 órakor indultunk útnak s a sok eső által feláztatott úton haladtunk, midőn egy autó hátulról elütötte egy szekerünket s a szekéren ülő beteg bajtársaink a vízzel telt árokba estek. Az autón egy szerb tiszt volt, aki leugorva egy pár botütést mért az öreg szerb hajcsár fejére s ezzel az ügy el volt intézve. Utunk a Drin mellett vezetett s már a kora délelőtti órákban albán területre mentünk át.

[Szerb hadifogság – Szerbia, Albánia, Itália. 1914-1918. Szöllősy Aladár naplója. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest, 1925]

1916 január. Kecskemét télen nem valami barátságos, különösen, ha az ember a Külső-Szabadság-úton kénytelen lakni, ahol koránkelő háziasszonyok porcelánedényeiket az úttestre ürítik s térdig érő sárban kell átgázolnia annak, aki a lovassági laktanyába akar eljutni. A gondosan kavicsozott kaszányaudvar, az a rend s tisztaság, amely a kapuőrsegtől kezdve ott az embert fogadja, oázisszerűen hat.

Tíz napja teljesítek már itt szolgálatot s Isten ugyancsak felvitte a dolgomat, amennyiben egy 136 emberből álló lovasszáznak vagyok a parancsnoka, amelynek létszáma a bevonuló gyógyult sebesültek révén állandóan gyarapszik. Csupa békebeli legénység, olyan emberek, akik 14 hónapot megszakítás nélkül töltöttek a fronton s karácsony előtt kétheti szabadságra jöttek haza és azután a pótkerethez vonultak be. A lovasság átorganizálása most van folyamatban. Az ezredeket általában négy századra redukálták, egyenkint 150 lovassal. Így a szabadságolt huszárokra sem lévén szükség, azok a pótkeretnél maradtak, ahol részint az ezredtől visszaszállított, részint újonnan sorozott lovakkal lovasították őket.

Papíron ugyan Richlitzer kapitány a század-parancsnok, de mivel neki a remontaosztályt is alárendelték, ott annyi dolga akad, hogy a századot teljesen énreám bízta, az ott beosztott önkéntesekkel – Bezuk báró, Hard-Stummer, Peters és Rapcsákkal – együtt.

Tiszthiányunk van – mert a nélkülözhetőket le kellett adni a gyalogsághoz – s így nálam őrmesterek a szakaszparancsnokok. Ez baj, mert az őrmesterek, akiknek a fronton rendszerint adminisztratív feladataik vannak, tűzharc esetén a vezetéklóvaknál maradnak vissza s így az öreg huszárok potyázóknak nézik őket, s rájuk fogják, hogy rumból meg konzervából duplát „zabraliznak”, ami muszkául bőséges elemelést jelent.

A lóápolásnál előírás szerint az attillát – most a tábori ruhák kímélésére ismét cifrában járunk – le kellett vetni. Egyik-másik huszárnak ez nem tetszik s Kolmann őrmester – aki még nem volt a fronton – sehogyan sem boldogul velük. A helyzet kényes, mert a szívem a huszárokhoz húz s végül úgy oldom meg a dolgot, hogy magam vagyok kint a lóápolásnál. Azóta nincs feleselés s nincs baj. Tüntetően csinálnak különbséget.

– A hadnagy úrért akár a kútba ugrunk – mondogatják – de ennek? Ez csak olyan cukorrépa-nevelő...

[Katonák, népek, események. Vitéz Báró Roszner István világháborús naplója: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT. kiadása, Budapest]

Kilenc felé járt az idő. Húvös novemberi este. Néhány perccel előbb olyan volt a főváros képe, mint más háborús estéken; az utca ilyenkor a legcsöndesebb: a színházba vagy vacsorára indulók eltűnése, az esti rikkancsok elnémulása után. A járdákon néhány megkésített ember haladt el, az úttesten árva konflisló fáradt patái csattogtak. Egyéb semmi.

De ma este kilenckor váratlanul megélenkült mindenfelé. Színházakból, mozikból, még a vendéglőkből is hirtelen kisereglett a nép; halkán, szótlánul jöttek ki az emberek sietve, és némelyek még csak most gombolgatták a felöltőjüket. Mindenki hazafelé indult. Csak egy pillanatra állt meg egy-egy csoport a napilapok hirdetőtáblájának fénylő négyszöge előtt, melyen egyetlen sürgönynek az araszos betűi sorakoztak feketén. És a háborús jelentések egyhangúságában megfáradt emberek fölfigyeltek. Ezen az estén, ebben az órában egyébre gondoltak, mint a megszokott „Höfer”-rébuszok megfejtésére, elfeledték rövid időre a növekvő nyomorúságot, a mindennapi aggodást a fronton levőkért, az epedést a fogságba esett hozzátartozókért, az elesettekért való gyászt.

Mindenkin valami általános csapásnak önkéntelen és öntudatlan érzése vett erőt, valami nagy, közös aggodalom váratlan és ismeretlen jövővel szemben.

Azon a tündöklő papírtáblán Ferenc József halálhíre állott. Mindenki tudta, hogy igaz, és mégis el nem hihetően hangzott. Csak erőszakkal lehetett elképzelni, hogy az, akinek trónra léptére még a legöregebb emberek sem emlékeztek, az, aki majdnem azonossá lett a magyar királyság és az Osztrák–magyar Monarchia fogalmával, aki legtöbb ember előtt már nem is élő és halandó embernek, hanem el nem múló szimbólumnak látszott, hogy az nincs többé. Erőszakosan kellett levonni a gyász hír következményét, azt, hogy mátol fogva új uralkodó van, alig ismert fiatalember, – nem többé az az öreg, mindenki előtt ismert és mégis mindig rejtélyes nagyúr, kit mindenki valami örökkévaló és soha meg nem változó legfőbb hatalomnak tudott. Annak a hírnek hallatára, amely pedig az emberi egyenlőség örök törvényét igazolta, majdnem csodálkozás vett erőt az embereken, akár a természet mindennapi rendje változott volna meg.

A főkapitányságról minden színházba, mulatóba, vendéglőbe telefonizenet röpítette a parancsot a zenének, előadásnak abbahagyására. Rendszerint későn érkezett a parancs; mindenfelől az a válasz jött, hogy már tudják, hogy a muzsika magától elnémult, az előadás megszakadt; olyan gyorsan terjedt el a gyász hír, és olyan rögtönösen határozott az egész közönség maga.

Én is így jártam. Délben már aggasztó mendemondák jártak a király válságosra fordult állapotáról, este nem mentem el az operába, mint máskor, hanem a kaszinóban maradtam, mely állandó kapcsolatban volt a miniszterelnökséggel, és ahol bizonyos volt, hogy azonnal értesülhetek, ha valamiben rendelkezni kell. A halálhír vétele után azonnal fölhívtam elsőben az operát, majd a Nemzeti Színházat. Mindkettő azt felelte, hogy már ők hallották (honnan, nem tudom), és a főrendező bejelentésére a nézőtér már ki is ürült.

Másnap borús őszi reggel köszöntött be. Valahogy tán a rendesnél is sötétebbnek látszott.

És a lapok hosszú nekrológjai, búcsúztató vezércikkek után részletek jöttek. Az utolsó órák története.

Egyszerű, szenvedélytelen dolgok, kristálytisza és kristályhideg részletek, amilyen az egész élete volt. Utolsó percig az íróasztalánál dolgozott. Az aznapi munkáját befejezte. Az aznapra kiszabott kötelességet. Restancia nem maradt utána. Még az utolsó óráiból sem. Mielőtt lefektették, kis kulccsal gondosan bezárta azt az aktatáskát, amelyben mindennap a bizalmas iratok hozzá jutottak. Végő szava is olyan egyszerű, frázis nélküli szó:

„Fáradt vagyok.”

Csak ennyi. Olyan mondat, melyet az utóbbi évtizedek bármelyik estéjén elmondhatott volna ő, ki egész életében minden birodalmának legszorgalmasabb munkása volt.

A hó utolsó napján volt a temetése.

Alig érkeztem vissza onnan, alig ocsúdtam föl annak a rémes zűrzavarnak kelletlen benyomása alól, amely a Stefans-dómbeli szertartást szörnyű tolongássá változtatta, és amely annál meglepőbb volt, mert a bécsi udvartartásnak örök idők óta kicirkalmazott rendje mindenkor tökéletes volt, midőn meghívást kaptam a koronázást előkészítő értekezletre. Még aznap délelőtt, december 1-jén a várba kellett mennem.

A miniszterelnökség várótermében gyűltünk össze. Néhány miniszter, a műemlékek bizottságának elnöke, a főkapitány-helyettes, az osztályfőnökök és előadók.

Nyomott hangulat volt. Mindenki annak a borzalmas összeütközésnek a hatása alatt állott, mely a brucki vonalon történt az éjjel. A bécsi gyors, amely zsúfolva volt azokkal, akik a temetésről tértek vissza, egy szembe jövő személyvonatba futott bele. A reggeli lapokban még csak pár szavas sürgöny volt, de úgy hírlett, hogy százakra menő sebesült és vagy harminc halott esett áldozatul. Bizonyos volt már, hogy Thallóczy Lajos, a kiváló történész, Bosznia magyar szervezője és Ferenc József egyik bizalmas szolgája a halottak között van. Sokaknak hozzátartozója is a vonaton lehetett, hiszen senki sem tudhatta, hogy ki melyik vonattal indult vissza Bécsből. Ezért minden újabb érkezőt kérdezve, kutatva, bár nyugalmat színlelve, menten körülvettek. És minden újabb belépő újabb megdöbbenő részleteket hozott.

Fekete nap volt ez.

Komor arccal ült le mindenki a tanácskozással köré, mert az az iszonyú szerencsétlenség, mely éppen az öreg király temetésének éjszakáján, a háborúnak immár harmadik évében, az új koronázás küszöbén csapott le, valami balvégzetű jóslatként hatott. Bizonyára mindenki így érezte, bár senki senkinek egy szót sem mondott róla, mintha félne attól, hogy a kiejtett szó kihívja a sorsot.

De az idő telt, és tanácskozni, rendelkezni kellett. Így hát elhessegetve a szívszorongás aggodalmát, az értekezlet munkához fogott. Ekkor született meg az a rendezőbizottság, mely szakonként széjjelosztotta a föladatokat. Reám, ki már négy év óta az állami színházakat vezettem, a koronázás művészeti rendezését s a koronázás külsőségeit bízta.

Rettenetes föladat volt. Sok minden okból. Elsőben karácsony előttre, majd december 28-ára, végül 30-ára tűzték ki a koronázást. Utolsó terminus ez a nap volt, minthogy a büdzsé-törvények szentesítése miatt szükségesnek látszott, hogy a király újév előtt összes közjogainak birtokába lépjen. Tehát mindössze huszonhat nap. Huszonhat nap, télen, fagyban, alig nyolcórányi napvilággal, háború idején, midőn csak olyan anyagokkal lehetett számolni, melyek valahol raktáron vannak, és csak azokkal a művészekkel, akik nincsenek valamelyik fronton.

A művészekkel szerencsém volt. Jobb munkatársakat nem is kívánhattam volna magamnak.

[Bánffy Miklós: Az 1916-iki koronázás. In: Emlékezések. Irodalmi és művészeti írások. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2012]

Ha ez afféle kitalált história volna, akkor említést se érdemelne. Hagynók, hadd kallódjon el a többi szellemi ‘vegyes felvágott’ közt. A kis mese azonban megtörtént, tegnap délután a villamoson, a Váci-körúton, azaz a Vilmos császár-úton. Ezért emeljük ki a többi közül. Egy kislány ül a kocsiban, kezében puskát szorongat, olyan pléhcsövű puskát, amelyet parafadugóval töltenek fölül, lenn pedig füstölő rózsaszín papírt tesznek ravasza alá.

Ártatlan fegyver. Bizonyára igen helyesli a genfi konvenczió is. A gyerek nem tudja elsütni a játékpuskát. Mellette egy sebesült katona, akinek a feje fehér vattákkal és tüllökkel van bebugyolálva. Bácsi, maga süsse el. A katona kezébe veszi a puskát. Szinte elvesz benne, oly kicsi a játékpuska és oly nagy a keze. Babrál vele. Nem ismeri a szerkezetét. Csak az övét ismeri, az igazit. Egyszerre csattan a ravasz. A katona pedig felszisszen. Egyik ujját leszorította a ravasz.

Csak a felhámot horzsolta, de a bőre – finoman, alig láthatóan – vérzik. A katona zsebkendőt vesz elő. Szívja az ujját, beköti, megsebesült. A kislány tág szemekkel bámulja a hőst, aki az ágyuk közül, a pokol torkából jött vissza és megsebesítette egy játék. Bácsi, mért oly sápadt?...

[A hét. 1914. december 21. Szerkeszti: Kiss József]

[1916] *Január 15...* **A környéken munkára kiosztott muszka foglyok inspicírozására egy dán ezredestől kísért orosz vöröskeresztes hölgy érkezését várták.** Úgy mondták, grófnő s a Kárpátokban elesett férjének sírját akarná felkutatni.

Mint helyőrség-ügyeletes tisztnek, nekem kell a bizottságot fogadni, majd francia tolmácsként, a grófnő mellé csatlakozni.

Nem minden romantika nélküli megbízatás. Az orosz nő feltétlenül csinos – legalább regényekben csak ilyenek szerepelnek s miért legyen ez az életben másként, hisz a regényeket is az életből merítik. Mint grófnő bizonyosan magával hozza a cári udvar misztikus, szerelemtől átszőtt légkörét s aztán minden orosz nő szentimentális, ez már tartozéka a szláv lágyságnak. Minden bizonnal fiatal – hisz fiatal erő kell az ilyen vállalkozáshoz – s különben is miért nem lehetne az, végre férje lehetett hadnagy, vagy kapitány is és ki mondja, hogy ezredeseknek csak idős özvegyeik lehetnek? Szóval a dolog nem mindennapi, sőt határozottan érdekes és miután úgy döntöttem, hogy arany-zsinóros mentét és szalonnadrágot veszek – mert ez lesz a legalkalmasabb –, befogattam az ezredkocsit, egy igen jól festő fekete hintós fogatot és kihajtottam az állomásra.

Az első csalódásom az volt, hogy a pályaudvaron egy keménykalapos városiakból és katonákból álló egyes bizottság is megjelent a fogadtatásra, köztük Stieder alezredes, az új káderparancsnokom, úgyhogy én háttérbe szorultam. Majd begördült a pesti gyors és abból két elegáns katonatiszt – a Kriegsminisztérium által kirendelt kísérők – után kiszállt egy hatalmas, őszhajú öregúr, a dán ezredes s végül feketében egy magas, karcsú hölgy, vékony bokákkal, de hogy is mondjam – ennek a szegény boldogult férje legalábbis ezredes volt és az orosz ezredesek feleségei nyilván mégsem egész fiatalok. Pedig kár, mert valamikor csinos lehetett, de markáns profilja ma már vajmi kevés szláv lágyságra engedett következtetni, inkább energiára, kellemetlen energikusságra. Hiányzott belőle az, amit nőiességnek mondunk, az a fogalom, amit nehéz körülírni, melyet épp ezért csak érezni lehet, de melynek hiánya a legszebb nőt is ellenszenvenné tudja tenni.

Nyolc fogat várt a pályaudvar előtt. Én udvariasan átengedtem az enyémet s az utolsó fiákkerba ültem be.

A romantikus álmokép szertefoszlott.

Közben berendelték Kecskemét 163.000 katasztrális holdat kitevő határából a tanyákon élő muszkákat. Hol csoportostul, hol egyenkint érkeztek a városházára. Itt-ott ugyan lézengett köztük egy megöszült népfölkelőnk, de ezzel aztán ki is merült a felügyelet. Kecskemét utcái egyszerre teltek meg hangos rozsdabarna kabátos muszkákkal. Ha ezekben egy kis szervező-képesség, intelligencia, merészség lett volna, de könnyen tudtak volna ribilliót csinálni. Olyan szabadságnak örvendeztek, hogy ráértek volna mindent előkészíteni. De szerencsére a muszka jámbor lélek s egyelőre boldog, hogy megszabadult a cár-atyuska kezei közül. Ha kissé melegebb ruhát tudnának kapni, inget és cipőt, úgy ezek lettek volna bizonyára a világ legmegelégedettebb emberei. Jó nép ez, olyan, mint az igavonó jószág, ha jól tartod, dolgozik, mint az elefánt, ha koplal s fázik, bömböl és megvadul. Primitívségüknél fogva nem lehetett nehéz a kielégítésük. Érthetetlen, hogy ez Oroszországban mégsem sikerült soha.

A városháza nagy előcsarnokában vagyunk, mely színültig megtelt muszkákkal. A lépcsőház is tele van velük, de rekedtek kint a főtéren is.

Midőn az asszony szájáról elhangzik az első orosz szó, a néma csönd pillanatok alatt megszakad, megbomlik a rend, mindenik szólni akar, kiabálnak, egyesek előre furakodnak, mások térdre vetik magukat, úgy kúsznak közelebb s csókolják az asszony ruhája szegélyét, a

ruhát, mely orosz szövet s melynek viselője itt ma a muszkabirodalmat jelenti – Szent-pétervárt éppúgy, mint az Ukrán síkságokat és Szibéria végtelenségét. Az otthon iránti érzék, mely kulturálatlan népek ösztönszerűségében van legjobban kifejlődve, a vágy mindaz után, ami oly elérhetetlen távolságban van, elementáris erővel tör ki s könnyek hullanak, őszinte könnyek, melyeket tolmács nélkül is meg lehet érteni.

Az egyik feltépi a kabátját, nincs alatta csak egy nagyon piszkos rongy, ami valamikor ing lehetett – s a hőmérő ugyanakkor mínusz 14 fokot mutat. Az orosz asszony szintén sír. Leveszi meleg sálját s ráakasztja az egyik félmeztelen muszka nyakára és könnyei ezalatt, mint megannyi némán vádló gyöngyszem, végigfutnak arcán s lehullanak a városháza besározott kőpadlójára.

Jönnek a kívánságok.

Németre fordítva kell őket jegyezni s ha nem válaszolok direkt, úgy magyarul továbbadnom.

Nincs ruha, nincs cipő, mindig ugyanazok a panaszok. Egyesek felhozzák, hogy nincs hír otthonról. A tanyákon dolgozók aránylag elégedettebbek, de akik a város területén vannak, panaszkodnak, hogy koplalnak.

– Miért nem ruházzák fel őket? Ez gyalázat... – fordul felém a grófnő.

– Mélyen sajnáljuk – válaszolok – de mi is szűkiben vagyunk, tessék beszüntetni a tengeri blokádot s akkor minden jobb lesz.

– Gondolja? – s ezzel úgy néz rám, mintha eltiport kígyó lennék, mely még mindig sziszegni mer. Ebben a tekintetben komprimáltan bent volt mindaz a gyűlölet, amelyet irántunk, a szent Oroszország ősi ellenségével szemben érzett. S ez a büszke asszony félreérthetetlenül adta tudtomra, hogy itt háború van, irgalmat nem ismerő háború, melyben csak győzni lehet – vagy elbukni.

Közben Sándor István polgármester kívánságára tolmácsolom, hogy a város az összes foglyokat, akiknek panaszai vannak, a fogolytáborba fogja bevonultatni.

– Ez hasonlít magukra! Ez megoldás maguknak – jött vissza a csípős válasz. – Kérdezze meg a polgármester urat, hogy volt-e már fogolytáborban? Nézne egyet meg egyszer, próbálná ki, akkor talán emberségesebb lenne.

– Vannak nekünk, madame, szibériai csererokkantjaink is – felelem –, majd azoktól megkérdezzük, hogy milyen az ideális fogolytábor?

Ezt azonban mintha nem is hallaná, elsiklik felette s csak tovább indignálódik, jegyez, kifogásol, főként azt, hogy nincs a tanyákon gőzfürdő, sőt hír szerint Kecskeméten sincs, holott Oroszország legeldugottabb falvában is megtalálni a kultúrának ezt az alapfeltételét.

Az általános hangzavartól azonban ekkor már nem igen lehetett szóhoz jutni, amit a grófnő is érzett s ezért rövidúton félbeszakítva a kihallgatásokat, beszédet intézett a muszkákhoz, majd felszólította őket, hogy imádkozzanak együtt. Utána megáldotta őket, amit a muszkák mélységes áhítattal térdelve fogadtak.

Megható volt ez a jelenet s megrázó volt ennek a távoli népnek a végletekben való élése. Hangos, gesztikuláló, egymást túlharsogni akaró beszédükkel hol megbolygatott hangyabolyra emlékeztettek, készen mindennek elsőprérére, hol magukba roskadva, néma szoborként lesték ennek az orosz asszonynak leghalkabb szavát is. Félelmetesek voltak, mint a vad tömegelő megnyilvánulása s félelmetesek voltak mélységes misztikumtól övezett öntudatlan vallásosságukban is. Ehhez a képhez szűkek voltak a városháza falai, ehhez mint háttér, az orosz mezők végtelensége kellett volna – csak akkor lehetett volna megérteni.

A városházáról még elmentünk három udvart és tanyát megtekinteni, hol az elhelyezett foglyoknak viszonylag jó dolguk volt. Majd az orosz kórházba hajtottunk, de itt a kórtermekből kirekesztettek bennünket, mert a grófnő egyedül akart védenecével beszélni. Még a dán ezredest sem vitte magával, aki felhasználta ezt az alkalmat, hogy különös tapintattal mentegesse előttem madame felzaklatott lelkiállapotát.

Két órakor vendégül láttuk a vöröskeresztes bizottságot a tisztí étkezdében.

A grófnő kimerültségére hivatkozva, csak egy csésze teát kért s visszavonult pihenni a kaszinó szalonjába, hol Rochlitzerné gondoskodott róla. Közben felszolgálták a levest s hogy a kissé nyomasztó formái hangulatot megtörjük, Stieder felköszöntötte a dán királyt, mire exet ittunk. Az ezredes könnyekig meghatódott, de szóhoz sem jutott, mert azt mondtuk, hogy magyar szokás szerint uralkodóra három exet kell inni és csak akkor szabad újra leülni. Midőn aztán ő a mi uralkodónkról emlékezett meg, további három ex következett, ez alkalommal vörös borral.

A jég meg volt törve. Az öregúr hatalmas fehér bajusza mögül paprikapiros arccal nagyokat nevetett s miközben kínálás nélkül nyúlt már a kecskeméti vörös után, katonai témákra terelte a beszélgetést. Mellette ültem és szerettem volna belőle az oroszokra vonatkozóan egyet-mást kihúzni. De vesztetre szemben volt velünk Schütz papa, az elővigyázatos kis őrnagy, aki megrémült, hogy itt még katonai titkok kicserélésére kerül a sor s beavatkozott a diskurzusba.

Schütz papa a pótkeret egyik érdekessége, mondjuk nélkülözhetetlen alkotórésze, aki minden ambícióját a katonai magazin pedáns rendben tartásának szenteli. Sáfárkodik minden csizmával s rettenetesen spórol a kincstár javára. Kis ember, kis kecskeszakállal s villogó apró szemekkel. Mindig csak a szeme jár s mindent lát és mindent hall. Híres a történelmi mentéjéről. Ez a ruhadarab valamikor arany-zsinórokkal volt díszítve, de Schütz papa nem fiatal már s mentéjének sujtásai olyan kopottak, hogy engem mindig fürdőkabátom fehér sodrott övére emlékeztetnek. Örök jó kedélye s az, hogy minket fiatalokat erősen pártfogol, juttatta hozzá a „papa” jelzőhöz, melyről tud s amelyért nem haragszik. Mikor a háború kitört, valahonnan a nyugdíjasok homályából ásták ki. Harcászati és lovas ambíciói nem voltak s így a magazin kezelése nagyon konveniált neki.

Schütz papa azonban ma egész különösen mozgatta szemeit. A dán ezredest pedig teljesen lekötötte. Egyszerűen nem hagyta többé szóhoz jutni s mivel a háborúról volt szó, olyanokat mondott neki hadseregünk fejlettségéről, kimeríthetetlen tartalékjainkról s hatalmas készleteinkről, hogy azt hittem, menten leesem a székről.

Végül már stratégiáról tartott előadást, mire én elővigyázatosságból fehér bor helyett barackot kezdtem tölteni szomszédom poharába. Így aztán hogy az orosz hadseregnek kézenfekvő összeomlásához ért a vita, a dán ezredes kellően preparálva volt s a grófnőt kezdte sajnálni, aki rendületlenül hisz a győzelmükben.

– Ihr Generalstabschef – alle Ehre! – igazán kitűnő valaki – állapította meg. De ezt óvakodtam Schütz papának elárulni. Ha megtudja, hogy vezérkarinak nézték, még kikívánczik a frontra, éppen most, mikor azt rebesgetik, hogy jegyben jár.

Az orosz grófnőt láthatóan felfrissítette a pihenés, de ha mosolygott is, mérföldnyi távolságra maradt tőlünk.

Stieder vitte az állomásra, míg én az ezredest kísértem ki, aki végtelen kedves volt és ismét – színjőzan. Ezek az északiak ugyancsak bírják a szeszt!

[Katonák, népek, események. Vitéz Bárá Roszner István világháborús naplója: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT. kiadása, Budapest]

Csütörtök, 1916 szeptember 7. ...Míg a román csapatok előrehaladnak a Kárpátokon túl, s elfoglalják Brassót, Nagyszeben és Orsovát, az osztrákok és bolgárok benyomulnak Dobrudzsába és közelednek Szilisztriához. Sőt egy román hadosztály, amely Turtukal környékére, a Duna jobb partjára merészkedett, súlyos vereséget szenvedett. Miután négy germán-bolgár hadosztály bekerítette, elfogták 12.000 emberét és elvették kétszáz ágyúját. A lesújtó hír Bukarestben megdöbbenést kelt; az izgalom annál erősebb volt, mert a várost már negyednapja szakadatlanul bombázzák az ellenséges repülők.

*Péntek, 1916 szeptember 8.** Joffre tábornok, akit méltán nyugtalanít a Romániát fenyegető veszedelem, követeli, hogy haladéktalanul küldjenek Dobrudzsába 200.000 orosz. Én nyomatékosan támogatom kérését Stürmernél és bebizonyítom előtte, hogy a szövetség egész politikája, sőt a háború kimenetele is kockán forog. Ezt válaszolja:

– Legutóbbi mohilevi tartózkodásom alkalmával Alexejev tábornokkal fontolóra vettem, nem volna-e mód fölfokozni Bulgária elleni akciónkat. A tábornok ugyan tudatában van, mily óriási előny volna ránk nézve, ha hamarosan helyreállíthatnók összeköttetésünket Szaloniki-vel, de kijelentette, hogy nincsenek meg hozzá az eszközei. Valóban a probléma nem egyszerűen az, hogy elküldjünk 200.000 embert Dobrudzsába; hanem az, hogy ezt a 200.000 embert hadtestté alakítsuk, tisztekkel, lovakkal, tüzérséggel és minden hozzátartozó szolgálattal. Ez öt hadtestet jelentene; ennyi nincs nekünk tartalékban; tehát a frontról kellene elvenni. Márpedig ön tudja, hogy nincs egyetlen pontja sem harcvonalunknak, ahol jelenleg ne folya harc...

*Szombat, 1916 szeptember 16. ** A románok a bolgárok erősödő nyomása alatt fokozatosan kiűrik Dobrudzsát. És a Buszosukból kiinduló osztrák repülők mindennap, minden éjjel bombázzák Bukarestet.

Attól a naptól fogva, hogy a Rudeanu-féle egyezményt meghazudtolták, könnyű volt előre látni ezeket a szerencsétlenségeket. A román kormány drágán fizeti meg azt a hibát, amelyet akkor követett el, mikor egész katonai erejét Erdély ellen irányította, mikor elkábította magát Szófia néhány bizonytalan kijelentésétől, s különösen mikor azt képzelte, hogy a bolgárok lemondhatnak 1913. évi vereségük és megaláztatásuk fegyveres megbosszulásáról.

*Kedd 1916 október 10. ** A románok az egész vonalon hátrálnak. A főparancsnokság nem érti a dolgát, a csapatok fáradtak és csüggedtek: átkozott hírek.

Szerencsére Berthelot tábornok, a romániai francia katonai misszió új parancsnoka, Petrográdba érkezett. Rám a legkitűnőbb hatást tette. Tekintetének gúnyos ravaszsága éles ellentétben van roppant testével; szelleme világos és megfontolt, beszéde egyszerű és igaz. De egész egyéniségén az akarat, a nyugodt, mosolygó, hajthatatlan akarat uralkodik.

Bemutatom Stürmernek és nyomban tanácskozásba fogunk. A megbeszélésen részt vett Neratov és Buchanan. Újra fölvetem a már annyiszor megvitatott tárgyat: mily főbenjáró fontosságúak a dunai vidéken folyó hadműveletek Oroszország szempontjából.

– Az önök offenzívája Brusszilov tábornok ragyogó sikerei ellenére sem váltotta be reményeinket. Hacsak valami szerencsés esemény be nem következik, ami napról-napra kevésbé valószínű, akkor az egész orosz frontot, Rigától a Kárpátokig, az a veszedelem fenyegeti, hogy hamarosan megbénítják, mert nincs nehéz tüzérsége és nincsenek repülői. Ilyen körülmények közt, ha hagyjuk, hogy Romániát letiporják, ha Bukarest és Konstanza az ellenség kezére jut, elsősorban Oroszország fogja meg szenvedni a következményeit, minthogy akkor már Odesszát fogják fenyegetni és a Konstantinápolyba vezető út el lesz vágva. Vajon ilyen kilátások mellett Alexejev tábornok nem vonhatja-e el hadseregeinek összlétszámából három-

négy hadtestet, hogy Románia segítségére küldje! A szaloniki hadsereg offenzívája jó úton halad; de erőfeszítése meddő lesz, ha a román hadsereget megsemmisítik. Berthelot tábornok pontos és részletes érvekkel ugyanezt a tételt bizonyítja. Ugyancsak támogatja Sir George Buehanan is. Stürmer hozzájárul, mint mindig..., de föntartja, mint ugyancsak mindig, Alexejev tábornok véleményét.

Péntek, 1916 október 13. * Diamandi román követ, akit Brătianu két hónap óta maga mellett tartott, ma reggel visszatért Petrográdba, miután rövid ideig a sztavkán tartózkodott. Meglátogat.

– A cár – mondja – igen szívesen fogadott és megígérte, hogy minden lehetőt megtesz Románia megmentésére. Sokkal kevésbé elégtett ki megbeszélésem Alexejev tábornokkal, aki mintha nem értené a helyzet irtózatossúlyosságát és talán egoista hátsó gondolatokra hallgat s kizárólag a tulajdon hadműveletei foglalkoztatják. Az volt a megbízatásom, hogy megkérjem, küldjön haladéktalanul három hadtestet a Dorna-Vatra és az Ojtoz-völgy közti szakaszra; ez a három hadtest Piatra és Palánka között kelne át a Kárpátokon; egyenesen nyugatnak, vagyis Vásárhely és Kolozsvár irányában vonulna föl. Ezzel Oláhország megtámadása a déli Kárpátokon át nyomban meg volna gátolva. Azonban Alexejev tábornok csak két hadtest elküldéséhez járul hozzá, amelyeknek kizárólag a Bisztrica völgyében kell majd operálniuk, Dorna-Vatra körül, karöltve Lecsinszki tábornok hadseregével. És ezt a két hadtestet a rigai hadseregből vonja el, olyképen, hogy Erdélybe csak két vagy három hét múlva érkeznek meg!... Hiába volt minden szemrehányásom, nem tudtam őt megnyerni a román vezérkar fölfogásának.

Aztán elmondja, milyen fájdalmas benyomások közben távozott hazájából. Régi barátságunk módját ad neki őszinte megnyilatkozásra. Nyomatékosan hangoztatom előtte, hogy a katonai kudarcokban nincs semmi jóvátehetetlen, de ha a román kormány és a nép nem szedi össze magát azonnal, Románia visszavonhatatlanul elveszett...

[Maurice Paleologue: A cár országa a nagy háborúban. III. Genius kiadás.]

[1916] *Január 16.* **Ha némiképp más irányban is, de nem fogyok ki a romantikus megbízatásokból.** Egy ezredorvossal meg egy, a gyalogság részéről delegált hadnaggyal kellett Szankra kiszállnom, egy szerelmi tragédiának jegyzőkönyvbe foglalása végett. Három muszka – a felebaráti szeretet szent jegyében összefogva – közösen vett volt egy szanki menyecskét pártfogásba. Eddig rendjén is volna a dolog, csak hogy egyiküknek érthetetlen monogám hajlamai támadva, bicskája segítségével félretolta kollégáit. Az egyik most kórházban van, a másik pedig a szanki hullaházban pihen. Állítólag a genfi konvenció kívánja, hogy ilyenkor vegyes tisztí bizottság végezze a vizsgálatot.

A menyecskét, mint bűnjelet, a csendőrség őrzi. A monogámiás muszka a katonai ügyészség zárkájában ül, egyik társa már néhai, a másik költözködőfélben. Mi hárman k. u. k. delegátusok pedig majd megfagyunk a vicinális paklikocsijában.

Szóval egyszerre hét áldozatot követelt a dráma.

A bugacmonostori vicinális – fogalom. Személyszállító alkalmatosságot állítólag csak akkor kapcsolnak hozzá, ha a polgármester úr utazik s meggyőződése, hogyha azt az eltévedt muszkát valami véletlen előbb végigutaztatja ezen a gőzösön, soha sem vált volna gyilkossá. Hiszen egy ilyen út az embert minden iránt, ami nem vasút, oly mérhetetlen engesztelékennyé teszi!

Ez a hajnali kirándulás mindenesetre rendkívül inspirálóan hatott a szerelem káros voltán való elmélkedésre.

A szanki bíró derék ember. Pálinkával kínál minket. Kisüstön főtt törköly, amely jóság tekintetében méltón sorakozik a vicinális mellé. De azért csak bíztat, hogy igyunk, könnyebben bírjuk majd a halott muszka szagát, mert az orosz életében is bűdös, hát még ez az övéké, aki már egy hete vár a tiszturakra.

S ezzel szemrehányóan el is zárja már a pálinkát – pontatlan embereknek így is elég volt –, jobb ha már a dolog után látunk. A hullaházig amúgy is jó kis darab utat kell megtenni.

A késő délutáni órákban egy rettenetesen rázó szekér visz minket megint valami távoli állomásra, ahol el lehet a kecskeméti vonatot érni. A faluban ugyan akadt volna ennél jobb fajta előfogat is, de ilyen irányú kívánságunk éppoly reménytelen volt, mint az, hogy a bíró elülső domborulatán a mellény még valaha összegombolódjék. Mi tagadás, Szankban valami halottkém féléknek néztek minket, ami elég utolsó mesterség, mert rangsorban csak a sintér előzi meg. Valamirevaló gazda pedig csak nem fog be, hogy ilyeneket fuvarozzon!

Végre mégis célhoz értünk. Legfőbb ideje volt, miért az égerlandi hadnagy már az édesanyját emlegette kínjában. Közben azonban kiszállt a hullaszag az orrunkból s rettenetes éhséget éreztünk. Szegény bakterné lelkemnek azonban nemigen volt mása kéznél, mint néhány tojás – azokat is régen gyűjtögeti, mert ilyenkor a tyúkok nem igen tojnak –, így nem a legfrissebbek, „de a városiaknak jó, tetszik tudni” – ami alatt nem minket értett ugyan, de azért lélek-nyugalommal veri nekünk rántottává össze, csak azt, ami van. Nem sok, csekély 30 darab.

Aki nem látott még ennyi tojásból rántottát, annak nem lehet érzéke a nagystílúság iránt. Egy kisebb fajta lavórban tálalta fel az asszony, zsírban úszva s széles mosollyal hintette be előttünk egy összemarok paprikával. A paprika is lehetett egy fél kilogramm. Mi is mosolyogtunk s magamban azon gondolkodtam, hogyan is lehet majd ezt a vörös lepelt a rántottáról levakarni, de már késő volt. Mielőtt még megakadályozhattuk volna, belekeverte az egészet s jó étvágyat kívánva, kiriszálta magát az ajtón. Annyi biztos, most friss és bűdös tojásnak is egy lesz az íze. Hiába, raffinált dolog a főzés tudománya!

Farkasétvággal vetettük magunkat a közös táltra. Az első falatok csak úgy csúsztak, nem is éreztük, hogy mi, csak meleg, meg étel, de utána egyszerre a torkomtól a gyomromig mintha lángnyelvek nyaldosnának. Az ezredorvos, mint aféle alföldi ember, csak mosolygott, de a szegény hadnagyunk hirtelenében görcsölni kezdett, sápadtabb lett, mint a fehér parolija s vonaglott, mint egy boa-constrictor, amely gazella helyett tévedésből hintalovat nyelt.

A cinikus doktor csak a vállát veregette betegünknek – hogy nem baj – kamerád, katonasors. Hát ebben az egyben igaza volt s ezért tartozik ez a kis epizód is belé a naplómbe.

[Katonák, népek, események. Vitéz Báró Roszner István világháborús naplója: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT. kiadása, Budapest]

[1916] *Szeptember 8.* * **Délután indult a szászfővárosi vonat; majdnem üres, mert utazni csak engedéllyel lehet.** Késő este érünk Szászfővárosba, tovább nem is megy a vonat. Egy régi ludovikás társam, Bárdos Béla szds. a pályaudvar parancsnok, tőle tudjuk meg, hogy a város üres, aludni sehol sem lehet. Így hát Berzsényi őrnaggyal – aki velem jött Egerből – a vasúti kocsiban töltjük az éjszakát.

Szeptember 9. A vonathoz csatolt konyhakocsiból kaptunk reggelit, aztán a Bárdos által kirendelt előfogaton elindultunk a hadosztályhoz Tekére. Az útmenti dombokon éppen javában folyt a szüret, s János egy pihenő alatt egy kosár szőlőt hozott. Éppen ebéd idején értünk a hadosztályhoz, az asztalhoz ültettek bennünket is.

Dani altábornagy hadosztályparancsnok szabadságon van, Daubner ezredes, régi 12-es ismerősöm a helyettese. A vezérkari főnök Papp-Szabó vk. százados.

Megkaptuk a beosztást és ebéd után azonnal indultunk, én a 10. ezredhez Szász-Lúdvégre. Útközben a dandárnál is jelentkeztem, annak most Daubner helyett Jankovich ezredes a parancsnoka. A 10. ezrednél Sáfrán Géza alezredes ezredparancsnok – ő is 12-es volt valamikor – igen szívesen fogad; az ezrednek kívülről egy törzstisztje sincs. Az ezred egyelőre csak két zászlóaljából áll, az I-nek Petykó, a II-nak Strohoffer szds. a parancsnoka. Az enyém a III. zászlóalj lesz – amikor lesz. Addig beosztás nélkül az ezredtörzsnél maradok. Hát ezért kellett nekem lóhalálában úgy rohanni ide?!

Az általános helyzetről az ezrednél is alig tudnak valamit. Az oláhok a határszorosoktól igen lassan nyomulnak a mi határbiztosító csapataink után. A mindössze 3000 puskát számláló 39. hadosztály itt várja be, míg pótlásokat kap és a helyzet kialakultával alkalmazásba kerül.

Miután beosztásom nincs, az ezred állapotáról nem sokat tudok.

A tisztek közt aránylag sok az eredetileg is ezredbeli tényleges, több mint a 12-nél volt. Persze ez az ezred nem esett fogságba és soha nem fogyott úgy le mint a miénk. A legénység tiszta magyar, ebben a 12-nél mindenesetre különb. Az ezredtörzsnél határozottan jókedv uralkodik, nincs az a hivatalos, száraz, túl józan tónus, mint sok helyen lenni szokott.

Szeptember 10. Ma vasárnap az ezred díszebéd után népnepélyt rendezett, amelyre hivatalos volt az egész falu. Ott is volt mindenki, aki csak mozogni tudott. Volt legénységi szavalás, voltak játékok, zsákba futás, kötélhúzás, számárverseny, lepényevés stb., utána tánc, aminél a magyar fiúk csárdásra tanították az oláh leányokat, majd azok mutattak be oláh táncokat.

Szeptember 11. Az ezred ma Szászfővárosba ment, ahol a hadosztály zenéjére díszmenetben vonult el von Morgen porosz tábornok, az Erdély északi részében levő összes erők parancsnoka előtt; borotvált arcú, imponáló külsejű tipikus porosz. Igen megdicsért bennünket, örül, hogy magyar csapatok fölött parancsnokol.

A város jórészt üres. Egy gazdag zsidó pompás lakásában van az egész ezredtörzs, csak hogy egy pár ócska bútor kivételével – amit nem volt érdemes elvinni – üres mind a 12 szoba. A városban néhány bolt nyitva van, nevetségesen potom áron vásárolhatunk benne, aminek hasznát vehetjük.

Szeptember 12. Továbbmegyünk. Miután lovam a 12. ezrednél maradt, egy jelentőlos lován ülök; kegyetlen rossz a nyereg, hamar meguntam a dicsőséget, és felcserélem a nyeret – kocsival – Az ezrednek pompás hintója van, Brest-Litowski emlék – tehát egyet-mást mégis csak hagytak ott az oroszok! Az ezred az elsők között volt az ostrom után bevonulók között és sok mindennel felszerelte magát. Megérdemelték, sok vérükbe került.

A 9-esek mennek előttünk. Megismerem és megszólítom az ezredkürtöst, Mihók Gyurit, aki kadét koromban az én cigánydobosom, azután zászlóalj dobosunk volt Kassán. De ő nem akar megismerni. Ejnye, mondom, én emlékszem magára és maga nem emlékszik reám? Igen, mondja, Mihók csak egy van, aki már húsz éve ezredkürtös Kassán, de tiszt annyi volt az ezredben, hogy valamennyire emlékezni nem lehet. Igaza van!

Gernyeszegen a gróf Teleki kastélyban pihenő és villásreggeli, azután Nagyernyén beszállásolás. Az ezred és vele én is a báró Bálintt kastélyában vagyok. A fiatal háziúr – különben maga is katona, de két évi frontszolgálat után felmentve itthon gazdálkodik – velünk ebédel s ezalatt ugyan megréfálták a felszolgáló tizedessel Petrikék. A tizedes felszolgálás közben mondja neki, hogy ismeri a frontról; emlékszik-e reá, mikor itt és ott vele együtt csinált rohamot? Hogy patakszott a vér!... hogy robbant a gránát... (Bálintt csak néz, nem emlékszik semmire) – ordított a sok sebesült... nyögtek a haldoklók... vér... vér... ideütött... S aztán mind sebesebben, vérben forgó szemmel, már habzó szájjal kezd beszélni, hadarni, mind sebesebben, értelmetlenül, össze-vissza darál szédületesen. Bálintt már megijed, látja, hogy örültsel van dolga, zavartan néz körül – mikor aztán Petrik, az ezredsegédtiszt int a tizedesnek, hogy elég volt, hagyja abba. Az kimegy, akkor aztán kitör az elfojtott nevetés. Mint minden új emberrel, velem is meg akarták csinálni ezt a tréfát; de a tizedes nem merte, főként mert ismer és nem tudja, hogy én is nem ismerem-e? Divatáru kereskedő és múlt karácsony előtt Miskolcon ő szolgált ki, mikor a menekülési olcsósági hullám alkalmával bundát vettem krisztkindlinek.

[Dr. vitéz Deseő Lajos ny. tábornok harctéri naplója. Budapest, 1937, Turcsány nyomda Kft.]

...Két nyomorúságos hónap után, [1916-ban] égő, fájó érzéssel indulok Erdély felé, hogy a sajtóban hű képet adjak a kiürült falvakról, feldúlt városokról.

Útközben benéztem Békéscsabára is. Ide voltak telepítve hatóságilag a háromszéki menekültek. A tót házak sajátságos beosztása és hangulata között, idegenül érzi magát a székely. Lelkiállapotuk a fájdalom és a dac között vergődik. Nem tudja kiegyensúlyozni lelki háborgását, miért éppen ő lett hontalan, kegyelemkenyéren élő?

(...)

Erdővidék! Hogy zsong ebben a szóban az élet, az erő, a szépség! A Székelyföldnek egy kis sarkát jelölte meg a nép ezzel a kedves szóval. Nem is tudom, hogy földrajzilag is ez volna a neve. De azt tudom, hogy aki erdővidéki, az büszke rá.

Barót község is ebben a területben fekszik. Itt lakott az oláh vezérkar és aránylag nincs nagy pusztulás a községben. Kapuk, kertek, ajtók, zárok nincsenek, de hát ez úgy-e nem kár?

A Debitzky gyógyszertár szereit elhasználták. A Zelch vendéglőből elvitték 28 hordó bort, cserében hagytak 21 szekér szemetet. A baróti híres túrógyárban csak a sajtok mindenén átütő szaga maradt a falak között és az egyik cseberben egy női fűző.

A Zathureczky kúria kifosztva. Biró tanár házatáját most takarítják. Kovács tiszteletes úr és Solymossy doktor háza még feldúlt képet mutat. A négy szeszgyárban víg élet lehetett. A r. k. plébániáról mindent elhurcoltak, a templomban is mindent összehánytak-vetettek, a gyertyákat elvitték. Az Olasztelek felé vivő úton a kápolnában már romboltak. A Reck üzlet gazdája a szemétkben keresgél, van-e ott valami használható. Incze Gyula boltján a vas-redőnyök összezúzva. Lőrincz Mózes már új dolgokat szerzett be és megrohanják az üzletet a petróleumért. Távoli falvakból jönnek érette. Zárug üzletében semmi se maradt. Brandstatter boltja szemétdomb, a Korona szállóval együtt. Dániel üzletébe hátulról törtek be. Rudolf órák órái ki tudná hol ketyegik az időt. A község házaiban most rendezget Domokos jegyző. A törvénytár a szemétdombon, de az anyakönyvek megmaradtak. A polgári iskola falain jeles oláh üzenetek. A Központi kávéház nagy viharokat mutat. A csendőrség ruhatárát elvitték, az iratokat széttépték. A kis nyomda, Barót büszkesége, géprészei az utcán rozsdásodnak. Tibáld doktor orvosi műszereit siratja. Gergely postamester megmentette az iratokat, de a páncél-szekrények feltörve, a fiókok felfeszegetve, lázas keresés nyomát mutatják. A felsőrákosi postaügynökség iratai is itt voltak. Itt hallom, hogy az alsórákosi híres gránitkőbánya minden szerszámát elvitték.

Bajkó Lajosné, egy 48-as honvédtiszt özvegye, ha majd visszakerül úri házába, nem találja meg férje emlékiratait, kufsteini ereklyéit. Fábián ügyvéd házában lakott Popescu, a III. román hadsereg vezére. A tiszt urak az otthon maradt cselédktől elkérték a ház ura és felesége fényképét és azt üzenték nekik, hogy fehérműveket elviszik, szükségük van rá és majd levelet is írnak a doktor úrnak. El is kérték a pontos címet.

Az elmenekültek földjeit és ingóságait kiosztották az otthon maradtak között és minden egyébként kedvükbe jártak. A két bankot kirabolták és az állatokat is elvitték. Egy kgr. hús ára 1 kor. Dánér földbirtokostól 32 ökröt hajtottak el.

A szomszéd faluból, Olasztelekről nem menekült el a nép. Sok helyen az a magyarázata ennek, hogy olyan gyorsan ért oda az ellenség, hogy nem volt idő elszaladni se. A Dániel bárók olaszteleki és vargyasi kastélyát kirabolták.

Füle községben azon örvendeznek, hogy 800 ökör rekedt a faluban. Az ellenség által elfogott állatok az ágyúszótkól megvadultak és nem tudták tovább hajtani.

Miklósvár községről gyermekkoromban egy éneket tanultam:

*„Miklósvara dombon vagyon,
Közepibe templom vagyon,
Köröskörül rózsáscsipke,
Rászállott egy bús gerlice.”*

Ez a kicsi falu most teljesen kihalt. Tiszta székely lakosságából 20-30 öreg ember van otthon. A Seethal kastélyban a drága bútorok összetörve. Török tanító, Gyenge bíró, Szabó kereskedő oly komor és bús. A plébános lakásán egyházi ruhák, írások, belegyömöszölve a sok hetes ronda piszokba. Oly szomorú most ez a ház.

A falu túlsó végén van a Bernáth kúria. Kapuit valaki deszkával leszegezte. Nem tudom, mi van belül.

A faluból elvitték Gyenge Mester Józsefet és Bokor Jánost előfogattal.

Kicsi kocsisom, ki áthozott egy másik faluból, tizenegy éves. Demeter Mihályka azt mondja: mű nem tuttunk elmenekülni s az útból visszajöttünk. Engem mindennap kiharancsoltak, valami nagy ládákat vittem örökösön. Reja se néztem. Eccer valami eltörött. Úgy megpofozának, hogy meg es hótam. Mondom édesanyámnak, valamit csinálni kéne a lónak. Hát mit fiam? Én biza szeget verek a lóba s megsántítám, met a magyar ló ne szógája az oláhot.

Baróton hallom, hogy hivatalosan 11 esetben állapítottak meg nőkön elkövetett erőszakot. Egy szomorú szemű, beteg gyermeklánnyal személyesen is beszéltem. Nyolcéves. A leánya testvérei is hasonló sorsra jutottak.

D. J. az édes apa, ijesztően dermedt közönnyel ül az udvaron egy fatönkön.

A szomszéd község Ágostonfalva. Lakossága tiszta oláh. Az asszonyok kendert fonnak a kapuk előtt, a falubeliek alig is tudtak magyarul. Az oláh lakosságú falu is össze van dűlve alaposan. Megtaláltam az ágostonfalvi és ürmösi jegyzőt, Málnássy Gézát. Ürmösön nem volt benn az ellenség, csak őrzőjáratok, kiket egy asszony ügyesen tévútra vezetett és ott kelepcébe estek. Halmágyi Péter gr. kel. vallású, de oláhhul nem tudó gazda, akit bírónak tettek, sok ember vagyonát megmentette. Ürmösön 400 szekeret rendeltek ki, éjjel-nappal hordatták a követ. Fel akarták tölteni az Olt medrét. Majdnem sikerült. Csak egy keskeny sávon folyik már a víz és hömpölygeti a menekültek elrabolt holmiját.

Az ágostonfalvi réten cigánykaraván módon táboroznak a hazafelé vándorló menekültek. Anyák szoptatják kékre dermedt gyermekeiket. Tej?! Sok virágbimbót eltemettek az utak szélén. Felégetett erdők, tépett távíróhuzalok, fákon ugráló elvadult macskák, oly szomorú képet mutatnak. Ágostonfalván fogadok egy oláhot, hogy csomagomat hozza át a mezőn Köpeczre.

Köpecz. Ennek a kis székely falunak nagy történeti múltja van. 48-ban felégették az ágostonfalviak. Csomagomat nem hozta be Köpeczre az oláh. 48-ban égettek, gyilkoltak és az áldozatok unokái még emlékeztek. Újból végig sikoltott Köpeczen az ükapák apái által is ismert szálló ige: Baj van, Köpeczen!

Benkő József, az európai hírű székely tudós, Transsylvania Generális c. művében, az 1700 évek végén a szálló ígét így magyarázza: Barcsay Ákos erdélyi fejedelem adót vetett a székely népre is, amely pedig régi törvények szerint csak véradót fizetett mindenkor. Minden más adó alul fel volt mentve. A fejedelem rendelete ellen fellázadt a székelység és a két sereg Köpecz határában, a Cseme réten ütközött össze. A Halom útja mellett temették el az elesett székelyeket. A megcsonkított foglyok pedig világgá vitték a vész hírt, hogy baj van Köpeczen.

Köpecz határában az útszélek telve vannak összetört bútorokkal. Az őszi-téli napfényben Nagy Lajos nagyságos úr egyedül dolgozgat a mezőn. Az öreg úr faluja népének élt. Szociális alkotásai, tervei fenntartják majd nevét. Kúriáját úgy, ahogy megmentették hű cselédei.

Benézek Benedek Irma tanítónő elnémult házába. Irmát a menekülés izgalmi megölték, nem régen temették el Budapesten.

Novák Sándorné úriházában ép bútorokat látok. Hogy is lehet?! Balázs Ignác ref. lelkész házában minden összezúzva. A hivatalos iratok szalmába, szennybe, piszkokba tiporva. A templomban az orgonát vasvillával feszítették erre-arra. A templom előtt táncolni kényszerítették a népet.

A falu végén áll a virágos Kamenyitzky ház. Nem látom a könnyeimtől... Itt halt meg az édesanyám. Vele szemben a szép Andrási ház. Mindenéből kifosztva. Itt tartották az oláh istentiszteletet. Az öreg úr után húsz lövést adtak le, de egy se találta. A rétre menekült, onnan a bányába.

A Hitelszövetkezet raktára kirabolva. Benedek József, a falu jegyzője ma érkezett haza. Nincs ahol megszálljon, mégis örül. Az anyakönyvek nem vesztek el. A község ház előtt szép 48-as emlékmű. Összezúzták. Valami ünnep volt, az oláhok a szobor elé kiterítették a magyar zászlót, azon táncolt egy katona a jegyző magyar ruhájában, melyet őrvongó multság közben szaggattak le róla.

A boltok egytől egyig kirabolva. Bocz Áron, Benedek András, Nagy István, Gáspár birtokosok tönkretéve. Nagy Károlyék házába a hegyen felmenni nincs időm. Gyenge József úri házában értékes könyvei, iratai, történelmi kutatásai mind összetépve. Ugyanilyen az ősi Mórítz kúria is, csak a szénakazlak állanak őriséget az udvarban.

Hoffmann Géza 17 szobás kúriájában, térdig érő piszkokban gunnyaszt egy roncsolt zongora. Ez a szép ház kórháznak volt berendezve. Ide szállították a kőhalmi csaták sebesültjeit.

A faluban lelőtték a kapuja előtt ülő Boros Ferenc vasúti őrt, mert egy tiszt kérdésére azt felelte, hogy nincs magyar katona a faluban és abban a pillanatban a kanyarodónál feltűnt három magyar vitéz.

A 80 éves Benedek Dénes, híres vadászember, összekely urat tetteleg bántalmazták és arra kényszerítették, hogy saját részére sírt ásson. Egy tiszt mentette meg.

Győri Vilmos tanár édesatyját is megverték. Özv. Zakariásné úrnőnek pedig szappant vittek, hogy ruháit kimoshassa. A Sas-utcában Nagy Mihály gazdát megkorbácsolta egy tiszt, mert nem köszönt neki. A katonák egyszerűen lehúzták a csizmát az utcán járók lábáról. A kertekből kitépott káposztát és burgonyát nyersen ették meg. Nagyon ki voltak éhezve.

A lakosság nagy része, éppen mint 48-ban, felmenekült az erdőbe és a köszénbánya rejtett helyeire. Ez a kis bánya látta el szénnel a székelyföldi iparüzemeket, a botfalusi cukorgyárat és egyebeket. De szállított az államvasutak részére is. Sok ágostonfalvi oláh is dolgozott ott, külső munkákon, ezek ismerték a bánya viszonyait és ők vezették fel az ellenséget is. Gyulay bánya felőrrel magával szereltették le az üzemet. A raktárakat is kifosztották és megadott címre Bukarestbe kellett szállítani mindent. Csiki Györgynek pedig elő kellett adnia a dinamit készletet.

Tóth András felőrnél elégették a bányauzem hivatalos iratait. Az oláhok bírónak kinevezték Csinta Istvánt, Benedek Lajost, Sebestyén Gyula Györgyöt. Jegyző: Sebestyén Gida. Nincs panasz rá.

Ott kesereg üres boltjában Lakatos kereskedő. Varga mészárosnál a falakat feltörték. Kiss Samu szép házában térdig ér a szemét. Balázs Mózesnél minden összetörve.

Most el kell mennem ebből a kőszénporos kicsi faluból. Ide fűz minden gyermekkori emlékem. Meg kellene várnom az estét, hogy szembe nézzek a nagy csillaggal. Meg kellene várnom a Hold járását, hogy lássam, úgy úszik-e át Ágazat erdeje felett, mint régen. Kimegyek a kicsi temetőbe. Egy karácsony estén ott temettük el az édesanyámat s hogy ne legyen egyedül, hazavittük az édesapámat is. Isten veled, kicsi falum.

[Kamenyitzky Etelka / ú.m. Ádám Éva/: Hadak útján / Az Olt partjától Piavéig. Magyar Szépirodalmat Pártolók Egyesülete kiadása, 1938]

[Libermont (Észak-Franciaország), 1916] *Október 5. A hadosztálytól kérjük, jelentsük a harci létszámot és ellenőrizzük a gázmaszkokat.* Holnap az egész zászlóaljban inspekciónak. Ki kell emelnem a felsorakozottak közül azokat, akikről úgy tűnik, nem alkalmasak a nehéz feladatokra. A tartalékokba sorolják őket. Akik alkalmasak maradnak, koleraellenes oltást kapnak. Az indulási parancsról nem ejtettek egy szót sem, de a koleraoltás árulkodó: Keletről lehet szó. (...)

Október 9. Egész nap tartott a készülődés. Az estét T. alhadnagy táborában töltöttük. Neki-keseredett volt a nagy halom, cenzúrázásra váró levél miatt, s némi tétovázás után megengedte, hogy segítségére legyek. Egyetlen levélben sem szabad előfordulnia, hogy elvonulunk. (...)

Pronville, 1916. okt. 9. Az országúton mindenütt hadoszlopok. Elsőnek a porosz gyalogság vonul el és rossz hírekkel szolgál: Maurepas elesett, Peronne veszélyben van. Panaszkodnak a tüzéségünk eredménytelenségére. A franciák áttörték volna a frontot, ha a gyalogságunk nem áll ellent, vélekedett egy tiszt.

Kis idő múlva íme, a porosz tüzérek is megjelennek! Igazolják a rossz híreket és a gyalogságot okolják hanyagságuk miatt, és nem értik, embereink miért törnek ki nevetésben, miközben azt hallják, hogy már csak a tüzéség tartja a frontot. Elvonulnak a francia hadifoglyok is. Hosszú köpeny lóg rajtuk. Behúzott vállal, fázósan menetelnek (...)

Éjfél után érünk Pronville-be.

Nagy épületben kapunk szállást, valóságos kastély, egy pompás park közepén. A folyosón egy tisztiszolga állja el utunkat, aki minden további nélkül azt tanácsolja, keressünk szállást a szomszédban, ahol tisztább szobák is vannak. Itt csak úgy nyüzsögnek a férgek. Mindjárt kapcsolok, hová akar kilyukadni. Az ő tisztje mostanig úri módon lakott két szobát; most egyet át kellene adnia nekem, s a hű szolgája most szeretné ettől megóvni. Rehm szintén rájött a ravaszságra s a számból véve ki a szót, megnyugtatta: nem félünk a féргеiktől. Ha kell, hoztunk magunkkal is eleget. Erre a tisztiszolga gyorsan kerekelt oldott.

Október 14. Charleroi-ban reggeliztünk. Egy évvel ezelőtt, nagyjában ugyanebben az időben, a front felé ugyanitt meneteltünk. A Schlacken hegység tűhegyes ormain valamivel több lett a zöld. Hamarosan fűpárkányok nőnek majd rajtuk. Itt-ott egy-egy fácska is mutatkozik. Boldog vagyok, hogy újra megláthatom a csatornákat és a mellette húzódó jegyesorokat, az idős férfiakat és nőket, akik kötelekkel vonszolják a behemót bárkákat, a kedves szőke gyermekeket, akik barátságosan toppannak elénk, kenyeret koldulva.

Október 15. Mindenütt vöröses barna szántóföldek, elvégezve rajtuk az őszi vetés; a fák sárgábbak, mint Pronville-ben és Libermontban. A rótvörös országút kis helységek felé vezet, majd tovább, a halmok és fénylő berkek felé. Csöndben átvonulunk egy kis vasútállomáson. Egy magányos néne áll a sorompónál. Fekete kendője éles árnyékot vet arcára, a mély, sűrű ráncok gótikus ívekben metszik egymást. Az állomási óra hamis időt mutat. Alatta, egymáshoz kötözve, két templomi harang fekszik, de a nyelvük hiányzik, a feliratokat és a díszítéseket rájuk ragasztott papírcsíkok takarják. Minden bizonnyal új ágyúkhöz kerülnek újraöntésre. Ezúttal aludtunk, amikor átkeltünk a Rajnán. Németországba érkeztünk!

[Hans Carossa (katonaorvos): *Romániai háborús napló, 1924.*]

[1917] *Március 23. Mennyi baj van a háborúban!* Amikor nincs támadás, akkor is van elég a baj, ami az embert keserítse. T.i. én az élelmezésről beszélek, azaz hogy csak szeretnék beszélni, de most még nem tudok, vagy jobban mondva nem szabad. A tegnapelőtt történt, hogy elveszett egy zsák kenyér, majdnem egy napi kenyerünknek a fele. Hogy hogy és mi módon veszett el, azt nem tudom, de elég az hozzá, hogy egy negyed kenyeret kaptunk a tegnapelőtt, ez még nem volna nagy valami, meg még sokszor kaptunk egy negyedet, de nem sok minden más dolog van, amit le lehet irni, ami az embert bosszantsa. Nincs, aki törődjön senki a szegény baka sorsán! Csak este 8 órákor kapunk kávé és menázsit, ami a szó szoros értelmében csak moslék és hozzá még nem is elég. Nem bántana semi, ha egyenlő volna a szenvedés, de csak ez nagyon bánt. Aki legtöbbet szenved és nyomorog a Házien az van a legjobban megcsalva.

Kapunk még mellé faszólát [fejadagot] és kolbászt, szilva izet vagy [...], továbbá bort és pálinkát, de ezeknek csak a neve van. Mert igazán sokszor anyi rumot adnak, hogy az akárhányszor nem jut több egy embernek egy evőkanálnyi. Mind meg volnánk békülve ezzel is, csak hogy ne látnók, hogy mások a feleslegből isznak és még be is tudnak rúgni tőle. Ez bánt nagyon!

Március 30. Nem tudom, hová akarnak innen vinni, mert most a jövő hó 2-án fölablözolnak [leváltanak] innen minket a kettőseket. Egyik beszéli, hogy visznek más frontra és a más, hogy csak ide hátra az ármérezervába [hadseregterületbe]. Hát csak vigyenek, mert jól esik nekünk is, mert már ideje. Tegnap küldtem 13 húsvéti üdvözetet. Nem tudom, én hányat kapok (?)

Ma beszédtek a gázmaszkjainkat, mind a menyijét.

Április 1-ső. Ma van Virágvasárnapja. Istenem! a harmadik Virágvasárnapot érem a harctéren. Vajon, még hányat érek? vagy érek is é még vaegyett?

Április 4. Ma itt volt szemlét tartani [...]. Csak mi voltunk kivonulva az [...] batalion. Nagyon barátságosan beszélt mindenkivel és nevetett majdnem mindig. Töllem is megkérdezték, hogy hová valósi vagyok. Akkora nagy embert sohse láttam, mint ő. Egy fejjel magasabb volt a legmagasabb emberünkénél is.

Április 8. Ma feljegyezték a földmives gazdákat, akiknek nincs otthon senkijük aki dolgozzék. De tudja a jó Isten, hogy mi lesz belőlle. Engem is följegyeztek.

Április 12. Elég jól telik ki kirukkolunk minden nap, de nem fáradságos. Csak a menázszi kezd vékonyabb lenni. Feljegyzem, hogy [...] 2 napos Zugsführer [szakaszvezető] vagyok; e hó 10-én elő lettem léptetve.

Április 16. Nem jó híreket hallok odahazunról, mert beteg a fiacskám nagyon, mindaketőtt írta feleségem, hogy nagyon nehéz hurutban szenvednek, de most már azt írja, hogy a fiacskám tüdőgyulladásban van. Elég baj ez, a mint mondja a közmondás, hát a baj nem jár egyedül. Sóhajra sóhaj!!!

Április 18. Ma hazahozta a fényképész a lapokat, a múltkor tán elis felejtettem följegyezni, hogy lefényképeztettük magunkat 8an. Elég jól sikerült a kép. Küldök egyett feleségemnek, egyett Anyámnak és még egygyet Anyósomnak.

Április 20. Kaptam ma 2 kis csomagocskát, nem is vártam, mert nem írta a feleségem. Ugy látszik, hogy a kis csomag hamarabb jön, mint a levél. Elég jól esett, volt benne szalona, oldalas és szardínia. (A tegnap egy fényképet küldtem Sára Mihály kisbíró bácsinak is.)

Április 23. Ma különös kirukkolásunk volt, nem tudom, tán holnapra lesz valami próba, t.i. a repülőgép fölkeres egy úgynevezett Stellungba [állásba], ahová sem telefon, sem ordonáncz nem tud összeköttetést tartani a nagy tűz miatt. És valami raketta félével czignál ő is és mi is alant, majd meglátjuk holnap. Ma bejegyzem, ettem két tojást, mert nagyon kívántom, vettem tehát 2-őt 6 hatosért.

Ma kaptam levelet feleségemtől, amelyben írja, hogy csomagocskákat tett föl, és én bizony a csomagocskákat már megis ettem, már csak a szardínia van meg.

[Fóris István: *Életem jelentékenyebb napjai. Barcasági könyvek 5. Barca kiadó, Dunavarsány, 2013.*]

Olaszországban a Monté Tompán voltam, a 24-eseknél, a székely ezredbe. Fel vótunk téve a hegyre, ahol nehezebb vót egy kicsit. Jobban támadtak a repülő, minden. Osztan azért tettek fel a hegy tetejére.

Akkor kitört a forradalom. Mi persze nem tudtunk semmit; ott az első vonalba. Hátul, ahogy meghallották a többi katonák, tiszt, minden, hogy mi van otthon, hátra arc, s gyerünk haza. S mi ott maradtunk az első vonalba. Telik egy nap s egy éjjel. S akkor azt mondja az ezredesünk nekünk: „Fiúk, mi van? Kell menjünk jobbra, hadd lássuk, mi van?” Megyünk jobbra is, balra is, hát nincsen sehol senki. Vesszük a kagylót: „Halló, halló, halló.” Hát mán a franciák megkerültek. Me észrevették a franciák, tudták, hogy otthon mi van. Látták, hogy az emberek menekülnek vissza, minket szépen bekerítettek. Mondom az őrnagynak: „Őrnagy úr kérem, itt baj van!” – „Mi a, Bodor?” – „Nézze – mondom –, őrnagy úr, itt bé vagyunk kerítve!” – „Nem létezik!” – aszongya. – „S akkor a miénkek, akik minket felváltanak, mé nem jönnek?” S akkor aszongya a főhadnagy: „Ne beszéljen, ennek a szakaszvezetőnek igaza van!” Me én szakaszvezető vótam! Mondja: „Nekem is gyanús. De nem kell félni, csak kitartani, met minket visszafognak!”

Kitartottunk. 3750 ember vótunk a mi ezredünkben, kérem, s megmaradtunk belőle 31-en! A többiek ott maradtak az állásban, a futóárkban, met futóárk vót ott kereken. Akkor szépen minket körbevettek. Mit csináljunk? Elkezdtek mi is a tüzet. Hat napig se nem ettünk, se nem ittunk, tüzeltünk éjjel-nappal. A hetedik nap reggelre, ugye vót egy kicsi gödör, abba lovagol a kapitányom, de ő is meg volt már sebesülve, kapott a lábába egy golyót. „Mondd meg te, hogy mi az isten van még?” Kiáltja nekem: „Bodor, szakaszvezető Bodor!” – „Parancs, kapitány úr!” Mejek oda, hát sir! Meg van sebesülve. „Micsináljunk?” Mondom: „Mit, kapitány úr?” A mi tisztjeink, az ezredesünk, mind meg vótak halva, akármerre mentél, nem kaptál senkit. „Mit mondok én magának...” azt mondja. „Mit, kapitány úr?” – „Vegyen maga mellé még egy közlegényt, s menjenek kereken a futóállásba, s ahol kapnak embert élve, egészségesen, s tud jönni, mondják, hogy jöjjenek magával! S ahogy megkezdik innen, menjenek kereken az álláson, egész kereken, s ahogy jönnek, jöjjenek ide vissza hozzám. S ahogy összegyűltünk, megadjuk magunkat.” Úgy is csináltunk. Vót egy Dömös János nevű fiú, székely fiú vót. Mondom neki: „Dömös, jössz velem?” Aszongya – „Szakaszvezető úr, hova?” – „Gyere menjünk ketten a futóárkon végig, lássuk, hogy akit ott kapunk, hozzuk magunkkal, hogy lássuk, mi van.” Ahogy mentünk, kérem szépen, a futóárkon, akkora árok vót, mint ez a szoba, olyan széles, még egy kicsivel mélyebb. Ahogy mentünk, kérem, rajta végig, egészen eddig ne, majdnem térdig, vér, mucsok, bél, minden. Így másztunk köztük, ne! Egyik sarokba: „Drága gyermekeim, mit csináltok?” – „Ügyeljen ne ide, édes társam!” A másik sarokba: „Kedves édesanyám, mér szültél a világra... Segítsetek!” De ki segítsen? Nem vót senki! Amennyi szanitéc vót, azok mind meg vótak halva! Nem vót, aki segítsen, senki nem vót. Na, mentünk szépen kereken. Hát mentünk kereken, s amelyiken láttam, hogy nincs semmi baja, fel tud kelni, szóltam hozzá. Volt egy Kiss János nevű fiú, az is le vót oda dülve, s látom, hogy csak úgy lóg a feje, s megfogom, s kérdelem tőle: „Mi van?” – „Részeg vagyok!” – „Na – mondom – gyere velünk, met kijózanodsz!” – „Hova menyünk, szakaszvezető úr? Nem menyek, még baj lesz belőle!” – „Ne félj semmit, gyere csak velem!” Na, akkor felkel a fiú, ő is valahogy nehezen, s na, menjünk. S akkor menyünk ott a sáncon keresztül, ott a többi halott közt, mán hárman azzal a fiúval. Találtunk egy másik fiúra, géppuskás vót, le vót feküdve a puskája mellé a földre, s a géppuska előtte. S a keze rajta, hogy lőjen. De nem vót lőszer, mind elfogyott. De ő nem vette le a kezét, ő tartotta ott, hogy lőjen! Mejek hozzája, s mondom neki: „Te Kiss!” Rám néz. „Mi az, szakaszvezető úr?” Mondom: „Hagyd ott, s gyere velünk.” – „Mit beszél maga! Nem akarok meghalni! – aszongya. – Magáér, senkiér se! Erre megesküdtem.” – „Na hadd akkor, én mondtam, gyere velem, ha akarsz, mind gyűlünk össze,

me már nincs ki. Látod, nincs se lőszer, se semmi!” – „Hát hova megyünk?” – „Oda túl összegyűlünk egy sarokba, osztán valami lesz velünk. Vagy meglőnek, vagy mi, de itt má úgyse lesz!” Na látom, hogy felkőtt, s jött ő is velünk. Mikor visszamentünk a kapitányhoz, vótunk 31-en. 3750 emberből, kérem. S akkor oda a kapitányhoz, s na, az egészünket ő is csak úgy nézett, meg vót támaszkodva, me meg vót löve a lába. Akkor aszongya nekem: „Szakaszvezető! Tudja, mit csináljon!?” – „Mit, kapitány úr?” – „Tűzzön fel egy fehér zsebkendőt egy fegyverre, egyebünk nincs, tűzze fel, hogy lássák, megadjuk magunkat.” S akkor kérem szépen, kiveszem a zsebemből a zsebkendőt, s teszem a szuronyra. Felemelem. S mikor felemelem, akkor jönnek is a franciák, úgy hátrafelé, hogy jöjjenek hozzánk. Megálltak, s jött egy kapitány lóháton. Egy francia kapitány. Fekete lóva vót, s a homlokán fehér csillag. Ahogy a ló szökött, hogy jöjjen keresztül hozzánk a halottakon, nem tudta kihúzni a hátulsó lábát a halottak közül. S akkor megállt a ló az embereken, az ő emberein, meg vótak halva az ő emberei, me ott mind az övéi vótak meghalva, a mieink mind a sáncba haltak meg. Akkor kiált ő, aszongya: „Testvérek, mik vagytok?!” Nem mondtunk semmit. Kérdi románul: „Fratilor, ce sinteti, romani?” Kérdi németül: „Camarad, Deutschland?” Senki semmit. Akkor aszongya a kapitány: „Bodor, még ha egyszer kérdi, mondja meg, hogy magyarok vagyunk. Osztán ha megölnek, megölnek, s ha nem nem, de hogy tudják, hogy magyarok vagyunk.” Alighogy mondja, már kérdi is másodszor: „Fiúk, mik vagytok? Milyen népek vagytok?” Magyarul kérdezte. Mondom neki: „Nézze, nem tudom, magát milyen rangba szólítsam. Mert nem ismerem a francia rangot.” Aszongya: „Kapitány vagyok” – így ne, magyarul. Mondom: „Kapitány úr, magyarok vagyunk, s ennyien vagyunk itt.” Aszongya, akkor a lóról, ő: „Tudtam, magyarokkal van dolgom! De azért nem baj semmi – aszongya. – Így van, ahogy van, mindenki amivel harcolt, vegye maga elé, s ide jöjjenek hozzám. Nem még megyünk oda magukhoz, jöjjenek ide fel.” Me ott fenn vótak a halottak a hágón. De aszongya: „Mindenki amivel harcolt, hozza magával. Aki tud, jöjjön. Aki nem tud jöni, az maradjon ott.” S akkor szépen mentünk felfelé, úgy a hegyen felfelé, odaértünk, ahol vótak a halottak, az ő halottjai. Nem bírtuk, tudja, hogy menjünk, hogy lépjünk, másztunk négykézláb, mint amikor másznak a zsákon keresztül az emberek. Úgy mentünk az ő halottjaik közt. S amikor keresztülmentünk rajtuk túlfelől az aljba, s akkor lejött ő is az aljba hozzánk. Akkor azt mondta, hogy álljunk fel kettős rendjével, oda, s akkor azt mondta; „Mindenki, kinél mi van, mindent tegyen le maga elibe, mert akinél fognak kapni valamit, azt rögtön agyonlövök. Ne legyen maguknál semmi – aszonta –, csak ami magukon van, az a kis gúnya. De a zsebbe, semmibe, mindent szereljenek le magukról.” Aztán le is szereltünk, hát mit csináljunk. Megolvas. Csak ennyien vannak? Mondom: „Kapitány úr, vannak még sokan, de mind meg vannak halva. Van aki él is még, de nem tudott jöni sehogy se.” – „Azokkal majd elbánunk” – aszonta. Hogy elbántak vagy nem, nem tudom, de aszonta, elbánnak ők. S akkor minket szépen összeállítottak négyesivel, le az állomásra, bé a vagonba, s el Franciaországba, Lionba. S ott töltöttünk két esztendőt...

[Magyarszováti Bodor Márton tollba mondott emlékezése, In: Gazda József – Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1980]

Október 17. Egy kerek dombocskán görög stílusú templomocskára. Rézkupoláján megcsillan az alkony dicsfénye. Kisgödtől, amely megbúvik a vén fűzfák között, egyre gyorsabban közeledünk Magyarország fővárosához. Szakácsunk, Klingensteiner, miközben gyertyákat hoz, az izgatottságtól dadogva újságolja, hogy kiszállunk Budapesten. Nagy az öröm, megbontjuk a bőröndjeinket, kimenőhöz illő sapkát és lábbelit húzunk elő. H. alhadnagy és én úgy határozunk, hogy az Andrássy úton fölkeressük egy cukrászdát. Egy bajtárs köti az ebet a karóhoz, hogy ő előbb a Parlamentet kívánja megnézni, egy másik meg a várat. Mindenki az ablakokhoz tódul. Mikor a külvárosi fertályokhoz érünk, a vonat délnek kanyarodik, kiragad bennünket a csillogó tornyok világából és még mélyebbre taszít az éjszakába. A sapkák és a cipők visszavándorolnak a bőröndökbe; szokás szerint meggyújtjuk a gyertyákat és üres konzervdobozokra ragasztjuk őket, s a sátorlapon újrakezdődnek a kártyacsaták.

Október 18. Ma éjjel számtalanszor felébredtem, valahányszor a vonat megállt valahol. Azt hittem, hogy helyben vesztegeltünk, s a folyót a Dunának véltem, pedig a Tisza volt.

A pusztaságon parasztudvarok, háznagyságú gémeskutakkal, fekete, göndörszórú malackondákkal, kék, csíkos kendős, fiatal menyecskékkal, akik a kukoricaföld szélén tököket szednek. Amikor a katonák integetnek nekik, az egyik hirtelen összefonja karjait a mellén, majd furcsa kecsességgel kinyújtja őket, a vonat felé, amely tovarohan...

(...) Aradnál vásárolunk két üveg Tokajit, az egyiket az egészségügyi vagonba rejtjük, tartaléknak. A másikat elfelezzük Raabbal, úgyhogy hamarosan olyan jókedvünk kerekedik, hogy akár a tegnapi parancsokat is végrehajtanánk. Végigfaggatjuk tehát a legénységet valamennyi vagonban, hogyan szolgál az egészségük. Egyesek zavartan nevetgélnek, mások megijednek, arra gyanakszanak, hogy ki tudja, miket tervezünk velük kapcsolatban. Mikor tisztázzuk előttük, hogy a lehető legkomolyabb dologról van szó, hirtelen mindenki érez valamit: itt fáj, ott sajog, amott nyom valami. Sőt, egy-egy deli legény, aki az imént még csak úgy virgonckodott, hirtelen úgy érezte, hogy kórházban lenne a helye. A mai napra megelégedtem 12 esettel. De könnyen elérhettük volna a 40-50 esetet is.

Miután az aradi állomásban megebédeltünk, jelentést tettem. A jelentésem a várt ijedelmet váltotta ki, s illedelmesen tett megjegyzésem, hogy kételkedem e módszer hatásosságában, nem talált ellenvetésre. Sőt, teljes megnyugvást jelentett az, amikor kijelentettem, hogy egyetlen beteget sem utalok ispotályba, megpróbálom őket menet közben kezelni.

Estefelé erdők borította hegyek között haladtunk, az út egy folyó medrét követte: a Maros volt az.

Parajd, október 19. Fél egykor felülünk a keskeny vágányú vasútra. Azt hittem, hogy az öt órányi utazáshoz megteszi a köpenyem is és mindkét pokrócomat a csomagoknál hagytam. De a vagonnak nem volt ablaka, minden egyes kilométerrel nőtt a hideg, az eső havazásba váltott, a szél pedig befújta a havat. A hidegtől meggémberedve reggel 6-kor megpillantottuk a parajdi templomtornyot. Négy órán át várakoztunk a pályán, az állomáshoz közel, a felszaggatott sínek között, amelyek mellett úgy tekergőztek a kacskaringós telefondrótok, mint a kitépett idegpályák. Végül boldogan vettük tudomásul, hogy az éjszakai utat teljesen fölöslegesen tettük meg, egy vezérkari tiszt tévedéséből kifolyólag.

(...) Az állomás melletti utcában, amelyet teljesen elleptek a menekültek, hordágyasok tartottak felénk, akik óvatosan három bebugyolált, apró emberi testet szállítottak. Egy menekült család gyermekei voltak, akik játszadozás közben egy kézigránátra bukkantak, összeveszték fölötte, kihúztál a biztosító zsinórját és... a robbanás megölte az anyjukat, aki éppen tüzet rakott, hogy főzhessen és súlyosan megsebesítette a három gyermeket. A nagyanyjuk, egy erdélyi szász asszony, aki sírva kísérte a mentősök menetét, azt hajtogatta, hogy az ilyen

történetekről tudomást kellene szerezniük a világ császárainak és királyainak, hogy maguk is felháborodjanak és hagyják a fenébe a háborúaszt...

11-kor elszállásoltak bennünket. Legyőztem a fáradtságot és csak az inspekció, majd a jelentéstétel után pihentem le. Éjfél előtt, mikor még javában beszélgettünk, lódobogást, kerékcsikorgást hallunk az utca felől. Valaki illedelmesen megrángatta az ajtó csengettyűjét, bebocsátását kérve, bár a kapu nem volt bezárva. A házigazda volt, aki a románok jövételekor elmenekült, és most egyedül tért vissza, hogy megnézzék, mi a helyzet. Szerényen kért egy csöppnyi helyet, ahol meghúzhatná magát éjszakára, s türelmesen várt a válasza, saját, idegenek által megszállt háza előtt. Az őrnagy maga ment oda, hogy köszöntse és meghívja a vacsorázó asztalhoz, amit ő azzal hárított, hogy tökéletesen elégedett, amiért szálláshoz juthatott a saját otthonában.

Szentlélek, 1916. Okt. 21. Mielőtt útnak indultunk volna Parajdról, az őrnagy vizsgálatra jelentkezik. Isiástól szenved; lázas és a fájdalomtól alig tudja megülni a lovát. De nem mondana le a parancsnokságról a kórház kedvéért. Végül félig tréfásan, félig komolyan parancsba adja, hogy este föltétlenül vizsgáljam meg és másnap reggelig kúráljam is ki. Eszembe jut, hogy orvosi táskában lennie kell erős hatású laudanum pornak is, de nem szólok semmit. Alaposan át kell gondolnom a dolgot. Az öreg kellemetlen, másokat gyötrő, pizskálódó ember; de nem csak az alattvalóival viselkedik így, de a főnökeivel is, ami igen ritka a hadseregben. Nem nyugszik, ha valaki körülötte jól érzi magát a seregben – de hiszen nem azért vagyunk itt, hogy jól érezzük magunkat!

... Hamarosan rájövünk, hogy Európa egyik leggazdagabb sóvidékén haladunk keresztül. A só fehéren és tisztán, kiül a szürke talaj felszínére. Elhaladtukban a katonák letörnek egy-egy darabot, tenyerükben méregetik, alaposan megnézik, majd a zsákjukba csúsztatják, mintha drágakő lenne...

A nehéz napok után, a falu örömmel fogadta a német csapatok érkezését. A tej csak úgy habzik a kulacsokban. A zsebek kidudorodnak az aranylómalmaktól. Lassan-lassan a férfiak is előmerészkednek, élükön az idős pappal. Azt mondják, az ellenség, mivel német könyveket talált a házban, lefoglalta az egész misebor mennyiséget és az aranykeretes szemüvegét. S miközben ezt természetes humorral, tört németességgel előadta, N. alhadnagy előhúzott egy üveg féltve őrzött burgundi óbort s megkínálja a papot. A bátyó úgy veszi át az üveget, mintha az egyháza kapná ajándékba, és megfogadja, hogy az első misén imába foglalja az adományozó nevét. A többi férfiembert mind közelebb hozza a dohány utáni éhség.

Szokatlan árucserék mennek köttetnek. Példának okáért: három cigarettáért egy katona kap 12 tojást; egy másik egy hízott libát két csomag dohány fejében. Engem a falusi betegek keresnek fel. Kinyitjuk a kórházkocsi ajtaját és nagylelkűen osztogatjuk a kötszert és az orvosságot, amíg Raab egyszer csak ijedten megjegyzi, hogy amit most elpazarlunk, azt itt a hegyekben senki sem pótolja majd.

Október 22. Öt órakor menetkészben állunk. Az őrnagy, aki 9 órával korábban még láztól szenvedett, most nyalkán ül a nyeregben, s válogatás nélkül leteremti a tisztakat és a legénységet is. „Mi a fenét adtál ennek az eszementnek?” – vágja a fejemhez F. alhadnagy. Azt válaszoltam, hogy örvendek, ha az én orvosságom számlájára írja a meglepő gyógyulást; de azt hiszem, ugyanilyen hatással volt az öregre az a gondolat, hogy tudja: mindenki a pokolba kívánja őt.

[Hans Carossa (katonaorvos): Romániai háborús napló, 1924]

1917 május 5. A háború káoszából most, a harmadik év végén, az én kis eszemmel, csak annyit bírok felfogni, hogy az egész föld népe a németnek az ellensége. De hogy miért, azt már nem tudom. A német a legbecsületesebb, legeggyenesebb, legszorgalmasabb emberfajta. Talán ezért.

És miért jön az amerikai ellene? És mit fog a hadserege itt felzabálni, a kiéhezett Európában? Hacsak nem hozza magával a kenyerét is? Hány múzeumot, hány iskolát, hány egyetemet, hány szanatóriumot lövöldöznek most el a megőrült népek! Nem kell ebbe beleőrülni?!

1917 október 14. Minden reggel az az érzésem, hogy kiabálnom kellene: Nem jól van így! Másképp, másképp volna jó, hiszen minket még becsületre és igazságra tanítottak! És minden nap este odalaposodik a meggyőződésem, hogy nem érdemes.

Nincs támaszpont a földön. Nem szép az élet, csak ameddig az ember szeretni bír. És szép a gyermek. Boldog, akinek van.

A háború megölte a hitemet. Üres, sötét, szomorú a föld. A halottakat sem sajnálom már, hogy nem élhették végig az életüket. Nem ismerték meg ezt a szürke szerencsétlenséget, az életnek kiégett hamuját. A sebesülteket még sajnálom, de dühít, ha látom őket, hogy nem bírok segíteni rajtuk. Nincs semmi kötelék köztem és az emberek között. Senkié sem vagyok. Senkim sincs. Csak akkor jó, ha az ajtót magamra zárom és egyedül vagyok.

[Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte Lehel István. Kiadja a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest]

Bodó János 41 éves derestyei pályaőr, bácsfalusi lakos, a brassói 2-ik huszárezred közlegénye, az oláh betörés alatt itthon maradt, mert szolgálatban léte miatt nem volt elég ideje, hogy családjával együtt elmeneküljön. Az oláhok elfogták, elhurcolták s fogságából megszökve, július 13-án reggel 3 órakor érkezett haza. Szökésének történetét Kiss Béla bácsfalusi ev. lelkésznek, lapunk munkatársának tollbamondta, ki ez érdekes és sok tanulsággal teljes történetet megküldte a Brassói Lapoknak. Álljon itt ez adatszerű elbeszélés úgy, amint Bodó János azt a nevezett lelkésznek előadta:

– 1916. augusztus 29-én este – beszéli Bodó – Chirvasi, az oláh uralom hírhedt bírója és Niculoiu bácsfalusi községi esküdt, kik egy véletlen körülményből kifolyólag megpillantottak engem, amint néztem őket a szomszédos Jónás János házának kifosztása alkalmából – megálltak a kapum előtt s feleségem által kihivattak, azon ürügy alatt, hogy mondani akarnak valamit nekem. Alig hogy a kapun kiléptem, három fegyveres oláh katona vett körül s minden további beszéd nélkül felszólítottak, hogy kövessem őket. Elvittek Dereszttyébe, Beldimann német követ házába, s ott azt kérdezték, én voltam-e az, aki a dereszttyei hidat felrobbantottam. Miután erre tagadó választ adtam, s ezen válaszomat igazolta a kihallgatáson jelenlevő dereszttyei oláh pap is, bevittek a jelzett ház pincéjébe s ott elzártak. Másnap reggel erős csendőri fedezettel gyalog Plojestig kísérték. Onnan rövid ideig tartó pihenés után vonaton Jassyba, innen pedig a sipotai fogolytáborba szállítottak. Jassyban összetalálkoztam Stetz Jákob favágóval, Bacsu Péter cukorgyári munkással, Nagy Adolffal, a csíkszeredai adóvégrehajtóval, Mayer János csendőrőrmesterrel, Kiss Károllyal, a predeali vasúti pénztárossal, akiket velem együtt vittek Sipotába. Ez a falu mintegy 8 kilométernyire van az orosz határtól, a fogolytábor pedig mintegy 4 kilométerre a falutól.

Mikor odaérteztünk, a fogolytábor létszáma körülbelül 11 ezer emberből állott. Ezek közül idővel a németek száma 1 ezerre emelkedett. A hétfalusi csángók közül Bácsfaluból odahozták: Gyerkó Istvánt, Köpe Mártont, Gírószász Mihályt. Türkösből: Rákóczi Jánost, Farkas Jánost, Gocsmán Mártont, Fejér Istvánt. Csernátfaluból: Lőrinc K. Andrást, Gyurka Istvánt, Benedek Pétert, Gödri Istvánt, Tomos Istvánt, Tóth Istvánt, Tóth Jánost. Pürkerecről: Jakab Istvánt, Jakab Mihályt, Fóris Jánost, Szakáll Jánost, Káplár Pétert. A fogolytábor több barakból állott. Külön a német-magyar-bulgár és török foglyok részére.

A tízezernél több fogoly sorsa elképzelhetetlen volt. Kivételt képeztek az oláh foglyok, kiket egy napig fafuvarozással foglalkoztattak, másnap már pihentették, míg a többieket szakadatlanul hajtották a munkára. Négy hónapon át naponként puliszkát és paszulyt kaptak só nélkül. Ez volt a napi menázi. A vizes, bűzös, jórészt földalatti táborban a felgyülemlett piszoktól csakhamar kiütött az éhtífusz, mely rettenetes mértékben szedte áldozatait.

Karácsony óta naponként 150-200 ember elpusztult e betegségben. A halottak rémséges eltakarítására csak a törökök voltak kaphatók, kik villák segítségével dobták föl a szekerekre a halottakat, s szállították el a tömegsírokba, melyeket az oláhok titokban tartottak s a svájci bizottságnak sem akartak megmutatni, mely bizottság a tavaszon alapos vizsgálatot tartott e fogolytáborban. E betegségben haltak meg ekkor: Gyerkó István, Köpe Márton, Rákóczi János, Gocsmán Márton, Fejér István.

Mikor eljöttem, a tábor létszáma 130 személyre apadt le, melyben a németek, magyarok, törökök és bulgárok voltak. A németek közül a négy ezerből csak öten éltek ekkor. Az oláh táborban még 80-an voltak életben. Az intelligensebb internáltak közül életben maradtak Simon Zoltán és Simon Márton gyárigazgató és fia, Lőrincz István, neje és leánya, Borbély István, Osvald Nándor Sósmezőről, Osvald Károly tanító növendék, Kiss Károly, Krausz József. Látva és érezve siralmas helyzetüket, elhatároztam, hogy többé nem maradok itt,

hanem hazaszököm. Igaz, nagyon szomorú emlékek fűztek már eleve a szökésemhez, mert most már harmadízben határoztam el magamat e merész lépésre.

Ugyanis már október 26-án egy Antal József nevű népfelkelővel éjszaka 3 órakor próbáltunk megszökni. Mikor az őrségig elértünk az éj sötétjében, egy kőhalomban megbotlottam, s az esés zajára az őrs észrevett, reám lőtt, de szerencsére nem talált. Három oláh csendőrrel megfogatott s visszavitetett a táborba. Ekkor 25 botot kaptam, s 10 napi elzárást egy 50-50 cm négyszögű zárkába, melyben sem leülni, sem mozdulni nem lehetett. November 14-én Szakál József és Kosa Dániel népfelkelőkkel megint megkíséreltük a szökést. Most szerencsésebbek voltunk, átjutottunk az őrségen s már a Szeret partjához közeledtünk. Itt egy oláh katona állt őrt, akit a sötétben észrevétlen leütöttünk. Mikor azonban a híd túlsó partjára értünk, öt oláh katona állta el utunkat, lefogtak, visszavittek s ekkor 50 botot és 21 napi elzárást kaptunk. Ez órától kezdve igen szigorúan bántak velünk. Egy Citre János oláh hadnagy az irodában agyafőbe vert, 2 zápfogamat és elsőfogaimat kiütötte, aztán egy katona a hátára vett, a másik pedig reám mérte az 50 kiütést. Ezek dacára elhatároztam, hogy harmadszor is megszököm.

Július 3-ikán, éjjel egy Tamás Ferenc nevű Oroszországból elszökött magyar véremmel együtt határoztuk el merész tervünket. Estefelé egyikünk a katonaköpenyegét fölterítette a deszkáskertre, mely csaknem 3 méter magas volt s fölötte drótsövénny húzódott végig. Míg társam a köpönyeget porolta, az alatt én a köpenyeg alá bújtam, s mintha segítenék a köpönyeg porolásában, a deszka szegeket egy fogó segítségével észrevétlen kihúztam. Három deszkaszál szabadon volt s ezen át kibújtunk a jelzett éjjelen pontban 1 órakor. Miután ismertük már a helyzetet, hat éjjel szakadatlanul törtettünk előre, jórészt mindig hason csúszva, hogy senki észre ne vegyen. Mikor ismét elérkeztünk a Szereth vizéhez, most már nem törekedtünk a híd felé, hanem a folyón akartunk átmenni. Hosszas keresgélés után egy öreg oláhot láttunk s azt kértük meg, hogy a vízen kalauzoljon át münket. Úszni nem tudtunk, s a víz borzasztó mély volt. Vezetőnk mintegy 3 méter hosszú pálcát adott a kezembe. A társamé azonban sokkal rövidebb volt. Ezzel mentünk be a nyakig érő vízbe, s a víz folyásával haladtunk lefelé a pácával sokszor tartva fenn magunkat, hogy el ne essünk. Alig hogy elindultunk azonban, Tamás Ferenc, aki utánam jött, a kisebb pálcával nem tudta magát eléggé egyensúlyban tartani, a víz alá bukott s örökre eltűnt szemeink elől. Én azonban szerencsésen átjutottam a túlsó partra.

Reggel Tyrgu-Frumos városnak hegyére jutottam. Itt tüzet raktam, megszáritottam ruhámat, mikor megpillantottam néhány marhát, melyet oláh gyermekek hajtottak. Az álom csakhamar elfogott s arra ébredtem, hogy két oláh katona rugdossa a lábamat, hangosan költögetve engem. Megkérdezték, hogy honnan jövök, elmondtam nekik, hogy Oroszországból szöktem meg. Magyarország felé megyek, mert nem tudtam, hogy Oláhországgal háborúban állunk. Bevittek a csendőr laktanyába, ott ebédet adtak s egy szekéren Taksányba vittek. Velem utazott azon a szekéren még négy zsidó, akik sok élelmiszert vittek. Úgy látszik, hogy messzi útra vihették őket. Mivel tudtam, hogy még nagy út előtt állok, mert az innen való elszökésre is eltökéltem magamat, a fáradt és elaludt zsidók gazdag rakományából vajat, húst tettem a tarisznyámba s mikor elváltunk, még 3 fánkot is adtak nekem. Innen vonattal tovább vittek Románba. Itt a csendőr laktanyán két napig fát vágattak velem. Itt a fásszínben találtam egy régi rossz fűrészt, melyet nadrágom korcába behúztam.

Este 6 órakor Sipotira akartak visszavinni. Tudtam, hogy ha ismét visszajutok – végem van. Nekem tehát okvetlen meg kellett ugranom. Huszonkilencen voltunk egy marhaszállító kocsiban. Négy oláh katona őrzött bennünket. Volt egy bicska nálam, azzal mikor a katonák elaludtak, lyukat fúrtam a kocsi oldalán s Jassy előtt egy lassú kanyarulatnál a tarisznyámat előbb kidobtam s nyomban én is utána ugrottam. Ugrásom szerencsés volt. Három napig mentem visszafelé, Tyrgu Frumos és Taksány között 90 kilométert tehettem meg. Már másfél

nap óta nem volt ennivalóm, mikor egy kis esztinához értem. Láttam, amint az oláhné feji a juhót, aztán elment, utána ballagva egy öreg oláh is. Belopódtam az esztinába, két sajtot elvettem. Innen 5 éjszaka mentem, míg elértem Piatra Nyamsz város elé. Itt egy ökörpásztor ebédet adott s elmagyarázta, hogy Bistrica patakon hol van a fahíd, azt is megmondta, hogy az őrnek 10 banit kell fizetni.

Követtem az utasítást, át is jutottam a fahídon, de a túlsó parton négy ember dolgozott valami javításon, kik közül egy talián volt. Ez nyomban elfogatott s a közeli csendőrlaktanyába vitetett. Itt egy faszínbe zártak ismét s ott töltöttem el egypár napot. Egyik délben az őrizetemre kirendelt öreg oláh őrnek a felesége ebédet hozott s ők háttal ülve nyugodtan fogyasztották az ételt, mialatt én a faszínből szépen átcúsztam egy veteményes kertbe, onnan egy gyümölcsösbe, onnan egy mezősegre, majd a Bistrica folyón átkelve, a keleti kárpáti havasokig mentem. Egy estefelé kimentem a hegy tetejére, hol ismét harangokat hallottam. Néhány marhát őrzött ott egy oláh gyermek. Elpanaszoltam, hogy mennyit szenvedtem, láttam, hogy mennyire megsajnált, s csakugyan részletes útbaigazítást adott a további előrehaladáshoz. Egy felhagyott fűrészgári telepre érkeztem az utasítás nyomán, hol egy magyar születésű asszony: Szikszai Róza fogadott nagy örömmel, mikor megtudta, hogy magyar vagyok. Innen már megpillantottam a Csalló és Ferkő székely havasokat. A Zácsa patak mentén már orosz katonaságot is láttam s nagy trén tábor tűnt a szemeim elé. Most már nem tudtam, mit tegyek, merre menjek.

A fronton át kellett jönnöm. Egy helyen egy orosz katonát láttam, amint ebédelt. Gondoltam, szépen beszélek vele, hátha elereszt. Nem tudtam azonban megértetni magamat, elfogott, hogy vigyen a közeli kommandóhoz. Én azonban végső erőfeszítésemben olyant ütöttem reá, hogy hanyatt esett, gyorsan elugrottam s a közeli bokros erdőben bújtam el. Onnan 1 kilométeres távolságban 3 soros drótot találtam húzva a fákon, mintegy fél kilométer szélességben. Ekkor az erdő világosodni kezdett, széles térségen az erdő fái ledöntve, drótsövényekkel átszőve – itt volt az országhatár. Itt átvergődve a mi akadályainkig jutottam. Itt azonban annyira beleakadtam a drótokba, hogy ingem, nadrágom, mindenemet ott kellett hagynom. Amint innen tovább mentem, két katonát pillantottam meg. Vártam, amíg megszólalnak. Egyszer csak hallom: »Adj pajtás egy gyufát!« Odafutottam s már-már löni akartak, mikor kiáltottam: »Magyar vagyok!« Itt kihallgattak, elmondtam szökésemet, megmutattam tetovált karomat, melyet huszárkoromban eszközöltem. Gyorsan elszállítottak Barackosra, onnan Gyimesre, Csíkszeredára, majd Udvarhelyre. Innen felvittek Pestre, részletesen kihallgattak. Onnan ismét Székelyudvarhelyre vittek, hol szabadon bocsátottak s július 13-án reggel 3 órakor kopogtattam be bácsfalusi kis lakásom ablakán, hol feleségem az örömtől sírva fogadott.

Ennyi megpróbáltatás után érkezett haza a derék székely vasutas. Hazaérkezése óta valóságos búcsúhely a lakása, százával keresik fel a kétségbeesett csángó asszonyok, hogy hozzátartozóikról valami hírt halljanak Bodótól.

[Veres Emese-Gyöngyvér: ...mikor Oláhország háborút izene... A barcasági csángók kálváriája. Barcasági könyvek 2. Barca Kiadó, Budapest, 2008]

[1916] Október 9. *...**Előttünk az 1. lovashadosztály üldözi az oláhokat.** Apró fatornyos falvakat látunk, ez a székelység már fából építkezik. Város közeledik, rendbe szedjük magunkat, előre jön a hadosztály zenéje, azzal lesz Székelyudvarhelyen (24 km) a bevonulás. Bizony ha városi kendőlobogtató népet, asszonyokat, lányokat vártunk – nagyon csalódtunk, mert a város üres. Csak néhol lézeng egy pár öregasszony, koldus és városi söpredék, a többi elmenekült. Halott, kifosztott város, mint Brest-Litowsk, Üresen ásítanak a leredőnyözött ablakok, piszok, szemét, rondaság mindenfelé. Olyan mint egy csontváz, amiből az élet, az eleven erő kiszállt; elkedvetlenít, depresszió. Csendesen szótlanul megyünk a zene után. Hová lettek innen a 82-esek, Erdély legszebb ezrede, a vitéz székelyek? Kaszárnájuk olyan mint az elhagyott vár, amit felvert a gyom.

Zászlóaljam a r. kath. gimnáziumban van elhelyezve, én a mellette levő paróchián, Pál István apát lakásában lakom. A plébánia üres, csak egy félkótya vénasszony van odahaza. Tárva minden ajtó, nyitva minden szekrény, a refektórium asztalán érintetlenül fekszik egy papírlap a paróchus soraival, melyekben latinul a „győzők nagylelkűségére apellálva” kéri, hogy ne bántsák az egyházi dolgokat. Nyitva van az üveg vitrin is, tele arany és ezüst kegytárgyakkal, mind csupa értékes régiség. Az ott jártak dicséretére legyen mondva, látszik, hogy nem nyúltak semmihez. Az öregasszony is mondja, hogy nincs híjja semminek. Némi riadalmat okozott a vénasszony azt beszélve, hogy egy oláh osztrák tisztnek öltözve visszajött kémkedni és elbujt a templomban. Bár valószínűtlennek tetszett a dolog, átkutattuk a paróchiát, a templomot, padlást, de nem találtunk csak egy ócska tartalékos tiszti ruhát, amit a plébános öccse hagyott ott valamikor.

Október 10. Nekiindultunk a Hargitának. Bizony a legénység nehezen menetel, sok a maradozó. Homoród fürdőcskénél ebédelünk, a fürdőnek nincs semmi baja. A Hargita fensíkján, Szentegyházsoláhfaluban (23 km) beszállunk. Nagy, gazdag falu, fából és deszkából építve, amit egyhangú szürkére mosott az eső. A köves utcán siető hegyipatak sok fűrészmalmost hajt, azok körül állandóan zuhogással csobog a víz, és ez az egyhangú mormolás tölti be az egész falut. Hanem a vigasztalanul kopár, színtelen temető igazán nem más, mint a halottak börtöne. Dísztelen, kietlen mint maga a falu is, nincs benne egy fa, egy kis virág.

Október 11. Két géppuskát kaptam, ezzel teljes lett a zászlóaljam. A Hargita szép vidékein megyünk tovább, és mikor véget érnek az illatos erdők, zöld katlanban terül el lábunk alatt a csíki medence; közepén mint egy ezüst szalag, kanyarog az Olt, túl rajta mint egy játékváros, Csíkszereda. Az Olt-hidat lerombolták az oláhok, a lovashadosztály hadihídján megyünk a félig leégett városba. A kevés otthonmaradt székelység sírva panaszolja, hogy az oláhok fosztogattak és szándékosan, műszaki előkészítéssel gyújtották fel házaikat. Csíkszeredán meg sem állva, az ezred Csíkszentlélekre megy, az én zászlóaljam a közeli Fitódra (29 km). Egy pár oláh halott fekszik a falu előtt, látszik, hogy a huszárok harccal kergették vissza az oláh utóvédeket. Kelet felé még most is puskáznak valahol. Három tábori őrsöt állítok a hegyekbe vezető úton, lelovagolom őket, aztán megnézem a falu K. végén készülségnek rendelt 10. századot. Itt mind itthon vannak a székelyek, nem volt idejük elmenekülni az oláhok elől. Mint határlakók, beszélni is tudnak velük, így nem esett semmi bajuk. Szerdahelyi a faluvégi csataterőről mindakettőnknek egy-egy oláh karabélyt hozott. (...)

Október 12. Szentléleken bevonultunk az ezredhez, együtt mentünk tovább. Kopár hegyek szűk völgyeiben a csíki székelység ősi berendezésű „tízesei”, apró falvain át vitt az utunk. Ambrus- és Nagy-, Józsa- és Templom-tízesen át érjük Csík-Mindszentet, ahol megpihenünk. Közszékelység paraszti darócruhában egy öreg székelység keserves-dühösen panaszolja az oláhoktól szenvedett sérelmeit. A házára egy plakátot ragasztottak, de elveszett. Elővették: ha egy óra alatt elő nem kerül a plakát, főbelövik. Agyba-főbe verték puskatussal, de szerencséjére a

közeli temetőben megkerült a plakát, amit a falról lefűjt és odavitt a szél. Az öreget mindenéből kifosztották, lehúzták róla az utolsó fehérneműt, azért kell kölcsönkapott darócban járnia. Pedig úriember, Csik vármegye adóhivatali főnöke volt s most nyugdíjban él. Elmondja, hogy a székelység nem szegény, csak a Királyhágón túl, „Nagymagyarországon” sajnálták le őket „szegény székelyeknek”; körvasutat, Szeredán földművesiskolát építettek nekik, pedig a székely nagyon is vagyonos. Igénytelen, minden szükségletét maga állítja elő, mindenét maga termeli és azon felül a közös erdőbirtok már feleslegbe megy. Az egész határ, a föld, az erdő mind az övék. Köztük nincs nagybirtok, száz holdnál több nincs senkinek, de 10-15 mindenkinek van a közös erdőn kívül. Nagyon nagy érték az állatállomány, amiből nem vezett el semmi, mert a messzi erdőségekbe hajtották az oláhok elől.

Elhoztam két oláh plakátot. Az egyikben Ferdinánd király és az ősszminisztérium beszélnek a Kárpátokról, a Tiszáig terjedő szabad „Romania Mare”-ről, ami immár az övék. A plakát indokolja is, hogy miért kell nekik Erdély? Nem hivatkozik ez még semmi ősi jogra (az már későbbi kitalálás), hanem egyszerűen kell, mert búzája, tengerije, fája, szene, vasa, aranya, sója, szóval mindene van.

A másik plakát Przezan tábornok „szárnysegéd, az északi hadsereg főparancsnoka” kiáltványa, amelyben írástudatlan magyarsággal inti engedelmességre a „meghódított” terület lakosait, mert három nem román embert fognak főbelőni abban a faluban, ahol a nem román ajkú idegen lakosok (vagyis a másfél ezer éves székely föld őslakói a székelyek!) föl nem jelentik az utat, távíró stb. elrombolóit.

Egy kopár hegyen túl tíz kilométer hosszú falu áll előttünk. Nyolc falu van itt egybeépítve, melyekben állítólag pár napig pihenni fogunk. A mi falunk a legalsó, Csikbánkfalva (12 km), ahol elszállásoljuk az embereket.

Október 13. Ma pihenő. A határ hegyterületén, amely előttünk áll, nem követhetnek a fogatolt vonatok; hegyi felszerelést kapunk, kocsik helyett málhásállatokra rakjuk, amit magunkkal vinni a legszükségesebb.

A székely házban ahol lakom, az oláh inváziónak érdekes maradványát találtam. Az oláhok már berendezték maguknak a közigazgatást és a hajdani székely (vagy határőrvidéki?) rend szerint „tízesek”-be szervezték, pajtasságokba osztották a székelyeket. Ennek a „tízes”-nek a névjegyzéke volt a szobafalon. Ezek a székelyek, mint határmentiek, állandó érintkezésben voltak a határon túli oláhokkal, tudnak a „hódítók” nyelvén, és így jól jöttek ki velük, nem bántották, nem fosztották ki őket...

[Dr. vitéz Deseő Lajos ny. tábornok harctéri naplója. Budapest, 1937, Turcsány nyomda Kft.]

November 4. A kunyhó, amit Rehm eszkabált össze fenyőágakból, majd sátorlappal borított be, megfelelőnek bizonyult. Valamennyien egészen délig aludtunk alatta.

A románok nem sok vizet zavartak. A mieink fedezékeket építenek. Az a hír járja azonban, hogy nem sokat időzünk itt. Reggeli idején, amikor az őrnagy lekvárt merített volna az edényből, kanálával egy döglött egeret halászott ki. Nem tudni, hogy került oda egyáltalán. Egerekben itt nincs hiány. Kávészínűek, kedvesek, apró szemeik a békáéra emlékeztetnek. Ébredéskor én is megláttam egyet az ágak között, a fejem fölött, hosszasan nézett rám.

Az őrnagy hívatta Klingensteinert és magyarázatot követelt. De ő sem tudott magyarázatot adni a történetekre, olyasmiket mondott, hogy az edény éjszakára fedetlenül maradt. Alaposan megmosták a szakács fejét, aki hallgatott. Végül felajánlotta, hogy új dobozt nyit ki. Az őrnagy töprengett egy ideig, de alig egy pillanat múlva elvetette a javaslatot, megparancsolta, hogy távolítsák el az egeret és kenni kezdte lekvárral a kenyérszeletet – miközben majd kiugrott a szeme az utálattól –, mi több, odalökte elénk a lekváros edényt is. Mikor látta, hogy vonakodunk, még vastagabban kente meg a kenyerét és éles hangon odaszólt, hogy az egér éppen csak ma éjszaka pottyant a lekvárba, úgyhogy bomlásnak indulásról még nem lehet szó. A német városokban éhínség van, sok anya örvendene, ha megkenhetné ezzel a nyomórúságos korpakenyeret gyermekeinek. Magyarázat közben csak úgy tömte magába, rágta és nyelte a kenyeret, mintha villával kellett volna lenyomnia a torkán és szörnyűségesen fintorgott az undortól. Majd felállt, megkent még egy szeletet és eltávozott, anélkül hogy megvárta volna, vajon követjük-e a példáját vagy sem... Mindenki tudta, hogy őrnagyunk tudatosan vállalta az undorodást, csakhogy bennünket kínozzon és megszégyenítsen...

[Az erdőben] egyszer csak egy hullára bukkanunk, s mintha ettől kinyílt volna a szemünk, az egész erdőben szanaszét holttesteket látunk. Románok. Sorban fekszenek, mint támadás idején, a Lespezi csúcs körül. (Az osztrákokat elhantolták...) Valamennyinek vadonatúj egyenruhája van, lábukon bocskor. Öltözetükről ítélve megállapítjuk, hogy parancsnokaik a gyors győzelemben reménykedtek. Végiglátogattuk a zászlóaljunk valamennyi ezredét. Később velünk tartott K. alhadnagy is, aki alig nyolc napja, hogy belekóstolt a frontéletbe. Mindhárman nagy körutat tettünk meg, mialatt a segédtiszt nagyon elképzelhetően ismertette velünk az Ojtozi-szorosbeli állásainkat. Az alhadnagy piperkőc, sápadt fiatalember, mintha ma kelt volna fel a betegágyból. Természetes körülmények között a világ egyetlen hadserege se tartott volna rá igényt. Mintha a sok halott látványa hatással lett volna rá. Azt kérdezte: mikor temetik el őket? A segédtiszt: nem sürgős. A fagy tartósít, az embereknek pedig egyéb fontos dolguk is van most.

November 7. Idefent az éjszakák hűvösebbek, mint odalent. Mély és széles árkot ástunk és sátorlappal fedtük be. Csak így tudjuk tartani a meleget. A fedezék amúgy megfelelne, ha nem merednének mindenünnen a hegyes borókagyökerek, amelyek mindannyiszor összeszurkálják az embert, valahányszor álmában másik oldalára fordul...

November 12... Mivel az elsősegély-hely megtelt sebesültekkel, az újabb sebesülteket egy közeli árokban helyeztük el és tüzet gyújtottunk, hogy némileg felmelegítsük a levegőt. A halottakat egy mohával borított térségre vittük, távolabb a tüztől, amely, a szélfúvástól kinkinyújtotta nyelvét felénk, azt az érzést keltve, mintha el akarná égetni valamennyit. A fiatal alhadnagyot, aki elkísért bennünket az állásokba, ugyancsak felfedeztük közöttük. Éjfél előtt jött a hír, hogy a románok elhagyták állásaikat és egy orosz ezred foglalta el a helyüket. A völgyben minden elcsendesedett, s éjjel egy óra után már nem hoztak újabb sebesülteket. 2 óra tájban sátorba bújtam és nyugovóra tértem...

November 12., dél. Egyre hidegebb van. A szél nem tudni, milyen irányból érkező, ritkás hópelyheket kavar. Odafent ugyanis csak néhány csenevész felhőcske úszik. Zaklatott reggel. Az ellenséghez úgyuk érkeztek, ellentámadásra számíthatunk. Osztrák csapatok vonulnak a csúcson túlra, olykor meg-megpihennek.

Odébb, az erdőben egy vérszegény, fiatal lengyel tisztet látok, amint csak úgy püföli ököllel egy idősebb bosnyák férfi fejét és vállát; úgy tűnik a bosnyák nem érti a parancsait. Azt mondják, ilyesmi gyakran esett meg a monarchia hadseregében. Túlságosan tarka ez a hadsereg, a népeik pedig nem szívlelik egymást. Igen, vannak esetek, amikor a parancsnokok nem beszélnek s nem is értik a csapat nyelvét s túlságosan büszkék ahhoz, hogy el is sajátítsák.

Amúgy, az említett tettelegesség során a felháborodott fél vált nevetségessé a sértett viselkedésének köszönhetően. A bosnyák egy pillanatra se feledkezett meg a tisztelettudásról, s megértő óriásként viselte el felettese kegyetlenkedéseit, hagyván, hogy egy ittas törpe azt tegye vele, ami jólesik. Huncutkodó, becsületes paraszti arcán tisztán látszott, hogy az egészet csak tréfának veszi. Alig lehetett megkülönböztetni, ki ütött és ki volt az ütlegelt. Ha a fiatal tisztbe szorult volna vajmi csekély értelem, rájöhetett volna helyzetének nevetséges és kínos voltára.

Elegem volt a cirkuszból: választhattam, vagy elfordítom a fejem, vagy közbeavatkozom. Egy kis manó sietett segítségemre: egy pillantás alatt ezüstös-szürke köpenyemet előhúztam a zsákomból és magamra öltöttem. Fogtam egy cigarettát és odaléptem a dühöngőhöz, s nagy nyugalommal tüzet kértem tőle. A szabálytalan gallérom pedig csodát művelt: leeresztette a kezét, biztosított róla, hogy „alázatos szolgám” és elegánsan, körütekintően tüzet adott volna ezüst öngyújtójából, amely nem akart meggyúlni, ezalatt a tekintetével jelzett a bosnyáknak, hogy leléphet.

Az illető felemelt fejjel, büszkén vonult el. Látszott, hogy a nehezen visszafojtott nevetéstől rángatózik a válla. A tiszt becsületére legyen mondván, akkor sem mulasztott el udvariasan bánni velem, amikor észrevette, hogy fényes köpenyemről hiányzanak a rangjelzések.

[Hans Carossa (katonaorvos): Romániai háborús napló, 1924.]

1916-ban a nagyszebeni fő hírszerzőállomás parancsnokánál szolgálattételre jelentkezett egy pirosposzgás arcú, csöndes, halkszavú lány, aki elmondotta, hogy szeretné hazáját őszinte hazaszeretetből szolgálni. Elmondotta, hogy szerencsétlen házasságában boldogsága összeomlott, sírva panaszkolt, hogy atyja és fivére az orosz fronton elesett, teljesen árva és az élettől már semmit sem vár.

Első útja Kisinevbe vitte, Besszarábia fővárosába. Innen igen értékes jelentéseket küldött az orosz–román határon lejátszódó eseményekről. Hetekig végezte munkáját és ismételten küldött pontos jelentéseket. Amidőn huzamosabb ideig nem érkezett jelentés tőle, parancsnoka egy megbízható hírszerzőt küldött felkutatására. A hírszerző egy újságcikkkel tért vissza, mely szerint Szilágyi Irmát a románok elfogták és kivégezték.

... Szilágyi Irmát akkor fogták el, amidőn a Csíki havasok felé tartott, hogy átjuthasson az ellenség arcvonalán. Még alig jutott tűzvonalunktól néhány száz méternyire, amidőn egy ellenséges járőr megpillantotta és elhurcolta.

A vizsgálat sokáig tartott bár, de a hősl elkü magyar nőt nem tudták vallomásra bírni.

...Jancsó Benedek egyetemi tanár így írja le Szilágyi Irma kivégzését:

„Alkalmam volt beszélni Szilágyi Irma tragédiájáról egy magyar fiatalemberrel, aki ugyanolyan vád terhe alatt, amelyért Szilágyi Irmát kivégezték, közel két évet ült román börtönben, azt mondotta: ez a Cair George írt egy kötet novellát. Annak egyikében leírja, hogy egy kémkedéssel vádolt Irma nevű szép fiatal magyar nőt 1916-ban miként végeztek ki Bakauban, és hogy ez a fiatal hölgy mily szépen és hőiesen halt meg. Ezt a könyvet a vele együtt bezárt román szocialista és kommunista vezetők csempészték be a börtönbe, ahol az Irma című novellát, mint a román politikai igazságszolgáltatásról rajzolt jellemző tükörképet, időnként ünnepélyes megfigyeléssel olvasta fel az elég nagyszámú hallgatóság előtt valamelyik fogoly. Fiatal barátom elbeszélése egy elmulasztott kötelesség teljesítését juttatta eszembe s azért azt mondtam: ezt a könyvet szerezz meg, mert Irmának az az esete, amelyet Cair elbeszélt, nem a költői képzelet teremtménye, hanem az élet valósága, amely engem tíz év előtt, mint a hazafias önfeláldozás egyik legszebb példaképe, nemcsak érdekelt, hanem hosszabb időn át foglalkoztatott is.

1918. január 20-án hivatalos kötelességemből kifolyóan én is résztvettem Bukarestben annak a körülbelül 1000 főnyi elhurcolt magyar túsznak kihallgatásában, – hivatalos katonai műnyelven »perlustrálás«-ában –, akiket a románok 1916. év őszén magukkal hurcoltak túsgyanánt, de akiket közel másfél évi fogság után békepreliminárék értelmében kötelesek voltak hazaküldeni. Ekkor alkalmam volt Szilágyi Irma fogolytársai közül többel beszélgetni. Az esetről felvett hivatalos jegyzőkönyv kevés szavú, száraz ténybeli adatait e beszélgetések egynehány részletesebb és nyomravezetőbb adattal egészítették ki.

Egyik elbeszélés szerint Szilágyi Irmát Székelykeresztúrtól keletre moldovai csángó paraszt-asszonyi ruhába öltözötten a román front mögött fogták el. A nyarat Székelykeresztúron rokonsága körében töltötte és 1916. augusztus végén itt is találta a román betörés. Egyik elbeszélő állítása szerint Medgyesen, a másik szerint Szászsebesen volt állami elemi iskolai tanítónő. Abban mindnyájan megegyeztek, hogy magyar állami tanítónő volt és hogy a József főherceg parancsnoksága alatt álló erdélyi hadsereg vezérkarának teljesített szolgálatot. Tudtam, hogy a katonai körök ilyen feladatok elvégzésére nem a tanítónőket szokták alkalmazsoknak tartani, hanem egészen másfajta nőket, azt kérdeztem: bizonyosak-e benne, hogy tanítónő volt, mert ilyen szolgálatokra rendszerint artistanőket szoktak alkalmazni. Erre Neumann Mátyás lelkész azt válaszolta: – Szilágyi Irma mindig azt állította, hogy tanítónő

volt. Én gyóntattam meg, tehát nekem nem hazudott. Különben is az orvosi vizsgálat megállapította, hogy »virgo intacta« volt.

Egy néhányan elhatároztuk, hogy Szilágyi Irma kilétét szabatosan megállapítjuk és halála történetét, mint az igazi hazaszeretet és önfeláldozás egyik legszebb példáját, a magyar tanítónői kar dicsőségére, alkalmas formában köztudomásra hozzuk.

Nekem sikerült annyit megállapítanom, hogy Keresztúron 1916. nyarán nem tartózkodott, hogy sem Medgyesen, sem Szászsebesen nem volt Szilágyi Irma nevű tanítónő. Ennek ellenére is szándékoztunk tovább folytatni kutatásainkat. Az idő kereke ekkor a szokottnál gyorsabban forgott. Jött az 1918. október végi összeomlás, amely Szilágyi Irma emlékezetét is maga alá temette a mi lelkünkben. Most, néhány éve egy román író könyve ismét felidézte Szilágyi Irma emlékezetét, részemről egy elmulasztott kötelesség fájó érzetével. George Cair megelőzött. Emléket emelt a széplelkű magyar hősnőnek, mert az volt halálában, bárki volt is életében. A szép és hősi halál a maga lélekemelő nemességével az emberi élet minden tévedését kiengeszteli. Amit Cair e novellájában tény gyanánt elbeszél, megfelel mindenben a hivatalosan megállapított valóságnak. Cair regényes rajzot írt s ezért elbeszélésében szerep jutott a képzeletnek, a valóság mellett az »irodalom«-nak is.

Jancsó Benedek s. k.”

Így szól nagynevű néhai Jancsó Benedek egyetemi tanár, a román ügyek alapos ismerője, Szilágyi Irma tragédiájáról.

... Íme a hivatalos jegyzőkönyv Szilágyi Irma kivégzéséről:

Neumann Mathias minorita plébános Szilágyi Irma kémkedéssel vádolt, Erdélyből elhurcolt tanítónő kivégzésére vonatkozólag a következőket adja elő:

»A bakauai börtönben, voltam elzárva, minden igaz ok nélkül. 1916. november 16-án kerültem a börtönbe, amikor fogolytársaimtól megtudtam, hogy van közöttünk egy Szilágyi Irma nevű segesvári születésű és állítólag medgyesi állami tanítónő, aki a román katonai hatóságok által jogérvényesen golyó általi halálra ítéltetett.

Én nemsokára, a hír vétele után, érintkezést kerestem Szilágyi Irmával, aki elmondotta nekem, hogy őt kémkedéssel vádolták és a román hadbíróság november havában, három szavazattal kettő ellenében, golyó általi halálra ítélte. Mintegy három hétig voltunk együtt a börtönben és esetét naponként tárgyaltuk.

Kivégzése 1916. december 17-én volt.

A kivégzés nyilvános volt és Bakauban egy nappal előbb plakátírozták.

Kivégzése előtt Szilágyi Irmát meglátogattam, meggyóntattam és lelki vigasztalásban részesítve, előkészítettem a halálra.

A halálos ítéletet nyugodtan fogadta és láthatólag minden nagyobb izgalom nélkül várta a végrehajtását.

Az ítélet végrehajtása a bakauai börtön melletti téren, a poligon nevű helyen, a nagy nyilvánosság előtt reggel 6 óra 30 perckor történt.

Mi a börtön egyik cellájában izgalommal vártuk a fegyverek dörrenését. A mondott időben egymásutáni kétszeri sorlövést hallottunk, amikor mi a cellában: Boch Hiacint, Rist Károly plébánosok, Müller Károly kántor és én csendes imát mondtunk a kivégzett lelkiüdvéért.

Egyik román börtönőr, aki a kivégzést a kerítésre felmászva nézte végig, elmondta, hogy Szilágyi Irma a kivégzési aktus alatt is csodálatos nyugodtsággal viselkedett: a hadbíróság tagjaitól elbúcsúzott, gyűrűit és fülbevalóit ismerőseinek ajándékozta, szemét nem engedte bekötni, hanem nyitott szemmel, látható nyugalommal, hátrakötött kezekkel nézett a rá irányított fegyverekre.

Weisz József, a budapesti »Fakitermelő Rt.« igazgatója a következőket adja elő:

Én Szilágyi Irmát a börtönben találtam s körülbelül három hétig voltam vele együtt a bakauai börtön lakója.

Együttlétünk alatt többször bizalmasan elbeszélgettünk, elmondta, hogy titkos katonai megbízásai voltak valamelyik hadtestünk részéről, de hogy ezen megbízások milyen természetűek voltak, hogy ő azokat mennyiben vagy milyen úton hajtotta végre, arról nem nyilatkozott, valamint arról sem beszélt soha, hogy a román katonai hatóságok őt miképpen leplezték le. Mikor az ítélet kihirdetéséről hazajött, igen nyugodtnak látszott és azt mondta nekem: »Mondja meg otthon, hogy a hazámért nyugodtan haltam meg s halálomat bosszulják meg az otthonmaradtak.«

Megjegyezni kívánom még, hogy Szilágyi Irma esetét illetőleg beszéltem egy alkalommal dr. Pertberg bakauai börtönorvos, osztrák állampolgárral, aki említette, hogy utólagosan a román hadbírók is hangoztatták, hogy Szilágyi Irmát ártatlanul ítélték el és végezték ki.

Jelen jegyzőkönyv előttünk felolvastatott s annak tartalma általunk helyeslőleg aláíratott.«

Bukarest, 1918. január hó 20-án.

Mathias Neumann s. k. Müller Károly s.k.

r. k. plébános r. k. kántor

Weisz József Dávid Mihály s. k.

jegyzőkönyvvezető.

[Botár Árpád: A láthatatlan hadsereg. Kémek, árulók, merénylők. Kiadja a tapolcai lapok nyomdavidallalata]

Az ellenséges cirkálók tüzet jól és pontosan irányították. Legerősebben a „Novara”-t lőtték, mint kötelékünk vezérhajóját. Az első találatok jelentéktelenek voltak, de később komolyra vált a helyzet. Találat érte a parancsnoki hidat és hajózási fülkénket rommá lőtték. Egyik ágyúnk harcképtelenné vált és tüzek is keletkeztek, ezeket azonban sikerült eloltanunk. Viszont az ellenséges hajókon is kétségtelenül megállapíthattuk ismételt találataink hatását.

10 óra 10 perckor gránát robbant közelemben és megsebesített.

Öt gránátszilánk hatolt lábszáramba; egy repeszdarab pedig, mely kilónyi lehetett, lesodorta sapkámat, de nem sebzett meg. A később megtalált darabon felismertük elégett sapkám hozzáragadt részeit. Köpönyegem, egyenruhám, szóval egész öltözetem – cipőmtől és harisnyámtól kezdve fel a mellemig – teljesen leégett rólam, de közvetlen égési sebet nem kaptam. Azonban úgy éreztem magam, mintha fejszével fejbe vágta volna. Könnyebb gázmérgezés is ért és elájultam, de hamarosan magamhoz tértem, hiszen bőségesen öntötték rám a vizet, hogy égő ruhámat eloltsák.

Azután hordágyon a fedélzet elejére vittem magam, mert ott megfelelő kilátás kínálkozott. Hajóm vezetését Szuborits sorhajóhadnagynak, kitűnő első tisztemnek akartam átadni, azonban azt a szomorú jelentést kaptam, hogy elesett. Így aztán a „Novara” parancsnokságát Witkovski sorhajóhadnagyra, a rangban következő tüzérségi tisztre ruháztam, s ő az egész ütközet alatt a fedetlen felső hídról vezette a tüzet és a parancsnoki teendőket is kifogástalanul intézte. A flottaosztály vezetését továbbra is megtartottam.

10 óra 35 perckor súlyos találat érte hajónkat. Ez a hátsó turbinahelyiségbe vágott be és szétrombolta a kondenzátorcső vezetékeit. Tizenhat kazánunk közül nyolcban el kellett oltanunk a tüzet. Lassan ugyan még mozoghattunk volna, ha a tenger vizét használjuk, de nem akartam, hogy kazánjaink tönkremenjenek és ezért közöltem testvérhajóinkkal, hogy a „Novara” saját erejéből már csak tíz percig haladhat előre. A kazánok tüzet kikaparták és eloltották; hajónk mozgásképesége megszűnt.

[Horthy Miklós: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953.]

Estefelé már olasz földre ért az ezred.

Keresztülvonultak egy pár falun is, ahol a faluk tanácsa, élén a bíróval, már az első ház előtt várta és hódolata jeléül kalaplevéve fogadta őket, hogy evvel is biztosítsák a csapatokat, hogy a polgári lakosság nem fog velük szemben ellenséges magatartást tanúsítani.

Magukban a falukban egy embert se lehetett látni az úton, csak az ablakok mögül kandikáltak kíváncsi és ellenséges szemek.

Olaszországban az ezred első pihenőhelye egy Bagnária nevű falu volt. Sötét éjszaka érkeztek meg ide.

A tiszteket egy szép emeletes házban helyezték el. Bende egy pár tiszttel együtt épen a leányszobába került.

A szobában minden össze-vissza volt hányva: fiókok kihuzgálva, levelek, ruhák heverték a földön szanaszét, tarka összevisszaságban. Látszott, hogy nagy sietségben hagyhatta el a tulajdonosa ezt a szobát.

A tisztek szomorúan nézték a rendetlenséget. Hiszen olyan fiatalok voltak még ők is mind. A legnagyobb része nem volt több huszonkét-huszonhárom esztendősnél.

„Vajjon hová hajtja le most fejét a leányszobának a lakója?” – gondolta magában Bende.

De a szomorúság nem tartott sokáig, mert Bende felhúzott egy női ruhát, amelyben sima arcával egészen egy fiatal leány benyomását tette és ebben mutatkozott minden szobában, amíg az őrnagy szigorúan le nem intette.

*

Reggel hét órakor hagyta el a tüzérség Bagnáriát. Az ágyúk végigmennydörögtek a házak között és Bende búcsúzóul még felpillantott az emeletes ház ablakára, amely mögött a leányszoba rejtőzött, de vissza már nem nézett senki.

Folyt az üldözés tovább.

A falvak kupaktanácsa mindenhol a falvak elején fogadta őket és könyörgött, hogy kíméljék meg a falujokat.

Törődött velük az ördög.

Egyre gyakrabban akadtak az út mentén menekülők cserbenhagyott kocsijára.

Néhol egész kocsisor hevert az útmenti árokba döntve, de ló nem volt előttük. Valószínűleg még az olasz katonaság takarította félre őket, mert összetorlódva akadályozták a visszavonulást és a lovakat kifogták, hogy segítsenek az ő fáradt lovaiknak.

Az útmenti sövény mellett egy kis kocsiba fogva – amelyben csak egy hatalmas vázát szállítottak gondosan becsomagolva – döglötten hevert a ló. A vázát, amely valószínűleg hatalmas értéket képviselhetett, vandál kezek kövekkel törték darabokra.

Délben német csapatok jöttek velük szembe már a Tagliamento mellől, amelyeket kivontak az üldözésből, hogy most valahová a nyugati frontra vessenek.

A német kocsik tornyosan meg voltak rakva zsákmányolt holmival.

Az egyik magasra megrakott kocsi vászon esővédőjén egy német katona ült, aki egy kalitkát szorongatott a kezében. A kalitkában egy színes papagáj gubbasztott komolyan. A jó Isten tudja, hogy hol szerezte a katona a papagájt.

A katonák futólag üdvözölték egymást.

Tovább, tovább...

[Dr. Schaller Sándor: Szemben les a halál /A Piave partján/. Magyar Elektronikus Könyvtár]

Néha a fejemhez kapok – hogy is van ez? Kérdelem, mert nem bírom megérteni a titokzatos örültséget, mely a dolgokban van és az események tompa egymásutánját. Jobban mondva, az eseményeket amint fejlenek s következnek, meg lehet érteni, de hogy az egész miért történik (nem a reál okokat, hanem a magasabb értelmet kutatom), azzal nem vagyok tisztában. Sokszor azt gondolom, a következő nemzedékért. De ezt gyanakvással kell fogadni – az ember nem az a finom fajta, mely ily távoli és szép célokra nézne. És minden nemzedék gondoskodik csak önmagáról, elég baja van a saját sorsával, még azt se tudja jól eligazítani, hát mit akar a jövő generációtól. És Isten őrizzen, hogy abba is beleavatkozzon, azzal a sötét ostobasággal, mellyel saját szerencsétlenségét kavarja. Háborúkkal akar segíteni a jövő generáción, mikor egyik háború úgy szüli a másikat, mint a farkas a kölykeit. A mai háborúból ötven év múlva új háború van – ez az atyai gondoskodás a jövő nemzedékről. És ha már a legjobb szándék vezetne is bennünket, mit használ az, az ember sorsa mindig reménytelen volt és marad – a következő generáció csak úgy föld alá kerül majd, mint a mostani –, valami titokzatos hatalom trágýazza velünk a földet... az emberek ki nem élve szűkre szabott életüket, búsan dőlnek a korai halálba.

De hát mégis, miért? Egy jelszó után kapkodok, a régi csaták, szabadságharcok valami szép kiáltása után, a Petőfi és Byron szavai után, és az ígék után, amelyek azt mondták, hogy szabadság, egyenlőség, testvériség, és amelyek valami felszabadítást hirdettek, valami régi jármot vettek le az emberiség nyakáról. Kétségbeesett küzdelemben, vértengerben és könnyben úszik a világ s e temérdek küszködésből az egymással harcban álló nemzetek csak ilyesmiket tudnak kihozni: – „határaink védelme” –, „szövetségesünk érdekei” –, „nagyhatalmi állás” (egyébként mind szent és fontos dolgok), de nem bír megszületni egy kiáltás, mely átharsogjon a világon, a magas cél felé mutatva, melyre a haldoklók megtört szemeiket emeljék.

[Lengyel Menyhért: Egyszerű gondolatok. Nyugat, 1918 / 10. szám]

1916-ban születtem, az első világháború harmadik esztendejében.

1916. március volt ez a – számomra csupán utólag – emlékezetes nap. Színhelye a budai Krisztina körút 83., avagy Bors utca 2. II. em. 4. sz. lakás. Annak is kicsi, későbbi gyerek-szobája. A budai Bors utca a Városmajort kötötte össze a Vérmező menti Krisztina körúttal; manapság Hajnóczy József utca a neve.

Milyen is volt ekkoriban a csillagok állása? Baljós jelek mindenfelé.

Ha akkoriban, születésem idején, 1916-ban olvasni tudtam volna, megtudom, mi is zajlott akkoriban a nagyvilágban. Ha életem első hónapjainak újságjaiba belenézhetek, azt olvashattam volna: – Megkezdődött a verduni csata! (Utóbb tudtam meg: az osztrák–magyar hadseregből is odavezényeltek egyes alakulatokat. Így azt a rohamzászlóaljat is, amelyben – későbbi nevelőapám – Ratkovszky Károly hadnagy és katonatársa, Aba Novák Vilmos, a festő is szolgált. Később, 1976-ban Párizsban megismertem a Musée de l’Armée két munkatársát. A két francia ezredes – az egyik tüzér, a másik huszár – Mr. le Colonel Reverseau, Mr. le Colonel Jean Martel – mesélte el ennek a halálánál is gyötrőbb sokhetes pergőtűznek s a szuronyrohamoknak gyilkos gyötrelmeit. Ők a túloldalon álltak, és – lőttek, rohamoztak.

Olvashattam volna azt is: a német hírszolgálat – és szervilis hazai szócsöve, a magyar sajtó – szerint küszöbön áll Párizs eleste. Hát Párizs városa, ezúttal, mégsem esett el!)

Ha az akkori Népszava kerül kezembe, arról is értesülök: Liebknechtet a császári német bíróság – háborúellenes uszítás okán – négyévi fegyházra ítélte. De júniusra – életem első neve napja táján (június 27-én, Szent László napján) – arról is hallhattam volna, hogy az oroszok áttörték az Osztrák–magyar Monarchia hadseregének frontját. A Bruszilov-offenzíva során csapatainkat újra visszakergették a Kárpátok mögé. Egyik nagybátyám alakulata is – az I. lovashadosztály – hat napig futott vissza. S a mieink csak lovaik jó lábának köszönhették, hogy – utánpótlás, hadtáp, ember étele és ló abrak nélkül – ütegeiket megmentették. Kétszáz ezer ember elestéről, háromszázezer fogságba eséséről keringett a rémhír. S a szófia beszéd – igaz volt.

Ha jobban fülelek, meghallom a szomszédos szobából átszűrődő szavakat! Ekkoriban vetődött ugyanis haza – tizenennyolc havi frontszolgálat után – egyik nagybácsim, Gál Józsi, lovas tüzér főhadnagy.

Gügyögésem hónapjaiban Bruszilov oroszai 80 kilométer szélességben, 50 kilométer mélységben törték át az Osztrák–magyar Monarchia keleti frontját.

A budai hegyekben, csakúgy, mint 1914-ben, már újra lövészárkokat ástak. Az oroszok ekkor vágták el a mi I. és II. hadseregünket. Arcvonalunk összeroppant. Félmillió embert vesztettünk; 11000 tiszt esett el, vagy esett fogságba. Arcvonalunk 150 kilométerrel meghosszabbodott. S az ingadozó Románia – Hohenzollern királyával az élen – hadat üzent a központi hatalmaknak.

Ezekben a súlyosodó háborús időkben Grum Feri dédapám – sült osztrák származású hajdanvolt 48-as honvéd – 1916. április 3-án írja Apámnak, Bécsből. Magyarul:

Örömmel hallottam, hogy talán nem fogsz behívatni a harctéri szolgálatra. Bár a jelenlegi körülmények közt, midőn mind a két ellenséges tábor már eped a béke után, talán mégis sikerül a jelen szerencsétlen állapotoknak véget vetni. Sok vér és pénz fogyott el már minden államban. Pedig e kettő szűkével a háborúnak vége, a béke az ajtó előtt áll.

Majd ugyanő, a kilencvenkét esztendő hadastyán írja komor, váteszi hangon 1916. július 13-án Badenből:

...napokkal a mai után kapod a halálomról való tudósítást. Egyikre, mind a másokra már készen állok. Úgy sincs nagy öröm a továbbélésre ilyen időkben. Ezek folyton rosszabbá válnak, akár béke, akár további harc lesz a sorsunk.

Isten kezében a Mérleg. De akár béke, akár háború lesz: Vége a mai létnek! Áldás és öröm alig fog belőle származni... *

Grum Ferenc, nem sokkal citált leveleinek kelte után, 1917. nov. 25-én, élete 93. évében Bécsben elhunyt.

Halála után hűséges gondozója – legjobb barátjának idős leánya, házvezetőnője, „mindenem és mindenesem” Ilka Feitscher nyugdíjas tanítónő – így ír nekünk az elkomorult Bécsről: Itt Bécsben immár nagyon kedélytelen az élet. A sztrájkmozgalom egyre inkább kiszélesedik; ma már az újságok sem jelentek meg. A megélhetési viszonyok is rémítőek itt. Negyed kiló liszt, másfél kiló krumpli, hat deka zsír és egy tojás, kevés kenyérrel, bizony, lehetetlenül kevés a heti megélhetéshez. Főzelékfélét és gyümölcsöt pedig egyáltalán nem lát az ember!

No, élj jól...

[Zolnay László (régész): *Hírünk és hamvunk. Magvető, 1986, Tények és tanúk sorozat.*]

[1916] XI. 22. **Most telefonálta Kramer, hogy Ófelsége a tegnap este meghalt.** Ma délután végre megkaptuk kétnapi postánkat. Anyuskámtól Pestről lapot kaptam, írja, hogy bevásárlás miatt Pesten van.

XI. 23. ...Ma délután tettem le a hűségesküt Károly királyunk hűségére...

XI. 24. ...Ma itt volt Todea, Frick és Fodor, s jól elszórakoztunk. Még mindig egyedül vagyok, s kitűnően érzem magam, csak olyan kedvtelen vagyok, magam sem tudom miért, talán az előléptetésért, pedig igazán nem tehetek róla. Bele kell nyugodnom.

XI. 28. Jól telt az idő, voltam Nussbaum és Loeb hadnagynál, kitűnően telt az idő, kitűnően szórakoztunk, írtunk Fehérvárra társaslapokat. Délután az V. kompnak egy itt lévő tagját oltottam be ty ellen. Ma volt pressberichtben az az öröndetes hír, hogy Amerikában megkezdődtek a béketárgyalások Wilson elnöklete alatt. Adná a Mindenható, hogy eredményesek legyenek.

XII. 3. Ma meghalt királyunk lelki üdvéért istentisztelet volt... rögtönzött, fenyőgallyakkal kirakott oltár előtt. A tábori lelkész, Darabant magyar és román beszédben méltatta az elhunyt uralkodót. Az őrnagy úr, Artner is intézett egy lelkes német beszédet a katonákhoz, amelyet a tiszteletes Darabant fordított le magyarra és románra... Az istentisztelet alatt Vakar 19 komptól egy önkéntes fotografált. Azután meghívtam Vakárt ebédre, s engem is lefotografált a dekkungom előtt.

XII. 6. Este nem jöhetett faszolás, sem posta. A hólavínák a közlekedést teljesen elzárták. Este vacsoránál hallottuk nagy örömmel, hogy Ploiesti és Bukarest elesett. Az őrnagy úr töltött, s ittunk a központi hatalmak győzelmére.

XII. 7. Havazik és fú a szél. Az este nem jött meg a faszolás a nagy hólavínák miatt, s a tisztító munkálatokat végző emberek közül nyolcat megölt a lavina.

XII. 15. Hajnalban ismét elkezdett borzasztóan havazni, s ismét csak füstbe ment a faszolás. Kenyerünk már alig van. Ma nálunk ebédelt Domsa kapitány. A vacsorámat kikértem már előre, hogy ne kelljen felmászkalni. Éhes vagyok, és nincs mit ennem. A vacsora egy kis szalámi, két szardínia halacska s egy szeletke kenyér, inkább csak nézni, mint enni. Szomorú dolog, a legénység is éhez, és nem tehetünk semmit, folyton havazik és faszolás nem jöhet... Ha ez tovább is így tart, nem tudom, mi lesz velünk. Isten velünk van. Szinte látni az embereken, hogy fogynak napról napra. Fáj a szívem, amikor látom, hogy éhesen is dolgoznak.

XII. 18. Ma van a 22. születésnapom. Adná a Mindenható, hogy a 23-ikat már odahaza, boldog családi körben érhessem meg. Ma jött meg Parlaky, és beköltözött az én dekkungomba. Nem valami nagyon tetszik neki a dekkung. Ma kaptunk rendes fasszungsot, kivéve bort és vizet. Holnap valószínűleg minden rendbejön.

XII. 24. Nagyon kellemesen telt az est, annál is inkább, hogy a tűzerek vagy 10 üveg pezsgővel rukkoltak be. Habár a karácsonyfadíszek még nem érkeztek meg, mégis volt karácsonyfánk.

XII. 26. Ma istentisztelet volt a kath. és ref. részére. A Páter nálunk volt ebédre és Dániel hadnagy is. Kellemesen telt az idő... A talián ma szinte mondhatni pazarolta a tűzérségi muníciót, de semmi eredménnyel. A gránátok a nagy hóban ritkán robbannak, a srappnelek meg nem találtak el senkit.

XII. 31. Semmi különösebb. A 20 komptól Gefrt. Goja Vasilie körülbelül 100 méter magasságból a 19-ik komp konyhája elé zuhant, széthasadozott a feje. Most ásatom a sírját. Az est elég vígan telt el, boroztunk, pezsgőztünk egész 12 óráig, akkor eljött az egész tűzértársaság a

főhadnagy vezetése alatt, pezsgősüvegekkel a hónuk alatt, boldog új évet kívánni. Fél kettőkor feloszlott a társaság

B. ú. é. k. 1917

[Weiss Mór kászoni doktor háborús naplójából. Közzétette Sztojka Tamás. Hargita Kalendárium, 2007, Csíkszereda.]

Ablakom – te, aki az élet reám tekintő nagy szeme vagy, te, aki összekapcsolsz az étellel, ki a világot jelented és magad vagy az én egész világom, – hadd nézzek ki terajtat!

Kicsi házak... felettük szürke ég... oly sápadt a nap! A szél a Bajkál felől jön, vagy a Góbi sivatag felől... mindegy! Rajvonal a hegyek oldalán... orosz katonák... Tisztjük vadászni megy. Hű ebe előtte... Lám, milyen jó nekik...!

Egy szán... Szőrös bundák közé temetkezik az úr, mellette prémbe süppedve, melegházi virág: a hölgye. Szőke fürtein csillogó gyémánt: megfagyott hópikék. Hogy száll velük a könnyű trojka! Nini, átölelik egymást! Kezüket összefonódik, arcuk összehajlik... Nézem, nézem, míg bele nem fájdul a szemem, – míg bele nem sülyednek a lila távolságba... Amott egy muzsik hajtja telegáját. Hajából, szakállából, – tán még az orrából, a füléből is jégcsapok... Hehehe! Sajnáljalak vagy kinevesselek? Oh, te jegesmedve!

Egy aklot is látok, ahol reszketve bújnak össze a lovak... Aha! testvérem közeledik valahol. Aha! rémülő szemmel látjátok már ugye, gonosz testvéreimet, amint falutok felé szimatol? Ha szép lesz az éccaka, sötét és viharos, akkor berándul hozzátok, akkor jaj nektek, ti gyávák, akik be engedik zárni magukat, ti gyávák, ti foglyok...

A patika... Előtte hőmérő, bizonyára csonttá fagyott benne a higany... Oh, az a pici péküzlet! Ott forró lehet most a kemence. Ott fitos orrú szőke leány lakik, karonfogva szokott sétálni egy magas barna legénnyel. Láttam. Most bizonyára egymás mellett ülnek és... Aha, a templom kettős keresztje. Bezzeg hideg lehet odabenn!

Fázhatnak a szentképek, amelyek előtt piros mécses ég.

A háztetők roskadoznak a hótól... szívem, szívem mi van veled? A fenyőfát szellemkézzel pengeti a szél. Majd nekivadulva feszes ívvé hajlítja őt. A ház tövében az őr megborzadva vonja össze medvebőr bundáját és gonoszul néz a villogó csillagokba.

Mély az éj, mint a sír. Alszik a falu, alszik a tábor: alszik sok-sok ezer nyomorult, boldogtalan hadifogoly.

Miért virrasztok csak én? Száz világon, hegy-völgyen át kire gondolok? Száz világon, száz hazán, ezer hegy-völgyen át – kinek a képét hoztam ide magammal? (...)

A foglyok nehéz szekeret húznak ablakom előtt. Igába görnyed a nyakuk, meggömbül a hátuk, felhúzódik a válluk, megroggyan a térdük. – Kozákok hajtják őket. Káromkodnak és kancsukat suhogtatnak.

Nini, milyen fiatal az a fogoly! Tejfehér arcáról még a sok szenvedés se törölte le a gyermekség hamvát. Bizonyára az édesanyjára gondol... Amott meg egy öreg. Deres a szakáll, ősz a haja. Pillantása sebzetten, fájdalmasan fordul ég felé. Kire, mire gondolhat ez?

Egy szemüveges, sovány ember nem bírja tovább. Tántorog és megáll. A kozák odarúgta és végigvág rajta. A szemüveges újra megindul, újra tántorog, újra megáll. A kozák kancsukázza, mire az összeroskad. Hiába! pihenni kell.

S amikor ott fekszenek az út oldalán, egyikük – óh, csodák csodája! dalolni kezd. A Marosról énekel, amely messze-messze földön kanyarog, majd amikor észreveszi, hogy senki sem kíséri, áttér a Horváthék rózsafájára... A többiek hallgatnak. A dal szégyenkezve némul el.

[Strém István: Az én ablakom... (Lírai írás a hadifogságból) Szerző kiadása, 1921]

A király [1918] október 23-án este érkezett vissza Debrecenből, vagyis ugyanaznap, amelyen a debreceni Gotterhalte és a fiumei horvát katonai puccs a képviselőházban nagy felfordulást okozott. Károly király bizonyára már útközben értesült Wekerle miniszterelnöknek arról az elhatározásáról, hogy állásáról lemond. Természetes, hogy mire a király visszaérkezett Gödöllőre, azonnal megkezdődtek a tanácskozások és kihallgatások az új kormány kinevezése iránt. Október 24., 25. és 26-án Gödöllőn oly audiencia-felvonulást rendeztek, amely egyenesen szatírja lett a komoly tanácskozásoknak. (...) Arra, hogy különösen ilyen kritikus időkben a tömegek bizalmát bíró kormányra volna szükség, az urak, úgy látszik, még csak nem is gondoltak.

Október 25-én este kaptam az értesítést, hogy a király még aznap este kihallgatásra hív, és hogy egy katonai autó fog Gödöllőre kivinni. Esti 10 óra után érkeztem meg Gödöllőre, mire a király azonnal magához kéretett. Fájt a szívem, amikor szegény fiatal királyunkat teljes kimerültségben és lelki depresszióban találtam. A legnagyobb aggodalmak között volt, mert, mint nekem elmondotta, már két nap óta kora reggeltől késő estig egy percnyi pihenője sincsen, az a sok úr pedig, akik legtöbbször soha még csak a nevét sem hallotta, annyit beszéltek neki össze-vissza, hogy most már igazán nem tudja, mihez fogjon, hogy megmenthesse, amit még menteni lehet. Saját szavai szerint: «um zu retten was noch zu retten ist». Ezután felemlítette, hogy egyben az összes megjelentek megegyeztek abban, hogy Bárczy István budapesti főpolgármestert nevezze ki miniszterelnökké. «Ugyebár, ez az az úr, aki engem érkezésem – és elutazásomkor a pályaudvarokon üdvözölni szokott?» – kérdezte a király. Megvallom, kissé megdöbbentem és felháborodtam azon, hogy ilyen nehéz, igazán sorsdöntő helyzetben olyan proposíciókkal foglalják le a királyt, melyekkel időt fecsérelnék, de a célt, a lehető nyugodt kibontakozást el nem érhetik. Kérdésére, mit szólok a Bárczy-kombinációhoz, válaszom az volt, hogy jól ismerem Bárczy Istvánt, igen okos és ügyes embernek tartom, épp ezért meg vagyok arról győződve, hogy másnap reggel, ha a király Bárczynak fel fogja ajánlani a kabinet-alakítást, ő ezt köszönettel el fogja magától hárítani, mert sokkal okosabb ember, semhogy ne tudná, hogy az ő nevét kizárólag taktikai okokból, időnyerés végett tolták előtérbe, és mert Bárczy tisztában van azzal, hogy ő akkor – október végén – azoknál a tömegeknél, melyeknek megnyugtatótatására kellett volna elsősorban törekedni, nem bír kellő népszerűséggel. Másnap reggel így is történt.

Azután jött a Hadik-kombináció és ezzel párhuzamosan Károlyi Mihály gróf kinevezésének terve. A mindent tudó Windischgrätz Lajos herceg azt állítja, hogy ez audienciám alkalmával, amely szerinte nem Gödöllőn, hanem a budai várban folyt volna le, ami persze nem igaz, én direkte azt tanácsoltam a királynak, hogy Károlyi Mihályt nevezze ki miniszterelnöknek... Windischgrätznek ez az állítása sem felel meg a tényeknek. Én ugyanis, látva az intrikákat a király körül, különösen pedig, mert mélységesen meg voltam győződve, hogy akkor már mindennel megkéstek és valamely formában az összeomlás többé el nem kerülhető, arra kértem a királyt hangsúlyozottan, hogy most már bennünket, akik évek hossza sora óta és az egész háború alatt az összes többi pártokétól eltérő politikát sürgettünk, lehetőleg mellőzzön az új kormányalakításnál. Vállalják a bekövetkezendő katasztrófaért a politikai és erkölcsi felelősséget azok, akiknek politikája ide, az összeomlás küszöbére juttatta az országot és a dinasztíát. Megmagyaráztam a királynak azt is, hogy miért nem akarunk most már a régi pártokkal koalíciós kormányba menni. Megindokoltam röviden azzal, hogy két ízben vállaltunk részt a felelősségből, koalíciós kormányokban és mind a két esetben a velünk szövetkezett pártok megakadályozták, hogy a közösen megállapított programot valóra váltsuk. 1907-10-ben nem csinálhattuk meg a választójogot, nem kaptunk semmit az ígért katonai nemzeti követelésekből és a legkisebb eredményt sem érhattük el a király és a társ-pártok ellenállása miatt. A múlt télen pedig ismét a velünk szövetkezett pártok akadályozták meg az

általános választójog, népjóléti reformok és az idejekorán való békekötés létrehozatalát. Ezek után a tapasztalatok után ne kívánja a király, hogy kormányunkat oly súlyteherrel kössük le, amely a kül- és a belpolitikában minden lépésünket megakasztaná.

Amikor a király felemlítette, hogy a mi pártunkra pedig az adott helyzetben feltétlenül szüksége lesz, ismételten kértem, ne kívánja, hogy mások tévedéseért én és barátaim legyünk a bűnbakok. De ha tényleg erőltetné pártom kormányra jutását, úgy ajánlottam, ne tétovázzon tovább egy percre sem, mert majdnem bizonyos, hogy egy-két napi késedelem a teljes felfordulást idézi elő. A király azt válaszolta, érzi, hogy nekem van igazam, amint azt másfél év óta velem szemben ismételten kijelentette, de mit tegyen, mikor neki reggeltől estig más megoldást ajánlanak.

... Búcsúzásomkor kezembe vettem egy, a király íróasztalán álló lombfűrészkeretet, melyben Zita királyné és a királyi gyermekek fényképeit őrizte. Reámutattam a képre és kérve kértem, – gyönyörű családja, hitvese és gyermekei és nagy családja, a magyar nemzet érdekében – ne tétovázzon tovább egy percre sem. Bízzon meg egy tekintélyes embert, tegye meg a mentésre az emberileg lehető. Bármely megoldás jobb az immár hónapok óta tartó huzavonánál, mert ez okvetlen meghozza az összeomlást, a forradalmat vagy miként nevezem az eljövendő katasztrófát. Kérve-kértem, nevezzen ki másnap reggelre valakit, akit arra a legalkalmasabbnak tart, de azután maradjon meg e mellett, mert az akkori állapotokban a kormányzatot irányító fő és akarat nélkül hagyni a legveszedelmesebb.

Ez volt utolsó tanácskozásom a királlyal. Mindketten könnyekkel a szemeinkben búcsúztunk el egymástól, mindketten legalábbis éreztük, hogy a legnagyobb események korszaka következik. Egy bizonyos, és ezt mindenki szemből a leghatározottabban állítom és fenntartom: utolsó kihallgatásomon Károlyi Mihályt egy szóval sem ajánlottam miniszterelnöki kinevezésre, mert habár erről barátaim előtt nem sokat beszéltem, de mondhatom, kértem az Űristent, óvjon meg engem és pártomat attól, hogy abban a felfordulásban, melynek bekövetkezte ellen hiába bár, de annyit küzdöttem, ne jusson nekünk a történelem előtt az a szerep, hogy mások bűneiért nekünk kelljen vezekelnünk a kormányzóknak kínpadján.

Október 26-án a király újból magához hívta Gödöllőre Károlyi Mihályt s őt a nap folyamán folytatott hosszú tanácskozások után felszólította, hogy kísérje el Bécsbe. Károlyi a 26-ról 27-re következő éjjel tényleg elkísérte a királyt különvonatán Bécsbe. Az udvari vonatról egy államrendőrségi detektív útján levelet küldött hozzám, amelyet a detektív nekem 26-án későn este kézbesített. A levelet, melyet Károlyi az udvari vonaton ceruzával írt, szó szerint a következőképp hangzik:

«Udvari vonaton.

Kedves Tivadar! Igen fontos, hogy lehetőleg holnap Budapesten csend legyen. Tudom, hogy a népgyűlést nem lehet már visszacsinálni. Azonban arra kérek a Felséges Úr nevében, hogy megnyugtatólag hassál. Azt kell mondani, hogy azért nem lehetett dönteni, és én azért mentem fel Bécsbe, mert a döntés előtt fontos tárgyalásokat kellett egyrészt a külügyminiszterrel folytatni, de főleg az osztrákokkal (Lamasch-sal). Hacsak lehet, d. e. még telefonálni fogok. Belpolitikai nehézségek nincsenek, csak külügyi a külügyminiszteri állás megszervezése körül. Ezt természetesen bizalmasan mondom. A csend fenntartásától függ minden, beszélj a szocikkal, Jászival. Nehéz, nagyon nehéz órákat élünk. Őszinte h. Mihály.»

[Batthyány Tivadar gróf: Beszámolóm. I. Szerző kiadása. Budapest]

[1918] X/31. **Az asszony bejön reggel – „végünk van, – tessék felkelni, – forradalom van!** Nem hallotta a trombitálást? – úgy dobog a szívem, majd kiszakad. Lőnek mindenfelé! Kimegyünk P.-vel. Isteni szépségek: általános, nagy, üvöltő felszabadulás. (– Már az éjszaka is megváltozott a tüntető tömegek kiáltása, – valami vésztiósló ululálássá vált.) Mihelyt e szót hallom: forradalom, – a képzelte halálos veszély közelségétől valami mondhatatlan boldog könnyelműség, jókedv és mámor fogott el. Táncolni kezdtem és hangosan nevetni az utcán. Nem mosdottam, – csak úgy sebtiben öltözködtem s egy jó fütykőst a kezembe... Katonai csapatok az utca tömegeivel kézenfogva, fellobogózva és felvirágozva, énekelve járták be a várost. (Hát lehetséges, valóban lehetséges-e, hogy a gondolat oly erőssé lehessen, hogy a fegyvereket kicsavarja az emberek kezéből? – A szuggesztióknak mily nagy építménye, milyen kártyavár az egész államépület, királyával együtt! A szuggesztió-lánc egy helyen elszakadt – és vége! Mi védte eddig az uralmon lévőket? – A képzelet, hogy parancsának engedelmeskedni kell.)

A változás nagy, mámoros perceit élte a nép, – bár egy kis aggodalom élt a szívek mélyén: épp ezért később boldog és megnyugtató, lelkesítő érzés volt, egy-egy tisztjeik vezetése alatt menetelő, rendes, reguláris csapatot látni: a rendet a nagy zűrzavarban. – A törvények felfüggesztésének nagy pillanatai voltak ezek: általános nagy felsóhajtás azoknak, akiket a törvény elnyom és aggodalom a megvédetteknek. – A Nemzeti Tanács felhívott mindenkit, hogy kicsapongás, rablás esetén rögtön ítélkezzenek: egy kis front-érzést ízleltünk. – „Amit eddig szereztünk, annak vége”! – ezt tudta mindenki. – „újból és ezentúl kell majd megszerezni mindent” – s mint aki felvágta ereit: oly mámoros könnyűség emeli a lelkeket. (Valóban el kell dobnod mindent, mindent, lim-lomot, vacakot – csak meztelen tested maradjon meg – és légy szabad!) – Az emberek már csókolózni kezdtek az utcán. – (Persze a többéves fokozott fegyelmet nem bírta már ki a nép-idegzet.) – P.-vel elképzeltük falun a lassú parasztot, mint ébred benne a forradalmi láz, mint csillannak meg szemei – s mint indul meg lassan, gyilkos-fekete szemmel ölni. – Kérőbb kifáradtunk s megcsömörlöttünk az általános nagy harmóniától, – egy kis undort keltett az általános szeretkezés. – A fegyverraktárakat kirabolták s a csőcseléket felfegyverezték: nagy rablások és gaztettek lesznek az éjjel. Az A.-utcán féldisznóval hátán cipekedik haza egy tagbaszakadt legény: már kezdődik a rablás. – Mily nagy az élmény-vágy az emberekben, talán még nagyobb az élet-vágyánál is. (ugyanazon nóták, mint a háború első napjaiban, ugyanaz az ujjongás.) Az elfojtott, poshadt életerők fellángoltak. S a nők, hogy felszabadultak: két kis úrileányt látunk az utcán kokottok módján viselkedni; – a szüzek lelke mélyén biztosan megdobbant valami: vége a nagy kényszerű fegyelemnek – vége minden rendnek, – itt a szabadság. Sok exaltált önfeledkezés lesz az éjjel. – Tegnapelőtt fenntjártam a Nemzeti Tanácsban: X. igen boszankodott, hogy ellopták az esernyőjét. – „Ellopják a Nemzeti Tanács esernyőjét” – dörmögte ellágyulva, szomorúan, gyengén, aggastyánosan. – „Mi? – Mit mondasz?” – kérdezte aztán kísértőjétől mohón, mint egy gyerek.

Az emberek persze nem tudják, hogy ily nagy felszabadulást bánat követhet, – nem nézik meg a koldusasszonyt gyerekével az utcasarkon: aki örömben fogant s most a nyomorúság szimbóluma. – Kinn fekszik revolverem, amíg írok, – léptek kopognak benn is, egy-egy lövés dördül az éjszakában. – Meg kell védenem magam, ha betörnek. – Mindent azonnal feljegyzek, – nekem ez a legfőbb s legfontosabb – s most; igazán nem lehet tudni, mi lesz holnap. (Valóban: mit is rejt az idő nyüzsgő, villódzó sötét mélye: belül egészen sötét, csak ahol a perc születik, ott foszforeszkál valami veszélyes fény.) – Baj lesz holnap! – Teljék egyedül és elhagyottan! – Rabindranath Tagoret fogom olvasni...

[Füst Milán: *Naplórészlet. In: A diadalmas forradalom könyve. Szerkesztette Gellért Oszkár. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. Légrády Testvérek kiadása, Budapest]*

Arad, ez a lusta és tunya nagy alföldi város 1917 nyarán, három háborús év után – ellentétben Béccsel – még nem hajdult fel. A hatósági kenyér itt is ugyanolyan rossz volt, mint másutt, de Pécskán, Szemlakon, Peregen, Nagylakon, Sajtényban, Kürtösön, Kisjenőn meg a többi jó búzatermő helyen a termelők meglepő szaktudással rejtették el a gabonát a rekvirálás elől, és hasonlóan meglepő szaktudással adták el drágán az aradiaknak. A háborút Aradon is mindenki unta, kivéve a hadiszállítókat, A poloskás várban és a nem kevésbé poloskás kaszárnyákban még mindig alakítottak menetszázadokat, amelyekből a katonák igyekeztek megszökni, és a Hegyalja kies erdőiben szökevény-különítmények alakultak, amelyeket „Zöld káder”-nek neveztek. Az aradi sajtó változatlanul a győzelemről írt, és az olvasók ugyanúgy nem hitték el, mint a budapesti és bécsi sajtó győzelmi híreit. Pénzzel, ajándékkal, összeköttetéssel felmentéseket meg veszélymentes beosztásokat lehetett szerezni, és a törzstisztek szépen kerestek. Néha asszonyi ölelés helyettesítette a pénzt, ami az ízlések különbözőségét bizonyította.

Az első éjszakán rosszul aludtam, mert testem közel két év alatt annyira hozzácsokott a kemény priccsekhez, hogy idegenül hanykolódott a puha ágyban. Szerettem volna civilbe öltözni, de amúgy sem gazdag ruhatáram darabjait öcsém elviselte, mindössze egyetlen nyakkendőt találtam. Kopott egyenruhamban, rohamtőrrel oldalamon és szeges talpú hegymászó cipővel lábamon zord külsőt mutattam, és sem a férfiak, sem a nők nem tisztelték bennem a hőst. Kerestem Schnee Miskát és Ardelean Gyurit, de a szaktársak nem tudták megmondani, mi történt velük. Érdeklődtem hozzátartozóiknál: Miskáról annyi hír érkezett, hogy olasz fogságba került, Gyuri eltűnt az orosz fronton. Sajnáltam szegény fiút.

Egy héttel megérkezésem után testem viszketni kezdett, ujjaim között, hasamon, mellemen és hónom alatt piros pontokat láttam: rühes lettem. Valószínűleg a vonaton; kaptam ezt a népszerű betegséget, amely rendkívül elterjedt a frontokon, hadtápterületen és a mögöttes országrészekben. Jelentkeztem a térparancsnokság orvosánál, aki beutalt a járványkórházba, előbb azonban be kellett szolgáltatnom minden nálam levő kincstári holmit, csupán a ruhámat és a kenyértartisznyámat hagyták meg. A járványkórház a régi honvédhuszár-laktanyában volt, és itt olyan barakkba tettek, ahol csak rühesek laktak. Testünket kénes-kátrányos kenőccsel kentük, és takarékosági szempontból nem kaptunk fehérneműt. Paradicsomi mezítelenségben sétáltunk a barakkban és az udvaron. Az ápolónők meg más női alkalmazottak olyan közömbösen mentek el mellettünk, mintha nem férfiak, hanem tárgyak lettünk volna.

Ez az egészségügyi intézmény, amelyben közel kétezer katonát kezeltek, védett szigetként állott a háború tengerében. A betegek fele egészséges volt, a többinek nem volt semmi baja. Itt helyezkedtek el a lógósok és dekkolók, a protekciósok és szökevények, a szimulánsok és álbetegek. Volt sebészeti osztálya, ahol jelentéktelen műtéteket végeztek, belgyógyászata, ahol semmit sem végeztek. A kórház járványjellegét a rühes osztály adta, ahol komoly orvosi munka folyt, mert a betegek lelkesen kenték magukat.

Az orvosok és katonai tisztviselők főként pénzzel és ajánló levelekkel szerezték kényelmes állásukat és meg voltak elégedve. A kórház parancsnoka dr. Tincu Ioan orvos százados volt. Jó kedélyű vidéki körorvos, szeretett mulatni, utálta a katonáskodást, és szerelmes volt a főápolónőbe. Ez a foglalkozás annyira lekötötte, hogy nem ért rá hivatalos ügyekkel foglalkozni. A gyógyultakat nem küldöttek vissza mindjárt csapattestükhöz, ezeket rendszerint váratlanul betoppanó ellenőrző orvosi bizottság dobta ki a kórházból.

Megkedveltem ezt a bájos helyet, és kétségbeesetten láttam, hogy a rüh kezd tisztulni testemről. Csökkentettem a kenőcskúrát, de a rohamos gyógyulási folyamatot nem állíthattam meg.

Franz, miért nem vagy itt, hogy tanácsaiddal segíts rajtam? – gondoltam fájón.

Az osztrák szaktárs helyett a sors dr. Tamasdan Stefan orvost küldte hozzám, aki békében fogorvos volt, ezért, itt a tüdőbeteg osztályt vezette: Ismertem őt, mert medikus korában Klára nővéremnek udvarolt. Amikor meglátott, üdvözölt, de csak három lépés távolságból beszélt velem, mert bűzlöttem az unguentum sulfuratum wilkinsontól.

– Maga mit keres itt? – kérdezte részvevően.

– Jelentem alássan, megrühesedtem – feleltem előírás szerint, mivel főhadnagyi rangja volt.

– Ha felgyógyult ebből a mocskos betegségből, jelentkezzék nálam, hogy megvizsgáljam a tüdejét. Megértette?

– Parancsára.

Egy hét után beállítottam a tüdőbeteg osztályra, ahol a fogorvos rám sem nézett, és nyomban megállapította a diagnózist:

– Bal oldali tüdőcsúcshurut. – Kiváló diagnosztá volt, A vizsgálat után érdeklődött nővérem felől, mire készségesen tájékoztattam, hogy férjhez ment és boldog anya.

– Kár, mert én is feleségül vettem volna. – Fájó sóhaj buggyant elő aranyfogai mögül.

Beutalt osztályára, amely két barakkból állott, és amelyben ugyanolyan súlyos betegek feküdtek, mint én. Magyarok, románok, svábok, szerbek, szlovákok voltak, mert Arad városban és megyében ez az öt nemzetiség él. Egyöntetűen elismerték, hogy dr. Tamasdan kiváló tüdőszakorvos, és délutánonként felkeresték városi rendelőjében, hogy vele kezeltessek rossz fogukat.

Egy hónapja szenvedtem már tüdőcsúcshurutban, mialatt hivatalos átírat ment Prágába ezredtörzsemhez, hogy ne aggódjanak értem, mert az aradi járványkórházban kezelnek. Reiner Franznak meg Vizi Miklósnak én írtam, hogy ők se aggódjanak. Hatheti kezelés után újabb megtiszteltetés ért, katonai pályafutásom alatt ezúttal már harmadszor. A kórház gyógyszertára laboránst keresett, és a választás rám esett.

Itt új világ tárult elém. Tetszetős fenyőpolcokon gyógyszeresüvegek, téglék és dobozok fogadtak, amelyekből a szokásos patikaszag áradt. Volt kicsiny mérleg is, azonkívül két gyógyszerész, mindkettő önkéntes szakaszvezető. A tulajdonképpeni parancsnok egy gyógyszerész főhadnagy volt, aki az egyik városi gyógyszertárban dolgozott. Hetenkint egyszer-kétszer eljött megnézni, hogy minden rendben van-e, és ilyenkor elvitte az alkoholkészletet, mert szeszen nagy hiány volt Aradon, és magas árat fizettek érte.

Az önkéntesek vidám fiúk voltak; és mivel kevés zsoldot kaptak, ők is városi gyógyszertárakban működtek. Felváltva délelőtt és délután, az egyik mindig a járványkórházban tartózkodott. Munkám kezdetben seprésből, takarításból és üvegmosásból állott, de később felfedezték fejlett szellemi képességeimet, és megtanítottak receptet készíteni. Ez sokkal egyszerűbb és könnyebb volt, mint hittem. Bármit írtak fel az orvosok, mi csak aszpirint, szalicilt, antipirint, hashajtót, bórvizet, édes szirupot meg rühkenőcsöt adtunk, mert más nem volt. A betegek a gyógyszert a WC-be dobták, mert a betegek egészségesek voltak. Az önkéntesek minden hétfőn pontosan felírták, hogy mire van szüksége a járványkórház gyógyszertárának, és a kért orvosságok pontosan meg is érkeztek a várban levő raktárból. Kaptunk morfiumot, kodeint, kinint, ópiumot, jódot, theobromint, étert, kloroformot, brómot, scopolamint meg olyan különlegességeket, amelyek a polgári gyógyszertárakban már régen nem kaphatók, de ezek megérkezésük után nyomban eltűntek. Az egyik önkéntes nőbarát volt, a másik mulató kedvű, és kevés volt a zsoldjuk. Több ballon tiszta szesz futott be minden

héten, de ezt a főhadnagy monopolizálta. A három gyógyszerész között megállapodás volt, és ezt pontosan betartották.

Békés polgári életet éltem. Otthon aludtam, reggel nyolc órakor pontosan megjelentem hivatalomban, délben tizenkét órakor hazamentem ebédelni, három órakor ismét megjelentem a munkahelyemen, és dolgoztam hatig. Hivatalosan a betegállományban szerepeltem mint tüdő-csúcshurutos, akit majd Temesvárra küldenek felülvizsgálatra, de az időpont megállapítása sem dr. Tamasdannak, sem nekem nem volt sürgős.

Munkaidő után héttől kilencig a Függetlenség című napilapnál tevékenykedtem. Cikkeket és riportokat írtam, leközltek és megdöbbentően keveset fizettek. Olyan csodálatos harctéri történeteket agyaltam ki, amelyek elképesztőek voltak, és éppen ezért megjelentek. Beszélgettem egy általam elfogott olasz vezérkari őrnaggyal, aki elítélően nyilatkozott Cadorna fővezér tudásáról, továbbá III. Viktor Emánuel királyról, és bejósolta, hogy Olaszország elveszti a háborút. Leírtam olyan hajmeresztően kalandos vállalkozásokat, amelyekben soha nem vettem részt, és mint lapunk kiküldött tudósítója, meginterjúvoltam egy sebesültszállító vonat sebesültjeit, akik alig várják, hogy meggyógyuljanak és visszamehessenek a harctérre. A szörnyű hazugságokat nem írtam alá, mert szégyenlős természetű vagyok, kiválasztottam az ábécé első és utolsó betűjét, és akadt két nyájas olvasó, aki levélben érdeklődött, ki az az „A. Z.”, aki azokat az érdekes cikkeket írja...

[Károly Sándor: Mosolygó esztendő, kalandos évek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. Romániai Magyar Írók sorozat]

A mi családunkból Tóth Mihály nagyapám unokaöccse, Bálint János került haza leg hamarabb. Fiatalkorú, csinos, szép huszár volt, a keleti fronton sebesült, a keze és – lemhényiesen mondva – a „forcsoka” sérült; felmentették a további katonai szolgálat alól... Hazajöttének igen megörvendtek, főleg Ferencke, mert aztán sokat segített neki, 1917 tavaszán már ő vetette el a gabonát...

...Már mindenki hazatért a család katonaviselt férfiai közül, csak Laci [*Luka László, másképpen Vasile Luca*] hiányzott még.

Szokásává vált az ifjúságnak, hogy kísérték az esti vonat érkezéséhez. Ha valakit a berecki vonat vitt el, az is kell visszahozza – tartotta a néphit. Karácsony estéjén történt az alábbi tragikus, balladába illő eset.

Elég messze, a Szent Mihály-hegyi templomban tartották az éjféli misét. Idejében elindultak, hogy még legyen idejük egy-egy pajtásuk szülejének boldog karácsonyt kívánni, vagy egy-két karácsonyi dalt rokonaik ajtaja előtt elénekelni. Többen csoportosan járták a falut, karácsonyi énekekkel. Vencel és Béla korán elment otthonról, bizonyára leányos házakhoz, Ferenckéért a pajtásai jöttek el, elkéreztetve Katicát is a templomba. Édesanyámékat Amália nagyanyám szerre megfürösztötte, ágyba rakta, egy-egy perccel nyomva a kezükbe, amit kalácsstésztából madárformára sütött. A házban töltött káposzta és friss kalács illata terjengett. A káposzta szénén, cserépfazékban főtt a kályha szélén. Karácsonyfát nem volt szokás díszíteni, de egy-egy fenyőágot rávetettek a tűzre. Lassan az apróbb gyerekek elszenderedtek, Amália nagyanyám is beült a cseberbe, hogy megfürödjön, mielőtt a család többi tagja az éjféli miséről hazaérkezne. Az volt a szokás, hogy az éjféli miséről hazaérkezőket megterített ünnepi asztal várta, ők pedig farkaséhesen kezdtek falatozni a frissen főtt töltött káposztából. Tulajdonképpen ez az este volt a család legbensőségesebb karácsonya, másik két napon Jánost, Istvánt köszöntöttek, szétszéledtek ilyenkor a fiatalok. Karácsony „szenvedeje” estéjén, amikor megpihenni és megtisztulni alighogy Amália nagyanyám beült a fürdővízbe, Katica kétségbeesett jajgatással kopogott:

– Édesanyám, édesanyám, nyisson ajtót, hazahoztuk Ferenckét, a megsebesült Ferenckét!

– Nem is tudom, hogyan jutottam el a csebertől az ajtóig, nem tudom, hogy magam vagy más adott ruhát reám – emlékezett vissza erre az estére nagyanyám –, csak arra emlékszem, hogy a fiamat a fehér abrosszal leterített asztalra fektették, hogy tele volt a ház síró fiatalokkal, hogy valaki befogott a szánba, és Bereckbe mentek orvosért, hogy Mihály vizes ruhát kötött a homlokomra, hogy asszonyok imába kezdtek, hogy a tisztelendő úr mellettem, hogy az orvos tanácsstalan, hogy kinn világos van már, hogy fogom a fiam kezét, és egyszer csak megszólal: „Ki löve meg, ki löve meg?” Aztán örökre elhallgatott!

Ez a tragikus eset 1919 karácsony estéjén történt. A háborúból hazatért férfiak tulajdonában elég sok fegyver és lőszer maradt. Az átvonuló hadak is hagytak maguk után hadifelszerelést. Karácsony estéjén az akkori bíró, Bardócz János a falu végén, a templomba vezető úton elvette a fiataloktól a rakéta-pisztolyokat. Ferencke sem volt kivétel, neki azonban eszébe jutott, hogy van Bálint Gábor rokonának is, visszatért és elkérte. Bálint Gábor nem volt otthon, de a felesége igen, és gondolkodás nélkül oda is adta, amit kért. Ferencke már 17 éves volt, már nem számított növendék gyermeknek. Így felfegyverkezve indultak aztán újból a templom felé. Éppen akkor értek az állomáshoz, amikor a vonat Almás felől érkezett. A fiatalok egy csoportja odaszaladt, köztük Ferencke is, hátha Laci éppen most érkezne! A vonattal senki sem érkezett, Ferencke dühösen a kiinduló vonat után lőtt. „Adsza ide, hadd löjek én is” – kérte őt a társa. A pisztoly nehéz volt, a fiú nem tudta elég magasra emelni, így elég közről Ferenckét lőtte tarkón. A lövedék a vastag báránybörgallér és sapka kiszakított

darabjait vitte a kisagyba. Ferencke előrebukott, előbb azt hitték, mókázik, sajnos hamar kiderült, nem megtévesztésből fekszik a földön. Az úton sokan voltak, akik a templomba igyekeztek, akadt, aki szanitéc ismeretekkel rendelkezett. Az állomás épületének ajtaját emelték ki, azon vitték a szülői házhoz. Karácsony első napjának reggelén halt meg. Vargha Ferencke volt az első világháború első lemhényi civil áldozata. Azon a télen a fonóban ismert balladák mintájára Ferencke esetét is énekelni kezdték.

*Hallottad-e, Nagylemhényben mi történt
Vargha Ferkét az állomáson meglőtték
A rakéta nem szállott fel az égre
Vargha Ferke holtan rogyott a földre.
Pajtásaim, rólam tanuljatok
A bírónak szavát megfogadjátok
Ha utamból vissza nem tértem volna
Egy leánynak szíve most úgy nem fájna.*

A falu vezetői, köztük Mihály nagyapám, nem örvendtek az eset népszerűsítésének. A család gyászolt, de tetteket nem keresett, baleset volt! Vidékünk lakossága olyan időket élt át, olyan össznépi bánat nehezedett a lelkekre, hogy az egyéni gyászok eltörpültek.

Amália nagyanyám úgy érezte, mintha a fiát kegyetlen kezek a testéből szakították volna ki. Annyira egymásra voltak utalva a háború éveiben, olyan kis koraérett gazda volt, és olyan öntudatos, miként is követhette el azt az engedetlenséget azzal a rakétapisztollyal... ilyen gondolatok gyötörték, amikor a sors enyhített a bánatán – hazajött Laci!

[Sigmond Elíz: Szépapáktól unokáig. Mozaikkockák egy erdélyi család történetéhez. Mentor, Marosvásárhely, 2008]

Nagyon hidegre fordult a tél, és nem volt szén; a rosszul fűtött lakásban hiába tapasztottam fagytól dagadt kezemet a fűtőtestre. Megkezdődött a korlátozások időszaka. A kenyér szürke volt vagy túl fehér. Kakaó helyett reggelente ízetlen leveseket kaptunk. Anyám tojás nélküli rántottát csinált meg margarinos süteményt, amelyben szacharin pótolta a cukrot; fagyasztott húst és lóbifszteket ettünk meg hervadt főzelékeket: csicsókát, céklát, hamis articsókát. A bortakarékosság érdekében Lili néni fügeből erjesztett italt kotyvasztott, undorító fügebort. Az étkezésekből kiveszett a régi vidámság. Éjszaka gyakran üvöltöttek a szirénák; odakint elaludtak az utcai lámpák és fények; sietős lépteket lehetett hallani és a tömbparancsnok ingerült hangját, amint kiabál: Lámpa. Kétszer vagy háromszor anyánk levitt bennünket a pincébe; mivel azonban apám makacsul ágyban maradt, végül ő sem mozdult. A felsőbb emeletek egyes lakói a mi előszobánkban kerestek védelmet; teleraktuk karosszékekkel, s azokban szunyókáltak. Néha az ismerősök, akiket a riadó visszatartott, szokatlan órákig elnyújtottak egy-egy bridzspartit. Élveztem ezt a rendetlenséget, az elsötétített ablakok mögött a város némaságát, majd hirtelen ébredését, ahogy lefűjták a riadót. Csak az bosszantott, hogy nagyszüleim, akik Párizs déli peremén laktak, az ötödik emeleten, komolyan vették a vaklár-mát; lerohantak a pincébe, és másnap reggel el kellett mennünk hozzájuk, megbizonyosodni arról, nem történt-e bajuk.

A „kövér Berta” első lövéseire nagypapa szentül hitte, hogy a németek mindjárt a nyakunkon vannak, s feleségét és leányát elküldte Charité-sur-Loire-ba; ő maga, ha eljön a napja, gyalog menekül Longjumeau-ba. Nagymamát annyira kimerítette férje súlyos rémülete, hogy belebetegedett. Kezelése miatt vissza kellett hozni Párizsba; mivel azonban bombázás esetén nem tudta volna odahagyni ötödikemeleti lakását, hozzánk költözött. Amikor egy ápolónő kíséretében megérkezett, kipirult arca, üres tekintete megrémített: nem tudott beszélni, és nem ismert meg. Ő foglalta el a szobámat, s mi, Louise, a húgom meg én, a szalonban tanyáztunk. (...)

Előfordult, hogy a mama a papával vitatkozott; szidott bennünket, húgomat meg engem, s nyaklevest adott, ha idegei úgy parancsolták. Már nem voltam ötéves. Elmúlt az idő, amikor szüleim összeveszése megingatta az eget fölöttem – már nem tévesztettem össze a türelmetlenséget az igazságtalansággal. Mégis, ha éjszaka az üveges ajtón, mely az ebédliót elválasztotta a szalontól, áthallatszott a harag gyűlölködő zsivaja, nehéz szívvel bújtam el takaróm alatt. (...)

„Miért ez a sok szenvedés?” – faggattam magam... Végül is a németek is emberek: ők is véreznek és meghalnak. Miért? Elkezdtem kétségbeesetten imádkozni, hogy ez a borzalom véget érjen. A békét fontosabbnak tartottam, mint a győzelmet. A lépcsőn felfele menve, beszélgettem mamával; azt mondotta, a háború talán hamarosan véget ér: „Ó! – feleltem lelkesen – csak érne már véget! mindegy, hogyan: csak érjen véget!” Mama hirtelen megállt, és kétségbeesetten nézett rám: „Hogy mondhatasz ilyet! Franciaországnak győznie kell!” Elszégyelltem magam, nemcsak azért, mert kimondtam valami borzalmasat, de mert egyáltalán elgondoltam. Pedig nehezen tudtam elfogadni, hogy bűnös lehet a gondolat.

Lakásunk alatt, szemben a békés Dome-mal, ahol Dardelle úr szokott dominózni, zajos kávéház nyílt, a Rotonde. Kifestett, rövid hajú nők, furcsán öltözött férfiak tértek be oda. „Meszticek és defetisták fészke” – mondotta papa. Kérdeztem tőle, kik azok a defetisták. „Rossz franciák, akik azt hiszik, Franciaország veszíthet” – felelte. Nem értettem. A gondolatok saját tetszésük szerint jönnek-mennek a fejünkben, az ember nem szándékosan hiszi azt, amit hisz. Mindenesetre apám felháborodott hangja, anyám megbotránkozó tekintete arról győztek meg, hogy nem szabad sietve s hangosan kimondani minden nyugtalan szót.

Habozó pacifizmusom nem akadályozott meg abban, hogy büszke legyek szüleim hazafiaságára. A rémhírektől s a „kövér Bertá”-tól riadtan az intézet legtöbb tanulója az iskolaév vége

előtt elhagyta Párizst. Egyedül maradtam az osztályban egy nagy, tizenkét éves, ostoba lánnyal; leültünk a hatalmas, üres asztalhoz, szemben Gontran kisasszonnyal, aki főleg velem foglalkozott. Egész különösen élveztem ezeket az órákat, mert ünnepélyesek voltak, mint a nyilvános előadások, s meghittek, mint a magánórák.

Egyszer, mikor mamával és a húgommal megérkeztünk a rue Jacobba, az egész épület üresen találtuk: mindenki lement a pincébe. Ezen a kalandon sokat nevettünk. Bátorságunkkal, lendületünkkel kétségtelenül bebizonyítottuk, hogy kivételes emberek vagyunk. Nagymama jobban lett, hazament. A vakáció alatt és ősszel sokat hallottam két árulóról, akik el akarták adni Franciaországot Németországnak: Malvy és Caillaux. Nem lőtték agyon őket, ahogy illetet volna, de túljártak az eszükön.

November 11-én mama ellenőrzése mellett gyakoroltam a zongorán, mikor megszólaltak a fegyverszünet harangjai. Papa újra civilbe öltözött. Mama fivére, alighogy leszerelték, meghalt spanyolnáthában. De én őt nem nagyon ismertem, s amint mama könnyei felszáradtak, a boldogság, legalább számomra, újjászületett...

[Simone de Beauvoir: Egy jó házból való úrilány emlékei. Forum Kiadó, Újvidék, 1965]

...Szép csendesen befordultunk 1918-ba. És ekkor jött Katica, és jött az irodalom. A kettő nem egyszerre jött, előbb Katica jelentkezett.

Özveggy Csálicsné, született Dabutovics Katica félig horvát, félig magyar volt. A Vinkovci melletti Andrijesovci-Rokovci helységben született, és műtősnő volt kórházunk sebészetén. Szép volt. Sötét szemében a Balkán hegyeinek feketesége lángolt, arca barna, miként a Marica folyó vize, orra szlávosan széles, mint a Morava völgye, dús haja magas kontyba nyúlt fel, akárcsak az Igman-hegy Boszniában, szája rendes, fogai épek, különös ismertető jelei nem voltak. Termete nem légiesen karcsú, hanem asszonyosan erőteljes, de ereiben szenvedély forrt, és e szenvedéllyel elborított engem. Szerettem Katicát, és Katica is szeretett.

– Szép vagy, Katicám, és imádlak – mondtam neki a műtőben.

– Te is helyes fiú vagy – mondotta nekem a gyógyszerárban.

– Szerelmed perzsel, miként a tűz – így én.

– Jól tudsz beszélni, te betyár – így ő.

A vallomások öleléssel végződtek, és miközben húsos karjainak szorítását éreztem, megállapítottam, hogy e nő erős, és erényét könnyen megvédheti.

– Jaj neked, ha megcsalsz egy másik ápolónővel – szólt ölelés közben komoran.

Biztosítottam, hogy sohasem csalom meg, és szavaimat meggyőződés fűtötte, mert ilyen erős nőt nem ajánlatos megcsalni.

Bútorozott szobát béreltünk a Kossuth utcában, nem messze a kórháztól, és itt találkoztunk. Katica ráchalat meg güvecset főzött szerb módra, és szép magas kenyeret süített magyar módra. Mindkét módot remekül értette, mert magyar–horvát vegyes házasságból származott. Esténként karjában aludtam el, és reggel ugyanezekben a karokban ébredtem, azután szolgálati helyünkre mentünk: ő a műtőbe, én a gyógyszerárba. Sokszor kérdezte tőlem a szenvedély perceiben:

– Mondd, örökké fogsz szeretni?

– A sűrű foglak szeretni, sőt, amennyiben lehetséges, azon túl is – válaszoltam ilyenkor rajongóan.

– Mind ezt mondjátok... Tomics Milán is ezt mondta és Budoszlavlievics Iván is.

– Én nem vagyok se Milán, se Iván, hanem Sándor – nyugtattam meg.

És szerettem azzal a forrósággal, amellyel a huszonnégy éves férfiak szeretik a náluknál négy évvel idősebb nőket.

A szerelem mindig jelentős szerepet játszott mind a hazai, mind a világirodalomban. Költők, írók, színpadi szerzők szerelméből halhatatlan művek születtek. Természetes, hogy Katica megihletett, és kineveztem múzsnak. Amikor ezt közöltem vele, rosszállóan nézett rám, és kijelentette, hogy neki ilyet ne mondjak, mert ő tisztességes asszony.

– Drágám, a múzsa nem becsületsértés – igyekeztem eloszlatni tévedését.

Ezután rövid előadás keretében kioktattam, hogy a múzsa istennő, a lexikon szerint kilencen vannak, Zeusz és Mnemoszüné nászából származnak és Apolló a mesterük. Melpoméné a tragédia, Thália a vígjáték múzsa, és még nem döntöttem, hogy melyiknek teszem meg, mert válaszúton állok, tragédiát vagy vígjátékot írjak-e.

Előadásomat csökkent érdeklődéssel fogadta, majd annak befejezte után így szólt:

– Sok butaságot tudsz te mondani, menjünk inkább moziba.

Mindazonáltal mégis megtettem műzsámnak, mégpedig a meglevő kilenchez tizediknek, mert regénybe kezdtem, és a regénynek Zeusz elfelejtett műzsát nemzeni. Katica egyelőre névtelenül élt kilenc testvére mellett, de névtelenségének semmi hiányát nem érezte a műtőben.

Regényt írtam. A gyógyszerári csendes órák alatt remekmű készült, és receptek meg hivatalos katonai nyomtatványok hátán halhatatlanságnak szánt sorok születtek. Nem háborús regényt írok, tűztem magam elé programul, az emberek torkig vannak a háborúval. Társadalmi kérdéseket fogok boncolni, és az egészen végigvonul a szerelem, amely tudvalevően a legnagyobb érzés, azonkívül a Nappal karöltve az élet éltető melegét adja. Természetesen nem hiányozhatik belőle a forradalom sem, bár még nem tudtam, hogy ezt a fontos eseményt hogyan viszem bele a törtézésbe. Végül úgy döntöttem, hogy ez csak a későbbi fejezetekben bontakozik ki. Ezer oldalra terveztem, és az első tíz oldal három nap alatt elkészült.

Amikor este kis fészkünkben felolvastam műzsámnak, a műzsa elaludt, és mire a végére értem, már zajosan horkolt,

– Katicám, neked írtam ezt, és te elalszol mellette – szóltam szemrehányóan, és szavaimból a művész sértődöttsége csendült ki.

– Ne olvassál, hanem csókolj, Alexander, dragi becare moj – mondotta felébredve. És csókoltam, mert udvarias ember vagyok, és a nők óhaját szívesen teljesítem.

[Károly Sándor: Mosolygó esztendő, kalandos évek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. Romániai Magyar Írók sorozat]

Az 1918. év tavaszán – a Margitszigeten rendezett hadikiállításon – egy, a háború kezdete óta nem látott asszony-ismerőssel találkoztam s mint aki sírjából feltámadottat lát, kérdi tőlem; hogy én élek-e még? Elmondja, hogy a háború elején az a hír járt rólam, hogy harc közben a Szávába fúltam s ő azóta minden évben halottak napján egy koszorút dobott a Dunába az én emlékemre.

A hadikiállítás munkálatainál a Dunaparton olasz és szerb hadifoglyokat látva, őket anyanyelvükön szólítottam meg s ők a megelégedettség őszinte hangján mondták el, hogy jól keresnek s szabadon élnek...

A hadifogságba jutott legénységünkről naplómban többször megemlékeztem s most még a következő általános adatokról számolhatok be:

A szerb hadifogoly-parancsnokság hivatalos kimutatása szerint a szerb hadifogságba jutott 62.000 ember közül csak mintegy 35.000 ember indult el az albániai nagy útra, mert mintegy 25.000 ember már Szerbiában kiütéses typhus és egyéb fertőző betegségek folytán sírba került.

Albániában elpusztult s részben fogságból szabadult mintegy 6.000 ember. A tengeren való átkeléskor mintegy 5-600 ember vesztette életét.

Asinara szigetén az albániai nélkülözések s a fellépett kolerajárvány annyira leapasztották a szerb hadifogságba jutott legénységünk számát, hogy midőn 1916. év július havában Franciaországba vitték őket, már csak mintegy 17.000 ember volt életben. A francia földről kapott levelezőlapok szerint azonban a foglyok visszavágyódtak az asinarai „pokolba”. A „Grandenation” bánásmódja folytán a foglyok száma állítólag 7.000-re apadt le, úgy hogy szerb hadifogságba jutott legénységünkben csak körülbelül minden tizedik ember maradt életben. A szerb hadifogságnak – minden más fogsággal összehasonlítva – ez a legszomorúbb eredménye.

[Szerb hadifogság – Szerbia, Albánia, Itália. 1914-1918. Szöllősy Aladár naplója. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest, 1925]

Egy angol munkáspárti gyűlésen... azzal érveltek a béke mellett, hogy az emberveszteség már huszonhárommillió. Az ember rámered a tömör, nehéz, ijesztő és mégis olyan nyugodt és közömbös számra: igaz lehet? Ha nem igaz, akkor legföljebb alatta marad az igazságnak. A becslés bizonyára a hivatalos listák alapján készült, s azok nem minden hadviselő félnél megbízhatók. Például az oroszokról már a japán háborúban is tudtuk, hogy veszteségeiket bölcs számvetéssel szokták elosztani halottak, sebesültek, foglyok – és eltűntek közt. Ami nem is egészen hazugság, mert aki elesett, az csakugyan eltűnt, olyan tökéletesen, hogy legföljebb a farkasok kaparják elő, azok pedig nem szólnak róla senkinek.

Tehát huszonhárommillió lesz az emberveszteség. Két évvel ezelőtt, mint egy akkori feljegyzésünk mutatja – ma már elavult emlék –, még csak hatodfélmillió volt. Tavaly ilyenkor már meghaladta a tizenkettőt, s akkor még csak előestéjén álltunk a legvéresebb offenzíváknak. A múlt év végén már húszmilliót mutatott az embervérmérő, természetesen beleértve a mieinket is, bizonyára ijesztő sokat, amiről jobb most még semmi bizonyosat nem tudni. A szívünk őértük szorul össze először, talán némi önzéssel is, mert náluk nélkül nagyon kevesen maradtunk nemzetnek, mi szegény magyarok, akik mindig méretlenül és kialakulatlanul hullattuk a vérünket. De lehetetlen a többire is emberi fájdalommal nem gondolni, a minden nemzetbeli szegény katonákra, akik megkérdőjelezhetetlenül adattak áldozatul egy rettenetes miértnak, amire ma, most még kevésbé tud bárki a világon feleletet adni, mint a vérözön kezdetén.

Huszonhárommillió halott, rokkant, sebesült... Hiszen ez egy nemzet létszáma, mégpedig nem is kis nemzeté. Ha földindulás van Jokohamában, és meghal ezer ember, vagy egy komp felborul, és meghal száz ember, szánakozással és megindulással olvassa a „katasztrófa” hírét az ember. És odaát az államférfiak, finom és előkelő urak, a kultúra csúcsain járók, azt mondják – ma Thomas, a francia miniszter mondja –, hogy még nem érett meg a helyzet a békére, és nemzeteik vérpezsgőjével poharukban koccintanak a további háborúra. Huszonhárommillió ember – hát lehet nagyobb gonosztevő, mint akinek még ez se elég ok a békekötésre? Megállott szívek és élettelen masszává fagyott agyvelők milliói. Szívek, melyeknek nemcsak melegségük volt szülők, hitvesek, gyerekek számára, hanem fénylésük is minden embertársuk részére. Nemcsak szelíden melengető, drága, szent családi kályhák törtek össze, de napok is égtek korommá, melyek mélyén jövendőnk szunnyadt, új lángelmék gondolatai páráztak el, új nemzedékek vágyát, erejét, lángját eszi meg fű- és fagyökér megéretlenül és felhasználatlanul. Ostobák vagy gazok a háború-fanatikusok vigaszfrázisai, a veszteségek pótolhatatlanok nemcsak az emberek, hanem az Ember számára is.

Hogy mit jelent a huszonhárommilliószám mint veszteség minden tudomány, művészet, kultúra számára, az sohase derül ki, s ez talán nem is fontos mindenkinek. De ez a szám könnyeket is jelent, forró, keserű, gyilkos könnyeket, milyen óceán lenne azokból! S az mind kicsi volna azoknak a bűnét lemosni, akik ezt a háborút csinálták és nyújtják. [1917]

*[Móra Ferenc: Hanibál föltámasztása * Ezek az évek * 1914-1933]*

A pályaudvaron legelőbb is az tűnt fel, hogy rémes gebék állanak a kopott vedlett konflisok előtt; alig bírnak megindulni, alig döcögnek valahogy. Kocsi, ló hüen jelképezik az itthoni állapotokat.

Amilyen elnyűtt a kocsi, leromlottak a lovak, olyan az egész Budapest, az egész itthoni élet: lármás, bizonytalan, lekopott róla az úri máz. Az utca kétes egzisztenciákkal, léhűtő csavargókkal, lógós katonákkal van tele, a lapok politikával, riasztó hírekkel. A bolgárok cserben hagytak, a balkáni front felbomlott. Csehek, horvátok nyíltan hirdetik elszakadási törekvésüket. Az ellenzék nálunk is mind hangosabb. Békekötési hírek szállnak a levegőben. De ilyen viszonyok között milyen békére számíthatunk?!

Október 17. Az országgyűlésen nyíltan beszélnek róla, hogy elvesztettük a háborút!!! Elvesztettük? Hát hol? Hiszen a frontunk most is jól áll, mi katonák megverve sehol sem vagyunk! A balkáni front a Duna-Száva vonalat a bolgárok nélkül is meg tudja tartani? A király az osztrák koronatarományoknak autonómiát adott? Azokban nemzeti tanácsokat alakítottak? Nálunk is meg lesz az önálló Magyarország, tiszta perszonál unió? Önálló magyar hadsereg?

Örülünk inkább, vagy mit jelent, hogy elvesztettük a háborút? A nyáron könnyű lefolyású influenzajárvány most igen súlyos lett, egyik leányomnak súlyos influenzás tüdőgyulladása van. Mindenki beteg, és hozzá egyre-másra halnak az influenzás betegek.

November 1. Egy hete kinn vagyok a szőlőmben, de itt kell hagynom a szüretet, mert szabadságom letelik, 7-én a frontra indulok.

November 2. Mégse utaztam ma. Tegnap este egy Est újságot kaptam a faluból; abban olvasom, hogy gróf Tisza Istvánt meggyilkolták, Pesten kitört a forradalom! –. Nemzeti tanács alakult, a Lánchídon sortüzek... Mindenki figyelmeztet, hogy ne utazzam, mert a vonatokon borzasztó a felfordulás.

November 3. Akármilyen forradalom van is, az én szabadságom lejár, utaznom kell, utazom.

Kocsin mentem az állomásra. A főnök figyelmeztetett, hogy ne utazzam, mert inzultálni fognak a garázdálkodó katonák, leszedik a csillagomat stb. Megyek! Beér a vonat, tele van, A kocsik tetejét, az ütközőket és a lépcsőket is ellepik a póttesteiktől hazaözönlő katonák. Felszállok egy I. o, kocsiba; az is parasztokkal, katonákkal van tele. Magyarok; volt bennünk annyi tisztesség, hogy egy tizedes szavaira helyet csináltak nekem. Tisztességesen viselkedtek az úton is. Csak a kocsi tetején ordítózóktól hallatszott lövöldözés, belülről keresztül is lőttek egy cselákot, aki a kocsi tetején utazott. Nagykárolyban szedték le s vitték kórházba. Be-mentem Nagykárolyba. Mindenki arra figyelmeztet, hogy vegyem le a csillagjaimat, mert belém kötnek a garázdálkodók. Nem veszem, de mert úgyis esik az eső, jól felhajtom az esőköpeny galléromat. Károlyban különben már rend van, csak hallom, hogy tegnap s azelőtt a csőcselék fosztogatott. A laktanya kapuján egy tábla hirdeti, hogy ott van a „szociál-demokrata párt titkári hivatala”! A kaszárnya különben üres, kórház volt benne, s mind elszöktek belőle a betegek. Az állomásparancsnokságnál mutatják a kerületi parancsnokság táviratát, hogy a „K” betűs sapkarózsa helyett nemzetiszín szalagot kell hordani. Nemzeti szín és fosztogatás?! Nem is hiszek a táviratnak, míg biztos helyről meg nem tudom.

A lapokban olvasom, hogy megkötötték a fegyverszünetet, vége a háborúnak, a harctéren megszűnt a front. Mindenki tódul haza, aki fogságba nem esett. A kormány megindítja a béketárgyalásokat.

Vége a háborúnak. De így?! Önálló Magyarország – lehet így örülni neki? Fásultan veszem tudomásul a nagy híreket. Nem kell a frontra menni, nincs hová. Éppoly kevésbé lehet örülni neki, mint mikor tavaly az oroszokkal megkötötték a fegyverszünetet...

Utazom Egerbe. Rendes vonat nincs, de épp az állomáson találtam egy transzport vonatot. Besszarábiából az olasz frontra kellett volna menniök, de a magyar határon megrohanták őket a lázítók. A legénység egy része megszökött, aki még itt van, a pótzászlóaljhoz iparkodik. A tiszti teherkocsiban szénafekehelyek, szalmazsákok vannak, jól fűlő kályha, velük utazom,

November 4. Egész jól aludtam a teherkocsiban, de úgy ébredtem, mint egy rossz álom után. Sajnos, hogy a rossz álom igaz! Mintha álomországban járnék, nem értem a helyzetet. Mint valami óriási lumpolás után, testet-lelket zsibbasztó fájdalmas émelygő katzenjammer borítja el az öntudatomat.

Érköztvélyesen egy személyvonat jött szembe Pest felől. Katonákkal vannak tele a Pullmann-kocsik, mint a méhraj sötétlenek nemcsak az ablakokban, hanem a lépcsőkön, ütközőkön és a kocsik tetején, ellepnek minden tenyérnyi helyet az egész vonaton. Teherkocsink ajtajából kikönyökölve nézem őket – megéljeneztek; alighanem az tetszett nekik, hogy ők ülnek az I. osztályban, én a teherkocsiban.

Debrecenben a Pavillon laktanya előtt megáll a vonat. Őszirózsát osztogatnak, adnak nekem is. Egy fegyvermester szalad a laktanyából és puskát, töltényt kér a transzport embereitől; szinte csillog szeméből a forradalom tüze. A pályaudvar előtt még áll a diadalkapu, amely a Tisza István-egyetem alapkövetételekor a királyi párt várta a minap – most az is a forradalomé. Mögüle géppuskázták végig a vonatokon megvadulva hazaözönlő, fosztogató, lövöldöző rablótranszportokat. Plakátokon olvasom, hogy a kormány napi húsz-harminc korona fizetéssel hívja nemzetörnek az embereket. Épp ennyi hadipótdíjjal az én alezredesi fizetésem is. Ki, honnan fogja fizetni ezt? Ebben a pillanatban tisztán áll előttem, hogy az erkölcsi mellett ez magában a teljes anyagi összeomláshoz is vezet. Beszállok a tiszafüredi vonatba. Egy kadét is felszáll tíz-húsz fegyveressel, Egyekre mennek rendet csinálni, ahol rabolt és gyilkolt a forradalmi láz.

November 5. Egerben vagyok. Famíliám most is reszket, amint beszélük, hogy micsoda lövöldözés, felfordulás volt a városban napokon át.

November 6. Bementem a laktanyába. Üres! Mint mikor a szérún a pelyvát forgószerűen kapja fel, úgy fújta szét a forradalom vihara a pótzászlóalj embereit. Két riadó század karhatalomnak ment Füzesabonyba, hogy rendet csináljon az állomáson garázdálkodó szállítmányok között. De útközben megbolondították őket a bujtogatok, megbomlottak, mint mikor a lovat darázs csípi meg. A legocsmányabb disznóságot követték el a tisztjeiken, pedig a legnépszerűbbek voltak kiválasztva parancsnokokul. Aztán otthagytak csapat-papot, részben maguk is beállottak a Füzesabonyban fosztogatók közé, más részük visszajött Egerbe; itt már a többi közt is meg volt alapozva a hangulat, az egész pótzászlóalj nem tudom hány ezer embere laktanyából, kórházakból, üdülőkből, mindenhol szertefutott, magával víve fegyverét és töltényeit, hogy lövöldözhesen vele. Csak a pótzászlóalj iroda és a gazdasági hivatal altisztjei maradtak itt, rajtuk kívül egyetlen félbolond ruthén baka, aki – már a háború eleje óta – állandóan sepri a laktanya udvarát; most is seper, A pótraktárból sátorlapokban hordták el a készleteket, a tartalékos tisztek nagy része is szertefutott, A parancsnok, a sepregető bakát nézegetve, mintha fej beütötték volna, félkábultan áll az irodája előtt. Mint akinek mindene odaégett, amit előbb már tönkre vert a jég, A front egy részét, mint tavaly az oroszok, ugyanúgy hagyták ott a csapatok. Rövid processussal oldották meg a leszerelési problémát, amit a barricatai „Tervezet” olyan gondosan készített volna elő. Ott hagyták az állásokat, mentek, amíg vasutat találtak és teleülték a vonatokon még a mozdonyt és a bizonyos helyeket is.

November 11. A szabadságom ma lejárt. Bevonulnom nincs hova. A pótzászlóalj hazamegy Szatmárra, de nem megyek vele; ez a pótzászlóalj, ami így széttöltött, nem az enyém; nem az, ahol én szolgálni tudok. Igaz ugyan, hogy a 12. ezred dicsőségesen harcolt az utolsó pillanatig (az angol jelentés azt mondja róla, hogy „Sacilénél a honvéd csapatok az utolsóig keményen harcoltak”) és most gyalog jön hazafelé. De itthon mi lesz vele? A 16. ezred pedig – helyettem Köszler a zászlóalj élén – dicsőséggel esett fogságba; vitézül harcolva, dicsőséget szereztek magatartásukkal akkor is, amikor foglyul ejtették őket a minden oldalról körülzáró olasz és angol csapatok. Még örülni se tudok neki, hogy nem voltam köztük, szabadságom révén megmenekültem a fogságbaeséstől, amitől mindig úgy féltem az egész háború alatt, Ennél az itthonlétnél az olasz fogság rosszabb nem lehet.

Szabadságom lejárt, bevonulnom nincs hová; beteget jelentettem, a mai viszonyok közt nem szolgállok tovább.

[Összeomlás, a háború vége. In: vitéz Deseő Lajos ny. tábornok harctéri naplója. Turcsány nyomda, Budapest, 1937]

*München, október 15. kedd *...Rettenetes olvasni a sovíniszta francia és angol sajtó nyilatkozatait.* Másrészt nem nagyon érintenek konzervatív újságjaink panaszai. Úgy vagyunk most, mint Oroszország a bolsevikok uralma alatt: minden körülmények között békét akarunk, és a háború folytatásához ránk is szükség volna. A Wilsonnak adott válaszban van némi monumentalitás, diplomáciamentesség, nagyvonalúság, ami imponáló és örömmre szolgál, valami német következetesség ez! Határainkat nem kezdhetik ki! Hacsak nem örültek – hagyják, hogy éljünk és lélegezzünk. Egyébként ha részterületek veszendőbe mennek is: ami rossz lépésnek bizonyul, azt idővel újabb háború vagy békés út korrigálni fogja.

(...)

A Reuter közli, hogy a német jegyzékre elutasító választ adtak. Utálatos érzés. Wilson állítólag egy jótékony célú hangversenyen, a páholyában vette kézhez a német jegyzéket. Nagyon jó hangulatban volt, és nagyon tetszett neki egy népszerű komikus, aki kifigurázta őt. A nagy professzor azután a Fehér Házban értekezett az államtitkárával. Ismét nagyon borúlátó vagyok. Ezeknek az embereknek a lelkében Németország számára nincs bocsánat. Attól tartok, élethalálharcra kell összefognunk, feltéve, ha a Berliner Tageblatt megengedi. – Rosszul áll a szénánk. Wilson válasza csupa félelmet keltő rosszindulat, és megint végletes megoldásokat ígér. Löhr olvasta be nekünk a telefonba a Bayerische Staatszeitung-ból. Nyugtalanság és félelem. A Hohenzollernnek eltávolítása, úgy látszik, békefeltétel és történelmileg eldöntött dolog. Frigyes és Bismarck Németországra – ha most valóban tehetetlen –, úgy látszik, olyan megaláztatás vár, amilyent eddig soha egyetlen országnak és népnek sem kellett elszenvednie.

*München, október 16. szerda * Kilenc tájt felkeltem.* A szörnyű, reménytelenül rosszindulatú amerikai jegyzék benne van a reggeli lapban. Láthatólag az a legfontosabb, hogy Németországot a császár és a béke közötti választás elé állítsák. Csakhogy ehhez még a teljes megaláztatáshoz és a végső romláshoz vezető lehetetlen követelések sora csatlakozik és fog is csatlakozni véget nem érően. Mi volt Franciaország katasztrófája '71-ben ahhoz képest, ami most vár Németországra? Az ellenséges újságok elragadó, kedves naivitással jelentik ki, hogy a világtörténelemben így még nem kényszerítettek térdre népet, és azt kérdezik: ugyan miért kellene ezt az alkalmat elszalasztani? Németország gyáván viselkedik, mondják. Megvetendő a vereségben, mint ahogy gyűlöletes volt a sikerben. Úgy tűnik még a semlegesek is azt gondolták, hogy vége a háborúnak. Most pedig olyan, mintha még csak ezután kezdődne el...

Egész nap egy mondasra gondolok, amit a német most majd érezni fog: „Szörnyűséges dolog idegenek kezébe kerülni.”

(...)

Természetesen feléled a heroizmus. Danzing legyen a lengyeleké, felháborodás és tiltakozó gyűlések a városban. No de segíthet-e még mindez, és a heroizmus nem örület-e a pusztá túlerővel szemben? Nincs sok értelme, hogy Frigyesre hivatkozzunk a háború negyedik esztendejében. A háború ma egészen más. 1914-ben Franciaország kész volt a kapitulációra. Mindamellet nyugodtabb vagyok, és délután aludtam egy keveset...

Esti séta. A szabadelvű Münchner Neueste Nachrichten alig burkoltan tárgyalja II. Vilmos lemondását. Egyébként az egész sajtó fel van háborodva Wilson üzenetén, beleértve a Berliner Tageblatt-ot, és a Vorwärts is óva inti ellenségeinket, nehogy túlfeszítsék a húrt. Látható, miként kerekedik felül Wilsonban a diplomata az emberbaráton: „fokozza követeléseit, és köntösében ott a tőr”. Látom a győztesek növekvő önteltségét és könnyelműségét, mindinkább örömeük telik az erőszakban. Nekem tetszik, hogy az efféle korrupció lelepleződik. – Németország iránti rokonszenv Oroszországban. – Nyugodtabb és derűsebb vagyok.

München, október 18. péntek *...A németiség erejét örök időkre megtörik. Német munkások milliói vándorolnak ki Kanadába, ahol szívesen látják őket munkásokként. Danzig lengyel lesz! Poroszország elsatnyul, mert egész tartományokat szakítanak le róla. A régi hatalmasok álma valóban beteljesül : Európa közepén egy teljességgel erőtlen, másoknak dolgozó Németország. De úgy látszik, hogy a németek nagy többségét ez nem izgatja. Különös nép.

(...)

München, október 21. hétfő * Hideg napsütéses idő. – Wilson jegyzéke Ausztriához, melyben a csehszlovákok és jugoszlávok szabadsága és önállósága miatt elutasítja a békeajánlatot. Jelentés arról, hogy a Kongresszus egyhangúlag ötmilliárdos hitelt szavazott meg egy ötmillió főnyi hadsereg felszerelésére és fenntartására. Leszerelés, béke, Népszövetség, a hatalom vége. Igen, most azt kívánom, hogy menjenek csak a dolgok azon az úton, amelyik semmi kétséget nem hagy, s okuljon Németország végre ezúttal egyszer s mindenkorra belőle, még ha az ellenség bölcs belátással egy bizonyos időre, sőt, mit ne mondjak, akár egy emberöltőre is elodázza majd, hogy levonja a tanulságot.

(...)

Az esti lapban a német kormány újabb jegyzéke Wilsonhoz, nem tartalmaz ugyan semmi váratlant, de talán némileg mégis zavarba fogja ejteni a Világ Bíróját. Úgy látom, hogy ama tudós egyre inkább bizonyítja doktríner és tudatlan tökfilkó voltát, nem utolsó-, de nem is elsősorban Ausztriához intézett jegyzékével, aminek az lett a következménye, hogy sem a csehek, sem a délszlávok nem hajlandók többé tárgyalni Béccsel; ezzel megadta a kegyelemdőfést az osztrák államnak, noha annak széthullása tulajdonképpen nem érdeke az antantnak, mert Ausztria német részei ennek következtében a „Birodalomhoz” sodródnak. Így persze eléri talán, hogy Ausztria és Oroszország mintájára Németország is széthullik „nemzetiségeire”. – Ez akkora humbug, hogy nem vagyok hajlandó lelkiileg és szellemileg elkötelezni magam. Remélem, nem fogok elszegényedni – ez az egyetlen kívánságom...

München, október 25. péntek * A Wilson-jegyzék in extenso. Nem valami kedvező... Ebéd után alaposabban elolvastam... Undort és elkeseredést érzek. Rettenetes, ha most azt mondják: „A német állam átalakulása csupán a jövőre nézve biztosíték, most azonban erről a jelenlegi háborúról van szó.” Ha megbékélés születik a közös kínok alapján, és ha az igazságosság jegyében létrejön a népek szövetsége, akkor nem szabad többé szót ejteni erről a háborúról, amelyben vagy mindenki, vagy senki nem hibás, hanem épp ekkor lehet igazán beszélni a jövőről. Az a felfogás, hogy ezért a háborúért mindenekelőtt egyedül Németországnak kell vezekelnie, még a béke és a Népszövetség létrejötte előtt, farizeus képmutatás. Csakis a technika és az emberek túlerejének birtokában engedhetik meg maguknak ellenségeink az ilyesmit, de nem az „Igazságosság” nevében...

München, október 26. szombat * Az ellenséges sajtó undorító, a demokrácia szabadjára eresztett bestiája. Egészen odáig elmegy, hogy a feltételeiben Koblenz megszállását követeli, s a feltételekkel egyelőre csak úgy dobálódzik. Egyébként a francia kormány a fegyverszünetet állítólag Elzász-Lotaringia kiürítésétől is függővé teszi. – A császár és a két hadvezér lemondása mintha küszöbön állna...

München, október 28. hétfő *... A déli lapok jelentik Ausztria kapitulációját, s hogy különbékét akar kötni. „Élethalálharc” – úgy látom – nem kerülhet szóba. Németországnak az ellenség feltételeit, legyenek bármilyen ellenségesek és gyötrelmesek, el kell majd fogadnia. Teljességgel képtelen vagyok felfogni, miféle következményekkel jár ez a közelebbi és távolabbi időben Németország számára. Rohrbach, aki mostanáig imperialista volt, tegnap, a 4 Jahreszeiten nevezetű szállodában fölöttébb derűlátó előadást tartott, amelyben megjósolta, hogy az ifjú nemzedék ragyogó új felemelkedés tanúja lesz. Valójában én sem hiszem, hogy –

a vad tombolás ellenére – túlzásokra vetemednek Németországgal szemben. Ez a béke semmi esetre sem a világtörténelem befejezése....

*München, október 29. kedd * ...Délután aludtam. Öröm Prágában az osztrák különbéke-ajánlat miatt. Utcai harcok Budapesten. Románia bevonulása Dobrudzsába nyolcvanezer emberrel! A bécsi német követség kijelenti, hogy Németországot a Wilsonhoz intézett jegyzékkel kész tények elé állították. A németek felháborodása Bécsben. Javaslat a Habsburgok trónfosztására. A legeslegmulatságosabb azonban a bolsevikok jegyzéke Wilsonhoz, amelyben dühödt iróniával felszólítják, vitesse el Oroszországból az idegen csapatokat, és a szövetséges csehszlovák csapatoknak tiltsa meg a fosztogatást és gyújtogatást (kapcsolódva Wilson Németországgal szemben támasztott követeléseihöz). Szívderítő, ahogy azoknak a nyomorult farizeusoknak legalább az egyik oldalról frissen és szabadon, teljességgel diplomácia mentesen gúnyosan a képükbe vigyorognak. [...]*

[Thomas Mann: Naplók I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988]

Plágium. Wilsonról kiderült, hogy plagizált. Kiderült, hogy tavalyi békeszózatát nem az ő békéért sóvárgó agya szülte, hanem Don Pedro, volt braziliai császár szövegezte Lincoln Ábrahámhoz. Ezernyolczszázhatvannégyben. A nagy békebarát csak a Fehér Ház irattárában böngészgetett, nem a tollszára végét rágta s készen vitte el világot bejárt szövegét. Wilson nemcsak csalt, hanem lopott is. Idegen tollakkal ékeskedett, ami egymaga elég volna arra, hogy a legutolsó önképzőkör is kitessekelje tagjai sorából. Úgy sejtjük azonban, hogy ez az orzás csak jobban megerősítette az álnok elnököt pozíciójában. Az angolok sohasem kísérték nagy rokonszenvvel műfáradozásait. Félték, hátha valamelyes visszhangja támad. Most legalább be van bizonyítva, hogy a békét nem Wilson akarta. Hanem Don Pedro, ezernyolczszázhatvannégyben.

[A Hét, szerkeszti Kiss József. 1918, január 6.]

Buza. Amerika elhatározta magát. Az entente-lapok a nagy boldogság hangján harsogják, hogy Amerika búzát küld a tengerentúlról. Katonáság helyett. Egyelőre. Amerika igen nélkülözhetetlen szövetséges. Mindig küld valamit. Műncziót már annyit küldött, hogy szinte beleroskad az érte kapott milliókba. Küldött gyapotot, foszfort, kábelsürgönyt, békeszózatot, harci plakátot, Lusitaniát, Wilson-fényképeket, fehér-házbeli fekete határozatokat, bakancsot, csákót, uniformist, gombot, gombolót, zsinórt és cipőpasztát. Csak embert nem. Kérünk katonát, kábelezték most is Angliából. Buza feladva, jött vissza a hirtelen válasz. Nem is csoda, annyi mértföld fekszik a két part között, hogy könnyen félreérthetik egymást. Ha majd búzát kérnek, bort fognak küldeni. Katonát legfeljebb akkor, ha a bor és buza társaságába a békeesség is beáll harmadiknak.

[A Hét, szerkeszti Kiss József. 1918, január 27.]

Belátását [Tisza István] az 1918 október 17-iki parlamenti ülésen kezdette meg, amikor odafordult a Károlyi Mihály pártjához:

– Önökön van, a sor, hogy az entente-nál szerzett nagyobb szimpátiájukkal mindent megtegyenek a magyar ügy megmentése érdekében.

Ezzel bejelentette a maga további tehetetlenségét, eddigi háborús politikája teljes csődjét s formálisan felszólította Károlyiékát, hogy vegyék át az ország vezetését. Még tovább is ment. A munkapártot – immár második pártját – feloszlatta, s híveinek azt ajánlotta, hogy tömörüljenek most már Károlyi Mihály politikája köré, mert ez az egyetlen mentség az ország számára. Egyúttal azt is bejelentette, hogy ő maga pedig visszavonul a politikától.

Milyen irtózatossá lehetett ennek a hatalmas embernek a lelkében az összeomlás! Aki évtizedeken keresztül késhegyig menő harcot tudott folytatni a hatalomért Andrássy Gyulával, – most egy könnyed mozdulattal lemond a hatalomról, le a politikáról, csak hagyják pihenni, nyugodni. Nagyon fáradt lehetett...

Összeroskadt az óriás, aki a vállán hordotta egy egész ország jövőjéért való felelősséget. – Összeroskadt, mert nem bírta tovább az irtózatossá terhet, és – igen – vele együtt roskadt az ország is, amelyet sohasem lett volna szabad a Tisza István személyes politikájával annyira azonosítani.

[Dr. Supka Géza: A nagy dráma. Klein, Ludvig és Szelényi Könyvnyomda Rt, Miskolc, 1924]

Száraz tényeket fogok naptárszerűen felsorolni, mert szentül hiszem, hogy azok magyarázatra nem szorulnak.

[1918] *November 6. szerda, Oranova, Cattaró mellett.* Ma – két nappal a fegyverszüneti szerződésben meghatározott nap előtt – a Lovcennél átléptük a régi monarchia határát és verőfényes, ökönyálás őszi időben leereszkedtünk az öbölbe. A határ átlépése után – mintegy varázslatra – megváltozott minden. Mámoros öröm sugárzott az arcokról; lövöldöztek mindenfelől, durrogtak a mozsarak, robbantak a kézigránatok, lobogódíszben a falvak. A nép, a dédelgetett délszlávok, ünnepelték a „Habsburg-monarchia” elmúlását. Csodálkoztam és kérdeztem önmagamtól, hogy hát honnan szerezhették be az újszülött állam lakói a lengedező lobogókat; honnan? Csehország gyáraiból. Azok „mindent gondosan előkészítettek.” Dandárom dalolva, példás rendben, feszes tartással vonult be az ünneplő városba. A lakosok sorfalat álltak, gúnyosan röhögtek; mintha azt akarták volna mondani: „Hiszékeny, bamba magyarok; évszázados elnyomóitok már a fűbe haraptak, ujjongjatok velünk, felszabadult népekkel”.

Biz’ Isten! nem örültem, mert – jóllehet családi tradícióimnál fogva sohasem voltam „labanc” – mégis éreztem, hogy ha az az épület, az a viskó, amelyben mi, magyarok az osztrák sógorral évszázadokon át „vadházasságban” éltünk, összedől, romjai alá temetheti Szent István koronáját. Sietve vonultam át és délután két órakor Oranovában tábornokot ültettem. Rongyos fészek; kihalt; a férfiak Amerikában vannak. Estefelé már megindult a népek vándorlása az új államok felé. Kis csoportok vonultak át a falun. Zelenika felé siettek. Hazafias szláv dalokat dűnnyögtek. Vadonatúj ruhájukat „Petár” és „Massaryk”-kokárdák s nemzeti színű pántlikák díszítették; fegyverük már nem volt. A régi monarchia területére való beérkezés után tehát megindult a hadsereg felbomlása. Egy jugoszláv csendőrőrmester is jelentkezett nálam és kért karhatalmat, mert csendőrei elszéledtek és ő a fosztogató komitácsikat különben nem tudja megfékezni. A kérelmet elutasítottam, mire ő a hadosztályparancsnoksághoz fordult. Természetesen helyt adtak a kérelemnek és elrendelték. Ismét megtagadtam, kijelentettem, hogy én ezentúl csak a dandárom közvetlen biztonságáról fogok gondoskodni, az új állam területén idegen vagyok, semmi közöm a belrendjükhöz és ezen új államért egyetlen magyar katonát se fogok feláldozni...

November 7., Orahova. A vándorlás Zelenika felé mindinkább nagyobb mérveket öltött; sokan közülük már nem is tisztelegnek; tisztet köztük nem láttam. Igen szomorú kép! Úgy látszik, hogy ez a fegyelmetlen társaság már tiszteinek sem engedelmeskedik. Katonáim nem sokat törődtek velük, rájuk sem néztek. Egész nap sütöttek és főztek, halásztak; nem panaszkodom rájuk. Cattaróban bevásárlásokat eszközölt tisztjeim azt a hírt hozták, hogy „az új Jugoszlávia a hadsereg feloszlását követeli, azt le fogja fegyverezni”; az albániai sereg feloszlik „nemzetiségek” szerint, a magyar csapatok és minden magyar alakulat hozzám csatlakozik.

November 8., Orahova. A bomlás tovább tart. Csodálatos, hogy „mennyi szláv katona volt a hadseregben”. Mind jó húsban vannak; alighanem gránátmentes helyeken lebzseltek. Délután megjött a parancs, hogy a hadsereg nemzetiségek szerint feloszlik; én gyűjtssem a magyarokat és kiegészítő területek szerint csoportosítsam őket; azután előreláthatólag vasúton haza fogok szállítni.

November 9., Orahova. Holnap Risanóba menetel a dandár és ott gyűjti a magyarországiakat. Ma Cattaróba bevonult egy szerb ezred és sok komitácsi. A lakosság bandériummal és zenével fogadta; a várost fellobogózták, Zelenikában a matrózok ma letették a jugoszláv hűségesküit; a rend ott teljesen felbomlott, örületes tolongás a vasúti állomáson. Mindenki siet haza és nem

engedelmeskedik; a tolongók között magyar alig van; legfeljebb olyanok, akik Zelenikán voltak beosztva.

Otthonról nagyon zavaros híreket hallottam; beszéltek, hogy „a királyt is megölték”; mások azt mondták: „elmenekült Svájcba”; „a jugoszlávok a magyar határt teljesen lezárták”...

November 10., Vitoglav, Risano mellett. Délelőtt fél kilenckor vonultam át Risanón. Csinos kis fészek. Ugyanazon kép, mint Cattaróban. A fellobogózott városka lakossága egészen kótyagos. Reánk komoran, mogorván néztek. Az állomásparancsnok „öreg Grenzer ezredes”, tehetetlen; meséli, hogy a nép mindenfelé fosztogat, a jugoszláv katonaság, a régi „k. und k.” vagy „k. k.” Landwehr-legénység sem akar katonáskodni, menekülnek, minden felszerelést elárúsítanak, a puskáikat eldobálják s csak a hátizsákot tartják meg; az erődítések ágyúí őrizetlenül állnak, a gyönyörű „ledenicei” villamos sütőde romokban hever, a kórházakat már teljesen kifosztották, teljes forradalmi hangulat mindenütt”...

Ismét izgató híreket hallok. „A király Gödöllőn fogoly, két kormány verseng otthon a hatalomért...”

A cseh, lengyel, bosnyák tisztok már nemzetiszínű kokárdákat viselnek, a sapkarózsákat már letépték, csak nálunk magyaroknál uralkodik méltóságteljes nyugalom, rend és fegyelem. És ez a hitvány, áruló népség századokon át „rebellisnek” nevezett bennünket...

Hatalmas gőzös evezett be a kikötőbe tele magyar liszttel; persze! ha magyarországi terményekről van szó, akkor azt mondják: „ide vele”, ilyenkor „szeretnek” bennünket...

November 11., Vitoglav. Hallom, hogy „a hadsereg vezérsege a hadifelszerelést nyugta ellenében a jugoszlávoknak át akarja adni”, tehát „ön maga fegyverzi le a sereget”. Az indokokat ugyan nem ismerem, de benyomásom az, hogy „a lefegyverzést az új jugoszláv állam követeli”, mert különben nem engedik haza a csapatokat. (...)

Legyőzött az elvekhez, a becsülethez való görcsös ragaszkodás: „a hűség az utolsó vércseppig, a kitartás az utolsó falat kenyérig.” Antik jellemvonás, felséges elv, de gyakorlatilag csak elvétve hasznos. Az egyén elbukhat „hűségből”, ez az ő magánügye; ha elvei miatt elpusztul, a világ kereke mégis szabályosan fog tovább forogni; volt és nincs. De népek és nemzetek elvűségért el nem pusztulhatnak és vezetőiknek – még akkor is, ha királyok – szent kötelességük „sutbadobni” az elveket, sőt a hűséget is a gondjaikra bízott nép jövődjének biztosításáért...

Az otthon dúló forradalmat helytelenítem, mert a forradalom még akkor is rombol, ha épít... A régi monarchia szétesett, nem sajnálom, mert főellenségünk évszázadok óta Ausztria volt. Önállóságunk most érett gyümölcsként pottyant az ölünkbe, miért akkor a forradalom?...

November 12., Vitoglav. A legénység már nagyon türelmetlen. Izgatják a hazai hírek. A bácsbányaiak és az erdélyiek a szerb és az oláh betöréstől félnek. Nem csodálkozom! Hiszen a monarchia más népeinek „hazavándorlása” már hat napja tart, körülöttünk mindenki nemzetének feltámadását ünnepli, a példa pedig ragadós; és hozzá még az ellátás állandóan rosszabbodik. A nyomorultak alomszalma és fedél nélkül tanyáznak a Karszt szikláin, veri őket az eső, tagjaikat megdermeszti a jéghideg bóra; az én szállásom sem különb, egy babérlevélraktárban tanyázok tisztjeimmel, mindenütt besüvít a bóra, de legalább fedél alatt vagyok.

Zászlóaljaim egész nap leltározzák a hadianyagot, előkészítik az átadáshoz, amely már holnap kezdődik a tüzéségnél; egyedül a kenyér- és hátizsák marad meg náluk, mi pedig megtartjuk kardjainkat, forgópisztolyainkat, látcsöveinket és magánpoggyásunkat...

Csodálatos vég! de igazságos. Isten kezét látom benne. A kiegyezés után megszervezték a közös hadsereget. A népeket egy oly keretbe préselték bele, amely „megölt minden nemzeti gondolatot”, melyet csak a „hadúr” személye ragasztott össze, ő pedig elvileg a „császár és király” felett állott. A tisztikart pedig összekeverték; és miért? Mert hitték és remélték, hogy ezáltal elveszti „nemzeti öntudatát”, elfelejti anyanyelvét és még a saját fajtája ellen is harcol, ha a „hadúr” úgy akarja. Sajnos, sokszor megtörtént és most, amidőn elbukott a pásztor, elszéledt a nyáj is, – feloszlott „nemzetiségi falkákra”. Éppen azoknak kellett feloszlani, akik a nyugalmas békeévekben az önálló magyar hadseregnek és a honvédségnek legnagyobb ellenségei voltak és minden magyar megmozdulást „rebelliónak”, „forradalmi láznak” minősítettek...

November 13., Vitoglav. Tüzéreink már átadtak mindent a szerbeknek. Simán ment minden. A szerbek a jegyzőkönyvekben elismerték az átvételt. Darabonként vették át a hadiportékát; a becslési árt pedig a jegyzőkönyvekbe bejegyezték. Nevetséges árakat írtak be! – egy ló 250 korona, egy muli 50-100 korona. Rövid ideig szemléltem ezt a rablást, ezt a „risanói Világost”. Az ágyúk őrizetlenek, a jugoszláv kölykök a műszerekkel játszanak; a lovak a kerítéshez kötözve abrak, ápolás nélkül; százezrekre fognak elpusztulni. Sosem hittem, hogy még ily szégyent is meg fogok élni.

(...)

A risanói katonai pékek kijelentették, hogy a magyarok számára „nem sütnék”; sebjaj – majd sütünk magunk, nem szorulunk rájuk.

November 14-15., Vitoglav. Gyalogságom befejezte a hadifelszerelés átadását. Persze, egy garast sem fizettek a csujesek. Vad híreket terjesztenek... A kolozsvári és bánáti legénység zúgolódik és haza akar menni, azt hiszik, hogy én tartom őket vissza. Nyomorultak! Inkább ma, mint holnap hagynám itt ezt a nyomorult országot. Beszéltem velük. Látszólag megnyugodtak, de azért hétszázan mégis Zelenikába szöktek. Szerencsétlenek! Alig jutnak ép bőrrel haza...

[Vitéz Sréter István nyug. honv. miniszter: Összeomlás az albán arcvonalon – eredeti magánfeljegyzései alapján. Budapest, 1924, Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság]

*Pápa, 1921. november 6. * Az állomás már a kora délutáni órákban elkészült parádés-ruhájával.* A frontját zászlók, zöld lombokból font girlandok díszítik, a harmadosztályú váróteremben hármassort várja a vendégeket. Magyar ruhás pápai szépek készen állnak arra, hogy ezerfajta jóval kiszolgálják az orosz pokolban éhhalálra megkoplaltatott magyar fiúkat. A győri katonabanda is itt van teljes számmal és a perronon izgatottan várakozó sokadalom. Mindenki a forgalmi irodában kopogó távirógépek jeladását lesi. „Mikor jönnek?” A túsok vonatja azonban késik. Minden újabb hír lerontja az előző reménységet. „Csak hat órákor lesznek itt!” – „Csak kilenckor!” – „Csak tizenegykor!”

Szürke őszi felhők alatt lassan sűrűsödik az alkonyat. A várakozó állomásra ráborul az éjszaka.

Állomással szemben egy kis korcsma különös eleven életre pezsdül. A kármentős ivóban, meztelen megbarnult asztalok körül a rendes, mindennapi publikum: vasúti hordárok, altisztek, munkások. A fehér abrosszal terített, belső szobában azonban egészen idegen népség. Sok, sok asszony. Magyar nagyasszonyok, akik a szívükről elszakított, szibériai hómezőkön meghurcolt, tetves orosz börtönökben meggyötört drága fiaikat várják. Összetolatott, hosszú asztal körül táboroznak. Anyák a környékről, anyák a fővárosból, anyák az ország messzi túlsó végéből, köztük egy szomszédos vármegye főispánjának a felesége. Tegnap még azt sem tudták egymásról, hogy léteznek. Ma már mind ismerősök, barátnők, egy testvérek. A füstös korcsma szoba borgőzös levegőjében mindannyian újra élednek, visszafiatalodnak. Az arcuk, amelyet fakóra mosott a tömérdék könny, kisimult és rózsásra pirosodik, a szemük kihamvadt parazsa újra gyullad. Fiaikra várakozó anyák arca visszaálmodja a régi múltba vesző fiatal lányságot. Alig nyúlják meg az eléjük tett ételt, csípős ízű új borban csak épp, hogy megnedvesítik az ajkukat. Boldog, üdvözült mosollyal halk hangon sutognak. Amint így csoportosan együtt ülnek, olyanok, mint a közös galyon összebújó, megtépázott tollú furcsa madarak. Torzonborz szakállas civil úr, akinek a halántékán már erősen őszül a haj, a petrogradi és moszkvai börtönök borzalmairól beszél. Volt hadifogoly. Az anyák kerekre nyitott, irtózó szemmel hallgatják. Apák izgalmukat férfiasan rejtegetve, idegesen rágják a szivarjukat s gyors egymásután rendelik a két deci borokat. Egyenruhás tiszték a volt bajtársakat emlegetik. Egy fiatalember olyan rajongással beszél az öccséről, mintha szerelmes lány volna. „Feleséget hoz magával. Tatjánának hívják. A kedvenc nővére meghalt. Hogyan mondjam meg neki?” Egy após áradozva dicséri a vejét, akit a szalmaözvegy asszonyka hét esztendeje úgy gyászol, mintha halott volna. Százszor elismétli: „Jobban szeretem, mint a tulajdon édes fiamat!” Feleségek, fiatal asszonyok, akiknek a szeme szögletére korai ráncok finom pókhálója vet árnyékot, egyszer halotthalványak lesznek, azután bíborvörösre pirosodnak; mély, várakozó hallgatásba elmerülve szívük dobogásán számolják a lassan múló másodperceket.

Közben hírnökök jönnek az állomásról. Tíz óráig semmi bizonyosság. Tíz órákor ezt jelentik: „A vonat csak most érkezett Eszterházára!” Elkomorodnak az arcok: „Reggel is lesz, amire megérkeznek!” Tizenegy órákor kellemesebb jelenteni valója van a hírnöknek: „Most indultak el Csornáról! Másfél óra múlva itt lesznek!” A kocsmák lassan kiürül. Legnyugtalanabbak azok, akik semmiféle távirati értesítést nem kaptak s azt sem tudják, megjön-e ezzel a vonattal az, akire várakoznak. Éjfélkor nyüzsgő élet az ívlámpák fényében ragyogó állomáson. A pápaiak nem sokat alusznak ezen éjszakán.

Egy órákor a vöröskeresztes vonat besiklik az állomásra. A zenekar a Rákóczi-t játssza. A várakozó tömeg éljenez. Az érkező foglyok a kocsik lépcsőin állva sapkájukat lengetik és visszaéljeneznek.

Az anyák, az apák, a feleségek, a testvérek tekintete nyugtalanul ugrál egyik emberfüzérrel a másikra. Vajjon itt van-e? Hol van? Ki tudja, mennyire megváltozott? Vajjon melyik a sok sápadtan világító arc közül?

A vonat megáll. A foglyok leugrálnak és a sínek között csoportosulnak. Egyszerre vastag gyűrűvel veszik körül őket a várakozók. Mindenki rohanna annak a karjai közé, akit keres. De a zenekar a himnuszot játssza. A kalapok lerepülnek, mindenki megkövül. Mellettem egy hazaérkezett tiszt arcán végig folyik a könny. Nem mozdul. Le sem törli a sűrű egymásután gördülő cseppeket.

Himnusz után szónoklatok, hivatalos üdvözlések.

Amíg a beszédek tartanak, a hadifogoly-gyűrű külső szélén halk suttogás, óvatos, hullámzó mozgolódás. Apák, anyák, feleségek és egyéb hozzátartozók nem érnek arra rá, hogy a szép szavakat figyeljék. Neveket súgnak a legelső hadifogoly fülébe. Az elhangzó válasz most úgy hangzik, mint egy ítélet:

„Velünk jött! Ott lesz valahol a túlsó oldalon!” Azután a szomorú döntés: „Nem jött velünk, talán a következő transzporttal!” Az éjféli pályaudvar villanyfényében száz ember lelkendező öröme, másik száz fájó csalódása. Az a fiatal ember, aki az öccsét keresi, elcsukló zokogással ölel magához egy vékonypénzű, borotvált fiút. Mellettük egy kis figurájú, fekete prémsapkás asszonyka tágra nyitott szemmel nézi őket s ügyetlen mozdulattal nyújtja oda a sógor csókjának a homlokát...

Azután megint figyelő állásba merevedik, mindenki: egy visszatérő tús üdvözlí a hazai földet.

Szürke katonaköpenyege nyitva, orosz mezők szelétől kicserzett barna-vörös arcán gyér szakáll, fedetlen fején hosszú, ritkuló szürkés haj. És a hangja a visszafojtott zokogástól elcsuklik, amikor harsogó kétségbeeséssel kitör a szó belőle:

– Új Mohács pusztított ezen a vidéken! Vége a régi dicsőségnek! Új könnytől, új vértől nedves ez a rög, amelyen a visszatérők nagy áhítatával állunk! Magyar testvéreim! A megkínzott, megcsúfolt magyar haza visszatérő hű fiai nevében csak egy óhajtást hozok: legyünk egyek az új Mohács forró tüzeiben! Jaj annak, aki nem érti meg az új időt! Jaj annak, aki még most is pártharcot terem, amikor minden hiéna a testvérharcot lesi! Jaj annak, aki még most is többre értékeli a cifra szavakat, mint a tetteket! Mi a rabságból dolgozni jöttünk haza. Dolgozni fogunk, hiszen Magyarországnak ma erre van szüksége. Ez a nemzedék fölemeli, vagy sírba teszi Magyarországot. Hadd lássa a világ, hogy a Duna-Tisza közén nem temetni akarnak, hanem föltámadni!

Amíg ezt elmondja, hangja néha másodpercekre megcsuklik. A magyar levegőtől megitta-sodott hadifogoly lelkéből forró elragadtatás, mélységes elkeseredés és vakmerő dac robbantja ki a forró, tüzes szavakat. Az életnek, a családnak, a hazának visszaadott túsok könnybelábadó szemmel hallgatják. Orosz földről Magyarországra áttetett, furcsán vágott szemű idegen asszonyok az egészről semmit sem értenek, síró férfiak között azonban nekik is könny szökik a szemükbe s szorosabban simulnak a férjeikhez. És a pillanat megható szépsége megkapja a fogadó közönséget is. Van, aki harsogó zajjal fújja az orrát. Van, aki lopva törölgeti a szemét. Van, aki hangosan zokog. A Krestyi, az Andronyevszky, a Butyerszki néven szomorú hírhedségre jutott orosz börtönökből hazavergődött, vörös akasztófa alól menekült magyarok becsületes, lázongó hitével mernek-e szembenézni az itthoni hitetlenek? Dolgozó akaratuk előtt nem pirulnak el az itthoni naplopók, komoly munka nélkül gazdagodók? És nekik, akik új Mohács tüzeiben minden magyarok egybeforradását hirdetik, hogyan adnak számot a „cifra szavak” szélhámosai, a gyűlöletgyújtogatók, a magyart magyartól elválasztó pártmarakodások korcsma-hősei?

A beszédnek vége. Néhány másodpercnyi halotti csönd a pályaudvaron. Az embereknek először magukhoz kell térni a meghatódottságtól. Csak azután tör ki a tomboló, harsogó éljenzés.

A hátam mögött mély sóhaj, suttogó hangok. Tatjana újra vászonfehéren, megcsukló térdekkel tántorog. Két túsztárs fogja föl az ingadozó testet, amelyik csak nehezen találja meg újra az egyensúlyát. Most tudta meg, hogy a kedvenc nővérét sohasem látja többé. A bátyja átöleli és mintha törekeny tárgyhoz nyúlna, olyan gyöngéden a hátát veregeti.

Tatjana – talán még nem is tudja miről van szó – macskamozdulat sima puhaságával szorítja fejét a férfi fejéhez és átlátszó, vékony fehér kezével az arcát simogatja...

A harmadosztályú váróteremben fölállított asztalok három turnusban vendégelik meg a hazaérkezőket. Magyar ruhás pápai szépek két keze tele. Leves, vagdalt sült, pörkölt, sütemény – ez az éjjeli vacsora gerince. Ezt a menüt azonban egyéb közbeiktatott finomságok tarkázzák. Aki túl van rajta, jó fajta szivart füstöl a perronon. A vejét kereső após ragyogó arccal karonfogvást sétál egy tagbaszakadt, hatalmas, bőrkabátos férfival. Illatos szivarok füstjében ragyognak az arcok, magyaros vendégszeretettől fölmelegednek azok a szívek, amelyeket eddig idegenben fojtogatott a könyörtelen, vérszomjas hidegség. Az összetartozó párok belsőseges, halk beszédbe mélyednek. Egy oszlopnak támaszkodva három túsztárs szívja mélyseges gyönyörűséggel a szivarját:

– Hét éve most ettem először malacpecsenyét! – mondja az egyik.

– Hét éve most ettem először háznál készült süteményt! – feleli rá a másik.

A harmadik nem szól semmit, csak a szivarja kéklő füstjét nézi. És önfeledt boldogsággal mosolyog.

Már a harmadik turnus is elkészül a vacsorával. Cigány tüzes nótákat játszik, egy hang kitörő jókedvvel belerikoltgat.

– Nagyon itthon érzi már magát a koma! – jegyzi meg mellettem az egyik túszt.

Kihordozzák az asztalokat. Benn a teremben a cigány csárdást húz. És a párok táncra perdülnek. Borgőzös, pörköltszagú, sűrű füstös levegőben a falakhoz szoruló tömeg közepén kis térség támad, pápai szépek és megváltott magyar rabok dobogva keringnek, fordulnak, a hajba fonott nemzetiszínű szalagok a levegőbe lendülnek.

Hajnali négy óra. A vonat csak reggel nyolckor indul a csóti leszerelő rabárba tovább. Ez a bál eltart odáig...

*

Állomáson túl a kis korcsma képe nagyon megváltozott. Annál az asztalnál, amelyik mellett a csendesen beszélgető, nyugtalan szívű anyák várakoztak, most hangos társaság mulat. Asszonyok is vannak közöttük: anyák és feleségek. Az arcukról azonban most már eltűnt minden gond és minden nyugtalanság: anyák keze, hitvesek keze a régen siratott kedves kezét szorongatja. Két szál cigány nagy buzgalommal tépi a húrt, a kis szoba ablakai megremegnek, amint egy bariton férfihang a nótát harsogja:

– Recece! Nem vagyok én kapitány!

Megnézem. Barna-piros, pörge kalapos civil úriember. Nem hadifogoly, vidéki földbirtokos lehet, aki visszakapott valakit, azért duhajkodik ki a széles jókedvét. A hadifoglyok nem hangosak, nem duhajkodnak. Lassan, fokozatosan szoknak bele az új világba, mindegyiknek az arcán csendes, igazi, mély boldogsággal átitatott mosoly...

A mi asztalunknál somlai bor mellett csendes halk beszéd. Tatjana asszony ül az asztalfőn. A visszatért tús, a Tatjana ura viszi a szót, élénken, jókedvűen mesél a maga mögött hagyott kalandos világról. A könnyező halottsiratáson már túl van.

Azoknál, akik elevenen voltak eltemetve és most érkeztek vissza az életbe, szomorú emlékeken hamarosan úr lesz az ellenállhatatlan erővel föltörő életöröm.

Tatjana asszony sápadt, álmatlanságtól gyűrött arccal elszigetelt magányosságban ül közöttük. Közösen megértett nyelven nem tudunk szólni hozzá: nem beszél másképp, csak oroszul. Fájóan kérdező tekinteteket vet az ura felé, aki egyszerre bekapcsolódott egy neki ismeretlen és újszerű világba. A körülötte tomboló vigasság is idegen, talán ijesztő is a számára. Egy-egy hangosabb kurjantásra összerezzen, fázósan összehúzza magán a kabátot, szemében az eltévedt galamb nyugtalan rémülete...

És a kis szoba ablakai újra meg újra megrezegnek a baritonhang nótájától:

– Recece! Nem járok én paripán!

[Benda Jenő: Páristól Genováig. Egy újságíró naplójából. Légrády testvérek kiadása, Budapest]

...Kolozsvárról nem kellett messzire menni, talán ha négy órát vonattal, hogy a Déli-Kárpátok szorosain lábával érinthesse az ember a sírokat, amelyek ott, az első világháborúban is már a katonák ezreit elnyelték.

Tömös, Gyimes, Tölgyes környékén csak le kellett jegyeznem a közös fejfákról a neveket, hogy égbekiáltóan kitűnjék: hogyan dobálta összevissza már akkor is a maga céljaiért, „Drang nach Osten”-mániájáért a Ruhr-vidéki gyáripár, a német hadvezetőség, közelebből Mackensen tábornok, a szomszéd országok egyszerű, hiszékeny lakosait.

Az első sírban, amelyet megpillantottam, feküdtek: Barta Sándor káplár, Mátyás Benő, Apjok Ferenc, Ottó Schonecken. Elestek ugyanegy napon, 1917. szeptember 29-ikén.

Egy másik sírban: Brateanu Simon (román, harcolt a románok ellen), Chomitzkij Dimitrij (lengyel), P. Risbir Jankó (szerb), Balázs István (székely). Haláluk időpontja nincs feltüntetve.

Négyes sírban nyugszik: Luca Dimdoru, Oborszán Sándor, Árpád Béni, Pandurov Iván. Ez utóbbi talán bolgár lehetett. Küzdöttek hasonló szegénylegények ellen.

Újabb közös sír: Sveskov Savu honvéd, F. Steingraber (szász), Jestó Peic (szlovén), Wilhelm Leonard (szász).

Találtam egy tömegsírt: Sanak Stiro, Andreas Gründl, Geres Károly, Kis Ignác, Schwartz Simon, L. Hindelang, G. Stolpner, mellé írva: Unteroffizier, vagyis altiszt, és Eduard Berger, muskánt, vagyis zenész. Elestek 1917. szeptember 25 és 28 között.

Már korábban, 1917. január 30-ikán, „haltak hősi halált” – Kruppért, Thyssenért, exportőrökért, importőrökért: – Wilhelm Diltmann, Georg Hock, Bencsik Máté és Stefan Starevics (bugyogós bosnyák). Az 1917-es új esztendőből, amelynek beköszöntekor szereteteik bizonyára csupa jót kívántak nekik, és talán egymást is felköszöntötték a lövészárokból, ha esetleg éppen csend volt... éltek tehát összesen még 30, írd és mondd: harminc napot. Mind K.u.K., dresszírozóik parancsára ráuszítva az „ellenségre”. Közös ugassatok, kutyák!

A szoros – a tömösi, gyimesi, tölgyesi – maga is oly becsali volt, oly ravasz, oly alattomos, feltekintettem most sziklás párkányukra, amelyekről a lent vonulókra lesből lőttek, fák alig védelmezték, a halál folyosója volt mind.

Hát ezek kik voltak? Peter Maxiyussim, Incze Antal, J. Schindler, W. Slowinskij.

Ha hozzátartozóik még élnek valahol, és olvassák itt talán e neveket, bocsássanak meg a fájdalomért, amelyet okozok.

Az egyik síron jelezve, hogy a 188. Infanterie Regimentből valók a halottai: Szabó Péter, Kurizár gyalogos, Wilhelm Welde, Johann Grabowsky és – Pegasinovics. Ennél keresztnév nincs. Csak: Pegasinovics. Ugrott, amíg élt. Pegasinovics, ide! Igenis, alássan jelentkezem: Pegasinovics!

Egy egyes síron csak ennyi: „Ismeretlen”. Azaz hogy németül: „Unbekannt”. De ekkor már a francia Paul Raynal megírta őt, az Ismeretlen Katonát. És jól keresett vele.

És végül díszhelyen, egy dombon, csupa német tiszt. Talán csak egy volt köztük lengyel, F. Razkoyiczky, I. R. 189. De a többi csupa rövid vezetéknév: Shreinert, Grünke, Janiel, Tietz, Repke. Pattoghattak névsor-olvasásnál. És ahogy jelentkeztek! „Hier!” vagy „Jawohl!” Mind tiszt. Úrfi. „Sie starben als deutsche Helden... Német hőökként haltak.”

De, egyáltalán, mit kerestek itt? Hja, a közembereket vezették.

[Benamy Sándor: A XX. században éltem. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, Budapest]

Apám azok közé tartozott, akik utolsóként szereztek tudomást az Osztrák–magyar Birodalom vereségéről. Expedíciója rádió nélkül haladt át Kisászián, kietlen tájakon keresztül, megőrizve legédesebb illúzióit a békés törökök között, akik még azt sem tudták, hogy valahol a világban háború folyik. Az angolok végső vereséget mértek Palesztinában a török haderőkre. Az arabok, a szultán leghívebb alattvalói, független nemzetek polgárai lettek, melyeket szintén az angolok hoztak létre, kiknek csak zavaros fogalmaik voltak a mohamedánokról és a kőolajról. Apám minden bizonnyal folytatta volna útját, ha a konstantinápolyi magyar követség egy tisztviselőjének eszébe nem jut parancsot küldeni, talán egy lovas hírnök útján, melyben értesítette a bolyongó magyarokat, hogy nyugodtan visszafordulhatnak, mert a háborút elvesztették, Németország letette a fegyvert, a császár elmenekült és új korszak kezdődött. Apám azon kevesek közé tartozott, akik felfogták a visszahívó parancs valódi jelentését. Sokáig sírt – mesélte később.

Talán azon kevesek közé tartozott, akik megértették, hogy a háború elvesztése még nem jelentette a béke elnyerését. Valójában a zavargások korát jelentette, mely, hiú remények közepette, egyre határozottabban újabb és borzalmasabb háborúk felé mutatott. Pillanatnyilag nem volt mit tenni, lassan visszafordultak az emberekkel, lovaikkal, öszvéreikkel Konstantinápoly felé, ahová már megérkezett, az övékénél jobb felszereléssel, az amerikai és francia flotta. Az a tény, hogy a háborúnak vége, mit sem változtatott a katonai mentalitáson, így a győztes katonai hatóságok első dolga az volt, hogy az osztrák–magyar tiszteket, illetve az ellenséges nemzetek polgárait a háború során századunk jelképévé vált drótsövény mögé zárják.

Drótsövény mögött ülni és török könyveket olvasni nem lett volna a világ legrosszabb dolga, még a Márvány-tenger ázsiai partján sem. Az öröknek sem volt ellenvetése, ha a meggyőződésük szerint fegyvertelen és ártalmatlan őrizettek egyike elsétált a közeli nagy, romantikus temetőbe. De ezzel kimerültek a kedvezmények. Lehetetlen volt levelet írni haza, mert a balkáni posta lett a háború egyik legelső áldozata. Híreket kapni Közép-Európából szinte reménytelen vállalkozásnak számított. A szultán a császárok sorsára jutott, az új kormányzók elkergették, a Boszporusz partján a káosz talán kevésbé tragikus, ám éppoly teljes volt, mint Közép-Európában. A győztes, ezért a bécsi és budapesti eseményeket közömbösen szemlélő angoloknál akadt nagy ritkán egy angliai kiadású napilap. Egyes újságokban a háború zavartalanul folytatódott, a németek a sosem látott, előrenyomuló tankok elől kivonultak Franciaországból.

Apám megtanulta azt, amit nem sokkal azután sok európainak meg kellett tanulnia: hogy könnyen bekerül az ember a drótsövény mögé, ám sokkal nehezebb kikerülni onnan. Kinek kellett volna kiadnia a parancsot, mely hazaereszti a magyarokat Kisásziából? Kinek kellett volna törődni, Törökországban, egy szétvert hadsereg nyomorúságos maradékával? Nem napok, de hetek és hónapok teltek el úgy, hogy a foglyoknak fogalma sem volt, miképp juthatnának el Törökországból Közép-Európába. Még akkor sem oldódott volna meg helyzetük, ha az angolok, humánus és értelmes ötlettől vezérelve, kidobták volna az egész társaságot, menjenek, amerre látnak. A világon senkinek nem volt fogalma, hogyan lehetne átjutni a megosztott Balkánon: a francia megszállás alatt levő Bulgárián, a szinte teljesen lerombolt, de magát győztesnek érző Szerbián, a németek által legyőzött, és most a magyarokon bosszút állni kész Románián, Görögországon, mely ellenségesen tekintett bármire, ami a török oldalról jött... Egy lovat szerezni és átvágni Európának azon a részén, ahol a háború egy tucat országban helyi harcokkal folytatódott – reménytelen terv volt.

Mi, otthon, vártunk, megzavarodva és kétségbeesve. Magyarországon Károlyi gróf mérsékelt kormányát felváltotta a kommunistáké. Voltak olyan percek, amikor anyám nagyobb biztonságban tudta férjét valahol a Fekete-tenger partján, mint a budapesti Operaház környékén egy polgári házban. De annyit tudok, hogy – mivel semmi esélye sem volt annak, hogy híreket kapjon –, aggodalomtól és kétségbeeséstől hajtva, elment egy napon egy jósnőhöz, akinek az információi akkoriban nem voltak kevésbé megbízhatóak, mint az új rendszer napilapjaiban terjesztett hírek. A jósnő valószínűtlen választ adott: „Legyen nyugodt, a férje hajón van, a tengeren érkezik!” – ez a válasz nem érdemelt sok hitelt, hiszen a hadifoglyok gyalog tértek vissza a világ minden tájáról – ám igaznak bizonyult.

Hogy megtudjam, miként ért véget apám fogsága, fel kellett ütnöm a Magyar Életrajzi Lexikont, melyben apám a buddhizmus egyetlen magyar kutatójaként és e témájú könyvek szerzőjeként szerepel. A nálam okosabb mű szerint – talán, mert egyik szerzője az expedíció egyetlen még élő, több mint nyolcvan éves résztvevője – apám találkozott egy angol püspökkel, aki megszánta a szerencsétlenül jártakat és engedélyt szerzett számukra, mellyel elhagyhatták az országot. Hihetőnek tűnik, mert emlékszem, apámnak különleges tehetsége volt arra, hogy meggyőzze az embereket és megértesse velük helyzetét.

A Konstantinápolyból induló hajó nem volt luxusjármű. Talán olasz hajó volt, mely a törököknél töltött évek után egy adriai kikötő felé vette útját. A kapitány rendelkezésére álló egyetlen információ ez volt: a görög tengeren áthajózva az Adria bejáratánál aknamezők vannak. A jó szerencsén múlt, hogy elkerülték őket. Apám, elővigyázatból, a fedélzeten aludt, úgy gondolta, hogy robbanás esetén biztosabb úszni, mint elsüllyedni. Mint Odüsszeusz, aki az árbochoz köttette magát, hogy megmeneküljön a szirénektől, mellkasára kötött egy szíjat és az árbochoz erősítette. Nem tudom, végül hol kötött ki a hajó. Valószínűleg egy olyan helyen, ahol apám meg tudta értetni magát olaszul és angolul, és a festői hajót vonatra cserélte, mely amerikai élelmiszert szállított a szegény magyar gyerekek számára.

Apám éjjel érkezett meg – életem egyik legemlékezetesebb éjjelén, felismerhetetlenül, hosszú szakállal, koffer nélkül, zsebében két ezüst tojástartóval – ez volt a hadizsákmány, ajándék a gyerekeknek.

[Lénárd Sándor: Apám. Lénárd Sándor olasz nyelvű kéziratából fordította: Vajdovics Zsuzsa]